

63.4 (ЧЧиР)

К 56



ІГОР КОВАЛЬ, ІВАН МИРОНЮК

# СУЧАСНА АРХЕОЛОГІЯ КНЯЖОГО ГАЛИЧА І ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ



Міністерство освіти і науки України  
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет  
імені Василя Степаніка»

Галицька районна державна адміністрація  
Галицька районна рада  
Національний заповідник «Давній Галич»  
Івано-Франківська обласна організація  
Всеукраїнської спілки краєзнавців

Ігор Коваль, Іван Миронюк

## СУЧАСНА АРХЕОЛОГІЯ КНЯЖОГО ГАЛИЧА І ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

НБ ПНУС



803859

Івано-Франківськ  
«Нова Зоря»  
2015

ББК 63.3 (4 УКР)

УДК 904:711, 424 (477.82) 947.1. (477.82)

К 56

**Коваль І. М., Миронюк І. Ф.**К 56 Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі. Монографія –  
Івано-Франківськ: «Нова Зоря», 2015. – 320 с.

ISBN 978-966-8969-65-2

У колективній монографії поміщено дані про безцінні археологічні знахідки Галича і Галицької землі, виявлені нетрадиційними методами дослідження давньоруських пам'яток за останні роки. На підставі багатофакторогічного матеріалу вималювалася цілісна картина археологічної спадщини зруйнованого міста внаслідок Батиєвого нашестя 1241 року, показано високий рівень ремісництва і мистецької культури краю в княжу добу.

Книга призначена для істориків, археологів, краєзнавців.

Прикарпатський національний університет

імені Василя Стефаника

код 02125266

**НАУКОВА БІБЛІОТЕКА**

803059

Науковий редактор: кандидат історичних наук С. О. Побуцький  
(Національний заповідник «Давній Галич»)

ББК 63.3 (4 УКР)

УДК 904:711, 424 (477.82) 947.1. (477.82)

**Рецензенти:**

доктор історичних наук П. С. Сіреджук

(ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»),

кандидат історичних наук Т. М. Ткачук

(Національний заповідник «Давній Галич»),

кандидат історичних наук Б. П. Томенчук

(ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»)

*Рекомендовано до друку: Вчена Рада Національного заповідника «Давній Галич»  
(протокол №4 від 22 грудня 2014 р.)*

*Книга вийшла друком (приобретена)  
за кошти Івано-Франківського обласного бюджету*

ISBN 978-966-8969-65-2

© Коваль І. М., Миронюк І. Ф., 2015

© ДВНЗ «Прикарпатський національний  
університет імені Василя Стефаника»**ВСТУП**

Археологічна наука знає небагато випадків, коли в анналах історії було зафіксовано день народження археології певної місцевості, краю чи наукової проблеми. Церковний історик Антін Петрушевич (1821–1913) згадував у своїх пізніших працях: «Уже в 1850 році, оглядаючи всю місцевість міста Галича, що знаходилася у давнину в продовгуватому чотирикутнику між нині зруйнованим Галицьким замком, святым Станіславом від сходу, а селом Крилосом і Соколом від заходу, стояв я на великому підвищенні, на місці, в середині орного поля, з кам'яним церквищем, де колись був, очевидно, храм святого Спаса» [7, с. 8].

Варто відзначити, що в процесі зародження і становлення своєї національної археологічної науки ми, українці, не спізнилися за розвинутими євро-



Пам'ятки голіградської культури фракійського гальштату, знайдені в 2013 році біля смт Войнилова Калуського району Івано-Франківської області

пейськими народами. Дуже швидко, Колумби українських старожитностей перевоналися в справедливості Шевченкового висловлювання про «археологію як таємницю матір історії». Всі три перші великі археологи Галича – церковний авторитет Антін Петрушевич, парох храму святого Петра і Павла в с. Залукві Лев Лаврецький (помер у 1910 р.), та професор Львівського університету Ізidor Ша-



Хрести-енкалпіони сирійсько-палестинського типу – найдавніше свідчення з історії поширення християнства на Прикарпатті в X – XI ст. Знайдені біля смт Войнилова

раневич (1829–1901 р.) намагалися своїми пошуками і дослідженнями встановити місцезнаходження знищеної у 1241 р. столиці Галицько-Волинського князівства. І хоча поставленої мети вони не досягли, але із різних засіків підземного архіву княжого города їм вдалося діставати невідомі до того історичні джерела, які давали надії віднайти біля розкопаних ними фундаментів давньоруських храмів руїни й інших об'єктів середньовічного періоду, зокрема, боярські палати і резиденцію перших галицько-руських князів [4, с. 142].

Це донедавна, ніхто з учених не зінав про той факт, що отець Лев Лаврецький із свого нужденного душпастирського заробітку віддавав гроші на проведення розвідкових розкопок на фундаментах Спаської церкви, які потім були ґрунтовно продовжені на інших храмах княжого Галича завдяки власним коштам професора І. Шараневича. Їхня жертовна праця стала стимулом для наступних поколінь дослідників, які взялися силою телескопічного проникнення заглянути якомога глибше в підземний архів Галицько-Волинської Русі і ще далі проникнути в його минуле. Найважливіше, що своїми пошукаами вони розбуджували приспану під тиском окупантів національну свідомість українського народу, бо доводили його споконвічні права бути господарем на рідній землі.

Вже на той час, поряд з археологами України з'явилися й так звані пошукачи скарбів. В одній із публікацій І. Шараневич повідомляв, що 1883 р. поблизу західних фундаментів Спаської церкви було відкрито кам'яний саркофаг, схожий до домовини руських князів у Києві, саме з епохи князювання Ярослава Мудрого. Різниця між ними полягала тільки в тому, що труни князівських володарів виготовляли з мармуру, а Галиць-

ко-Спаський саркофаг був витесаний із зернистого піскового каменю. Довжина домовини дорівнювала 190 см, ширина в голові – 50 см. Товщина стін становила 10 см, а висота труни – 55 см. Вона була накрита кам'яним віком. У саркофазі лежало десять людських скелетів. Очевидно, що до «братьської усипальниці» їх було перенесено пізніше, де вже спочивав якийсь знатний боярин. Всі вони належали до пограбованих могил зі всієї території церквісська. Із них вилучили дорогоцінності, але серед похованального інвентаря ще залишилися куски оленячих рогів і зуби зубрів. Там же знайшлася дуже гарна теракотова фігурука підстриженого боярина, з суворово-військовим виразом обличчя, одітого в жупан, що тісно огортає його тіло [10, с. 7].

В історичному романі письменника Степана Пушка «Галицька брама» розповідається, як, при загадкових обставинах, труна зникла з лиця землі: «Не один ворог, а кілька ворогів пробиралися вночі, щоб викрасти кам'яний саркофаг, у якому міг спочивати галицький князь Володимир Володаревич. Саркофаг добули із землі, розбили його або втопили в Лімниці. Залишилося тільки письмове свідчення про цю знахідку на «Спасівці». А ще залишилися легенди про золотий меч і золоту корону невідомого нам князя, кістяк якого начебто був у цій домовині. Саме ці коштовності й привабили злодіїв до археологічної знахідки» [8, с. 193]. Десь у цей час, як потім згадував А. Петрушевич, в Юрівському урочищі поблизу Крилоса знайшли ікону, вигравірувану на олов'яній блясі, вагою 30 кг. Її продали пізніше одному крамареві [6, с. 202].

У каталогі Археологічно-етнографічної виставки у Львові за 1885 р. міститься повідомлення про те, що в XIX ст. якийсь ксьондз Пузина знайшов у підземелях латинської катедри в Перемишлі надмогильну плиту, переломану на дві частини. Науковці вважають, що віко, на якому біло вирізьблено рельєф із зображенням воїна в боярському головному уборі, могло походити із саркофагу князя Володаря Ростиславича. Після цього рідкісна археологічна знахідка безслідно зникла.

Задовго до того, увагу різного роду скарбошукачів привертав до себе літописний Пліснеськ. Перші розкопки почали проводити тут у 1810 році і, на жаль, людьми, які не мали відповідної наукової підготовки, і котрі не ставили перед собою ніякої дослідницької мети. Це привело до значного знищенння цієї унікальної археологічної пам'ятки, особливо курганного могильника, бо скарбошукачі грабіжницьким способом вилучили дорогу зброю давньоруських дружинників: мечі, кольчуги, бойові сокири, шоломи, а також золоті і срібні жіночі прикраси.

За багатством приватної колекції родини Крушинських, якою збагатив свої фонди Львівський історичний музей у 1945 р., ми можемо судити про невідоме число втрачених артефактів, що майже тисячу років зберігалися в могильних ямах курганів в с. Зеленчі біля княжої Теребовлі. Внаслідок втручання так званих «скарбошукачів», під впливом природних катаклізмів, риття окопів у роки Пер-



Реліквії на честь пошанування перших руських святих братів Бориса і Гліба – енкаспіони XII ст., знайдені в селі Войнилові

шої світової війни, хаотичних утворень піщаних кар'єрів у радянський час вони навікі пропали для наукового вивчення. На Галицько-Залук'янських височинах російсько-австрійський фронт проходив якраз у місцях стародавніх городищ, церков і монастирищ княжого Галича. Збереглися письмові свідчення про відкриття зотлілих пергаментних аркушів з письменами під час спорудження окопів біля східних фундаментів Спаської церкви. Можливо, це були залишки захованої в землю бібліотеки князя Володимира Володаревича (1141–1153).

Але навіть у найбільш драматичній історії людства несподівано з'являються постаті, які пробуджують від сну і байдужості всю націю. Восени 2012 р. мешканець Крилоса Василь Бегар, копаючи разом із своїми синами траншею, на незначній глибині натрапив на сімейний архів відомої родини Хмілевських, захований в молочній банці. Надзвичайну цінність для нового прочитання археології княжого Галича має лист зі Львова, надісланий до Крилоса 26 квітня 1912 року краївим адвокатом Тадеєм Соловієм до управителя митрополичих дібр Остапа Хмілевського. З листа довідуємося, що коли прозвучав заклик митрополита Андрея Шептицького зі Святогорської гори про створення Національного музею у Львові, то сім'я крилоських патріотів однією з перших у Галичині віддала до музеїніх фондів багатий скарб візантійських сакральних предметів і слов'янських срібних прикрас VI–VII ст. З епістолярного документа з'ясувалося, що скарб відкрив на Митрополичих полях у Крилосі саме Остап Хмілевський [3, с. 90].

Через чверть століття на полі української археології в Галичині вже не було жодного свого робітника. І тоді із Станиславовою у свою останню життєву дорогу вирушив

відставний державний службовець Лев Лаврецький (1865–1933), людина, обдарована талантом краєзнавця, археолога, історика-аналітика. Мандруючи стежками і гостинцями Західної України, він зафіксував усі городища, святилища, кургани, оборонні споруди в Белзі, Буську, Звенигороді, Теребовлі. У княжому Галичі-Крилосі знайшов собі надійного помічника в особі лікаря Ярослава Хмілевського (1895–1965). Вони не мали тих комплексів, які притаманні сучасним окремим колекціонерам. Наприклад, Я. Хмілевський не замкнув за тридцятьма замками археологічні знахідки, які часто густо траплялися йому на пошуковому шляху, а віддавав їх українським музеям заради примноження національної гордості. Придбавши у 1935 р. у вікторівського селянана-колекціонера Семена Ткачівського срібний пластинчастий браслет XII ст., вчений подарував язичницьку прикрасу Музезії Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові [1, с. 29].

Визначний археолог України Ярослав Пастернак гідно оцінив науковий подвиг своїх предтеч: «Тією важливою працею оба підготували і значно влегшили мої досліди-розкопи на терені Галича в рр. 1934–1941, завершенні відкриттям фундаментів княжого Успенського Собору з пол. XII ст. та кам'яного саркофагу-домовини з тлінними останками його великого фундатора князя Ярослава Осмомисла» [5, с. 6].

Після того, як завершилася велична «Галицька Троя» Ярослава Пастернака, в повоєнні роки на Крилоську гору, час від часу, але дуже зрідка, навідувалися науковці з Москви, Ленінграда і Києва. Okрім конкретних здобутків у плані дослідження галицького Підгороддя київським археологом Володимиром Гончаровим, вони не внесли чогось суттєвого в розвиток галицької археології. Поміж тієї вченої «столичної братії» в Крилосі не раз бував відомий чоловік, який за радянські «десятки» скуповував цінні мистецькі вироби княжої доби та нумізматичні пам'ятки. Найглибший і досить вагомий дослідницький слід в археологічному вивченні княжого Галича упродовж 1969–1994 років залишив львівський науковець Вітольд Ауліх.

Відтак, на лані і поля української археології стали лягати такі ж чорнезні, зарослі куколем смуги, які спотворили моральний організм всього українського суспільства. Археологічні академіки на кшталт Петра Толочка, виколисані в академічних візочках комуністичними теоріями про «колиску трьох братніх народів», добили до ручки вітчизняну гуманітарну науку, не дбаючи про фінансування фахових установ і наукових експедицій, підготовку молодих кадрів, проведення конференцій, видання наукової продукції. В той період, коли Україною прокотився зимовий «Ленінопад», на вітрині київського книжкового магазину «Наукова думка», тривалий час пролежав аж запечений до жовтизни сонячними променями «теоретичний шедевр» Петра Толочка, як марксистсько-ленінська наука має озброювати догмами українську археологію.

У світі реального життя так не буває, щобі святе місце залишалося порожнім. В Україні до влади стали приходити президенти, які в дитинстві, не про-



Унікальні хрести-енкальпіони, виготовлені в одній із київських майстерень напередодні татаро-мангольського нашестя 1240 р., які мають дзеркальний напис «Матір Божа, охорони нас». Знахідки виявлені біля смт Войнилова

читавши казочки про солом'яного бичка, стали прибирати до своїх колекцій з національних книгозбірень такі видання, як «Апостоли» Івана Федорова і «Синопсиси» Інокентія Гізеля. Доморощені олігархи відкривали у своїх мармурових покоях виставкові зали, в яких зібрано скіфського золота і давньоруського срібла більше, ніж в усіх музеях коштовностей України.

Якщо в 90-х роках минулого століття цей арт-бізнес мав суворо-прихований характер, то на початку ХХІ ст. його було майже легалізовано. Щодня в спеціальних мережах Інтернету з'являлася свіжа інформація про відкриті на Крилоській горі та в її історичних околицях золоті колти, срібні сережки, бронзові булави, мідні хрести-енколпіони, перстні, ікони, браслети тощо. Заради об'єктивності відзначимо, що багато з віднайдених предметів старовини потрапляло до справжніх колекціонерів, які самостійно або ж з допомогою професіоналів давали їм наукову інтерпретацію, включали до прозорого наукового обігу. Якраз на цьому етапі скарбочукання в Україні ми прийшли до чіткого усвідомлення, що треба щось робити, бо кожен із знайдених археологічних раритетів – це історичне джерело важливої наукової ваги, у прямому розумінні цього слова, воно – ключ або початок струмочка якогось давнього історичного процесу. У переносному, науковому смислі, – це об'єкт, з якого можна отримати інформацію, відомості, знання про інший об'єкт з далекої минувшини.

«Про що розповість джерело, залежить не тільки від місця попереднього перебування даного предмету в системі культури, а, значить, від його зв'язків – прямих і опосередкованих, але і від того, настільки підготовленим є сучасний дослідник, чи багато він вже знає про цю давню культуру, наскільки він



Озброєння давньоруського воїна XII – XIII ст. – бронзова булава, випадково відкрита 2014 р. на території Сілецького городища поблизу княжого Галича

розширити круг для кращого розуміння через залучення відомих юому аналогій, як глибоко він зможе проникнути в сутність давньої культури, прослідкувавши прямі і дотичні зв'язки, розшифруючи ланцюжок за ланцюжком, – писав у свій час радянський археолог-теоретик Лев Клейн. – Але те, чого дослідник не вміє і не знає сьогодні, він може дізнатися завтра, а те, чого він не подолає завтра, того досягне його послідовник, цей процес безконечний. А це означає, що джерело – невичерпне...» [2, с. 104].

Отже, головною метою при формуванні розділів нашої книги було намагання виявити якомога більшу кількість сучасних археологічних джерел з тим, щоби максимально точно наблизитися до конкретного місця відкриття тієї чи іншої пам'ятки на території княжого Галича і Галицької землі. Оскільки більшість з них була виявлена металошукачами, то близько 90% археологічних знахідок належать до давньоруського періоду, близько 2% презентують культуру фракійського гальштату, ще 3% – латенську культуру і 5% належать населенню черняхівської культури. Саме ця статистика підказувала, що предметом і об'єктом нашого дослідження має стати духовна і матеріальна культура княжої доби.

Весь процес збору першоджерел, а особливо з'ясування їх географічного походження, специфіки стратиграфічного залягання в культурному пласті, залежність перебування від історико-топонімічних факторів, затягнувся майже на десятиліття, тому ми мали час впевнитися в тому, що всі артефакти, із-за їхньої величезної кількості, буде зручніше описувати за ізольованими групами, як от: ювелірні прикраси, пам'ятки сфрагістики, нумізматики, геральдики, зброя, твори



*Завершення руків'я парадної нагайки давньоруського воїна. Випадкова знахідка з Галицької Русі*

про які мовиться на сторінках наших літописців.

Разом з позитивними емоціями, ми приречені усвідомлювати весь драматизм нашої ситуації, бо виступаємо всього-на-всього статистами-тovмачами у нагромадженні невідомої суми археологічних знань про княжий Галич і Галицьку землю, адже більшість артефактів ще позавчора і вчора перекочувала в невідомих напрямках для майбутнього зберігання. Піднявши руку на скарбниці вітчизняної історії, наше покоління стало поколінням самогубців, бо зневажали святощі свого народу, таємниці яких споконвіku оберігала рідна земля.

«На кого ж ми перетворюємося, цивілізовані нації з гуманними ідеалами, – в покоління, в якому освічених людей більше, ніж у сотнях поколінь, разом узятих? Чому самі завдаємо землі своїй руйнувань значніших, ніж найжорстокіші завойовники?» – запитує у своїх ровесників сучасний етнолог В. Чайка [9, с. 4]. Київський Майдан ціною понад сотні людських життів дав відповідь на запитання, заради чого Янукович і Пшонки прикрашували свій побут награбованими в народу скарбами історії.

Відчуваючи весь тягар на совісті, який ми приречені нести до кінця днів своїх, хочемо подякувати всім тим людям, які поділилися з нами інформацією про новітні археологічні пам'ятки Галича. За десять років пошуків нам вдалося

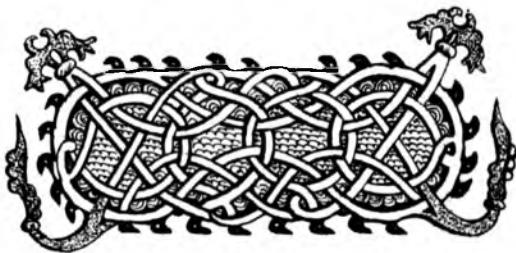
іконографії чи знаряддя писемності. Коли було завершено цю роботу, то нам видалося, що замало тільки вводити в науковий обіг лише невідомі досі археологічні знахідки. У багатьох випадках ми побачили можливості для надання рекомендацій, де вже, не відкладаючи, можна здійснювати розкопки, і це, з одного боку, дасть вже реальні результати, а з другого – сприятиме реанімації української археології. З'явилася й такі вражаючі знахідки, які могли б доповнити і розширити невідомі сторінки біографій героїв галицького літописання і в новому науковому світлі показати місця, де розгорталися цікаві літописні події.

Стоячи на місці розкопок, проведених Левом Лаврецьким, на фундаментах Спаської церкви, через призму археологічних пам'яток – таких як золотий перстень Настусі Чагр, привісні печатки великого київського князя Ізяслава Мстиславича і новгородського посадника Мирослава Горятинича – можна наочно побачити події,

отримати наближені до правдивості знання про істинну природу походження тисяч одиниць матеріальних історичних джерел. Сподіваємося, що завдяки встановленій, збереженій і переданій нами інформації, прийдешні покоління українських археологів отримають справжню радість від наукових відкриттів. Ми вручаємо їм ниточки до розгадок таємниць археології Галича і Галицької землі, а дослідницький тріумф їх чекатиме на розкопках, де вони остаточно сформують систему своїх доказів, дадуть нове прочитання невідомих сторінок легендарної і романтичної історії одного з найдавніших і найзагадковіших міст України – Галича.

1. Зарубій Е. І. Braslet-наручень / Е. І. Зарубій // 110 раритетів Львівського історичного музею. – Львів: Афіша, 2003. – С. 28–29.
2. Клейн Л. С. Археологические источники / Л. С. Клейн. – Ленинград, 1978. – 119 с.
3. Коваль І. Людина, яка дбала про добро УГКЦ / І. Коваль, Л. Левицька // Українсько-католицьке духовенство у суспільно-політичному та національно-культурному житті українців. – Коломия: Вік, 2013. – С. 88–91.
4. Лаврецькій Л. Розкопы під Галичем / Л. Лаврецькій // Зоря. – 1882. – Ч.9. – 1 травня. – С. 141–142.
5. Пастернак Я. Передмова / Л. Чачковський, Я. Хмілевський // Княжий Галич. – Чікаго, 1959. – С. 5–6.
6. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр. / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ, Плай, 1998. – 347 с.
7. Петрушевич А. С. Археологіческі знахідки близь города Галича / А. С. Петрушевич // Вестник Народного Дому. – Львів, 1883. №Ч I. – С. 7–12.
8. Пушик С. Галицька брама / С. Пушик. – Ужгород: Карпати, 1989. – 411 с.
9. Чайка В. Е. Екологія / В. Е. Чайка. – Вінниця: «Книга-Вега», 2002. – 408 с.
10. Шараневич І. Известные о результате исследовательских розкопок въ рубежахъ древле-княжеского города Галича. предпринятыхъ въ гг. 1886–1887. – / И. Шараневич. – Львів, 1888. – С. 1–8.

ЗНАХІДКИ,  
ЩО ВІДЧИНILI ДВЕРІ  
ДО ХРАМУ  
ЧУДОТВОРНИХ ІКОН



Від того серпневого дня 1979 року, коли мешканець Крилоса Ярослав Бобрис показав мені бронзовий медальйон із зображенням Богородиці з дитятком, почалося тривале власне нагромадження знань про випадкові археологічні знахідки різного типу, які трапляються на території княжого Галича та його історичних околиць. Знахідка, виявлена на корінному березі Лукви, поблизу приміщення сільської школи, мала щасливу долю. Придбавши її за символічну ціну – пляшку «Медвежої крові», я передав медалик на вивчення керівникам нашої археологічної експедиції Вітольду Ауліху. Невдовзі він познайомив із пам'яткою учасників всесоюзної наукової конференції археологів. Відома російська дослідниця Марія Седова ідентифікувала галицьку іконку з бронзоливарними сакральними виробами, які виготовляли в XIII ст. в північноруському місті Суздалі.

Що тоді могло знати наше покоління про давню українську іконографію? Не можна казати, що нічого, бо не дивлячись на щоденне товкмачення нам, студентам історичного факультету Львівського університету, мовляв, не вірте, Бога немає, а релігія – це опіум народу, духовна оаза Львова давала можливість вивчати ікони в колишньому Національному музеї, слухати лекції визначних мистецтвознавців з Москви, Ленінграда, Києва, які виступали в обласному офісі Всесоюзного товариства «Знання», відвідувати наукові конференції, де лунала правда про Божественне мистецтво з уст Бориса Возницького, Володимира Вуйцика, Григорія Логвина, Дмитра Кравовича, Володимира Овсійчука, Віри Свенціцької, Людмили Міляєвої, Павла Жолтовського.

Розглядаючи не один раз вечорами в Крилосі зображення Богородиці на медалику, я й близько не міг здогадуватись, що в ньому



Медальйон із зображенням  
Богородиці-Одигітрії.  
Княжий Галич, XII ст.



Копія чудотворної ікони  
Вишгородської Богоматері.  
Княжий Галич, середина XII ст.

можна вгадати первинну композицію котроїс із значних давньоруських ікон, або ж з її списків, які практично всі безслідно зникли разом з усією середньовічною культурою Галича після азійського татаро-монгольського нашестя 1241 р.

Так, про це можна було тоді довідатися із численних книг класиків російського дореволюційного мистецтвознавства Миколи Лихачова чи Никодима Кондакова, але їх твори були заховані за сімома замками у спецсховищах львівських бібліотек.



Момент вручення іконки главі УГКЦ, кардиналові Івану-Мирославу Любачівському. 14 квітня 1992 р.

дослідник з Росії українського походження Василь Пуцко, коли в 2000 році було відкрито оригінал Холмської чудотворної ікони Пресвятої Богородиці. Analogії до Холмської Богоматері вчений знайшов на знаменитому Богородичному рельєфі з Десятинної церкви в Києві та на так званій «білгородській гривні».

Виявляється, що й тип Богородиці Єлеуси (Милостивої), що ніжно пригортає до себе Дитятко, був поширений у пам'ятках дрібної пластики домонгольського періоду, знайдених в межах існування Давньокиївської держави. Наприклад, на одному із змійовиків XII ст., який зберігається в Ермітажі, зображені всі особливості первісної композиції Володимирської Богоматері. Ще один аналогічний змійовик є в експозиції Загорського музею в Росії.

Але найбільше нас вразило відкриття, яке зробила російська дослідниця В. Антонова. На мідному образочку XII ст., також із змійовиком на зворотній стороні, знайденому в с. Сахнівці (давньоруське городище Дівич-Гора), вона відзначала композиційне вирішення того ж іконографічного прототипу. Правда, на відміну від Вишгородської ікони, на металевій іконці монументальна фігура Богоматері з німбом, покритим дорогоцінним камінням, одягнута в нанизаний перлами плащ. Орнамент у вигляді прямокутних намистинок, який прикрашає прямокутну форму і аркове завершення іконки, імітує зернь, ювелірну техніку, відому в Києві ще з X ст. Прагнення розкішно прикрасити це зображення

Богоматері свідчить про поширене пошанування такої ікони, яка послужила взірцем для сакральних тільників-амулетів. Зрозуміло, що нею могла бути лише привезена з Константинополя Вишгородська велиокняжка святыня, яку викрав з Києва Андрій Боголюбський, і на півночі Русі вона прославила себе під іменем Володимирської [7, с. 203].

Річ у тім, що нам пощастило володіти цією реліквією. Можливо тоді, 14 квітня 1992 р., не знаючи ще її справжньої мистецької вартості, ми підсвідомо, як щось найдорожче, подарували іконку із зображенням Вишгородського образу Богоматері при зустрічі глави УГКЦ, кардинала Івана-Мирослава Любачівського біля храму святого Пантелеймона в давньому Галичі. На початку 90-х років мало хто знат про двотомний збірник «Русские древности», в якому Богдан і Варвара Ханенки зробили опис з колекції зібраних ними сакральних старожитностей України. Якраз там було поміщенено фотопродукцію ікони, знайденої в с. Сахнівці на Київщині [44, с. 20; Табл. XXX, №333].

Яким же чином копія Вишгородської ікони потрапила до нас? Її випадково знайшов у 1989 р. у себе на городі під час весняних польових робіт учень Крилоської школи Степан Атаманчук і подарував нам. Тобто, в давнину вона належала комусь із жителів торгово-ремісничого посаду княжого Галича. Шедевр давньоруського ювелірного мистецтва ми опублікували у двох брошурках за 1991 рік, а потім пам'ятку використав у своїх монографіях професор Михайло Фіголь [43, с. 195]. Чітко пам'ятаемо, що із зворотного боку іконки було зображення людської голови, оточеної дванадцятьма зміями – антична Медуза-Горгона. У наших нотатках збереглася спроба розшифрувати великий кириличний напис під язичницьким символом «Бичъ яросты...и целитель... Христоса Бога». Зауважимо, що оскільки напис був зроблений у дзеркальному вигляді, від правої руки до лівої, то ми сприйняли галицьку ікону, як нашвидку зроблену копію із сахнівського оригіналу. Із таблиці під номером 1101, змінено в зборнику «Русские древности» імені Василя Степанова, код 02125266



Чудотворна ікона  
Вишгородської Богоматері.  
Третяковська галерея в Москві

ІНВ. № 803859  
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА  
17

Отже, з цієї історії можемо зробити висновок, якою великою популярністю користувалася чудотворна ікона Вишгородської Божої матері по всій Русі-Україні. Ми маємо з літопису підказку, хто і коли привіз із Києва до Галича мідний образочок. Улітку 1150 р. галицький князь Володимирко Володаревич допомагав посадити на великий княжий стіл у Києві свого свата Юрія Довгорукого. Володар Галича, як представник християнської країни, на свято Успіння Пресвятої Богородиці спочатку «приїхав до святої Софії, а звідти поїхав до святої Богородиці Десятинної і звідти поїхав до святої Богородиці в Печерський монастир» [22, с. 233]. У той же день «поїхав Володимир, – пише київський літописець, – до Вишгорода, обом святым мученикам, Борису і Глібу, поклонитися». Саме там, кожен із галичан придбав собі на пам'ять мідну іконку із зображенням Вишгородського образу Богоматері.



Вишгородська Богородиця. Художній переспів українського іконографа із США Христини Дохват

переказами, ікону намалював євангеліст Лука ще при житті Святої Марії. Якщо вірити легендарній традиції, то Лука створив образ Пречистої Діви на кипарисових дошках зі столу, за яким споживала їжу Свята Родина в Назареті. Всього автор одного з канонічних Євангелій і Діянь Апостолів написав 70 ікон із зображенням Божої Матері.

Серед зображень Богоматері існує кілька основних іконографічних типів: Одигітрія (Провідниця), Єлеуса, Знамення, Оранта, Покрова та інші. Зображення Богородиці з Дитятком переважно поясні. Вишгородська ікона відноситься до типу Єлеуса (Замилювання або Ніжності). Вона символізує материнську любов Марії та нерозривне духовне єднання її з Ісусом.

Богородиця-Гликофілуса (грец. солодкоцілуюча) чи Єлеуса (грец. Милостива) вважається одним з варіантів Богородиці-Одигітрії, в якому Богоматір і маленький Ісус ніжно притулилися одне до одного лицями. В окремих варіантах Дитятко тісно обнімає Марію за шию, пустотливо грається.

Іконографічний тип Замилювання розвинувся на візантійському ґрунті не пізніше XII ст., отримавши поширення в Італії, Франції, Англії, Німеччині, Грузії і на Русі. На мініатюрах грецьких рукописів XI ст. зустрічаються поясні зображення Богородиці-Єлеуси, так само є вони і на повний зріст [19, с. 282].

На Вишгородській іконі Божу славу змальовано на золотому тлі. Хоча Богородиця зображена в царській ризі, але ця одяга темного кольору, бо представляє нам людську природу тіла. Золоті краї ризи нагадують нам про Божу ласку. І Мати, і Дитятко поєднують в собі божеське і людське. Червоні смужки на тлі одежі Христа промовляють нам про кров Месії, пролиту заради всього людства. Темна вуаль, що вкриває голову Марії – це символ її покори і підлегlostі Господній волі. Над її чолом і на обох раменах є три восьмикутні золоті зірки, які уособлюють значення потрійного дівоцтва Богоматері, до, у час і після народження Ісуса Христа, у що вірує та прославляє Східна і Західна Христова Церква. Ікону привезли до Київської Русі із Царгорода близько 1130 р. як весільний дарунок для князя Юрія Довгорукого, Мономахового сина, від візантійського Патріарха Луки Хризобергеса. Її помістили в монастирській церкві у Вишгороді – заміській резиденції великих київських князів. Думки вчених щодо часу її викрадення з Києва розділилися. Одні дослідники вважали, що її викрав син Юрія, князь Андрій Боголюбський, коли недруги з Північної Русі у 1169 р. пограбували і спалили давній Київ. «Два дні, – пише літописець,

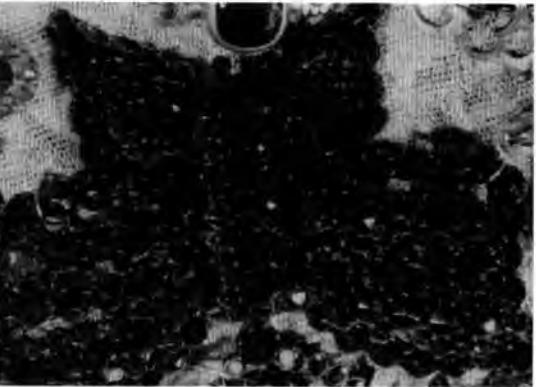


Чудотворна ікона Белзької (Ченстоховської) Богоматері

– суз达尔ці грабували, дітей без жалю вбивали, обдирали церкви й монастири, забирали ікони, книжки, ризи, дзвони» [22, с. 295]. На думку інших дослідників, автор Київського літопису зробив пізнішу вставку. Тому під 1155 р., якраз у розпал конфлікту між батьком і сином (Юрієм Довгоруким і Андрієм Боголюбським),



Діамантова сукенка Чудотворної ікони Белзької Богоматері



Рубінова сукенка Чудотворної ікони Белзької Богоматері

«Володимирська – це найвеличніше материнське милосердя, яке жертвую своїм сином заради любові до світу» [с. 78].

Іконку, випадково знайдену в Крилосі, а вона є перегуком із живописного шедевру, можемо також вважати видатним твором давньоруської дрібної металопластики XII ст., бо і Дитятко, яке пригорнулося до своєї Матері в пориві спраглої та ніжної ласки, і скорботний погляд всепрощаючого співчуття в очах Богородиці, все це створює величний гімн всеперемагаючій любові.

можемо прочитати в хроніці подій: «І взяв він із Вишгорода ікону Святої Богородиці, що її допровадили з іконою Пирогощю із Цесаргорода в одному кораблі, і накував на неї більше тридцяти гривень золота, oprіч срібла і oprіч каменя дорогоого, і великого жемчугу. Прикрасивши, він поставив її в церкві своїй Святої Богородиці у Володимири-Сузальському» [22, с. 266–267]. Від того часу її стали називати в Росії «Владимирською» іконою.

26 серпня 1235 року, в день, коли Тамерлан вивів свої війська з Русі, ікону було привезено до Москви, а потім повернуто до Володимира, звідки її знову в 1480 р. привезли до Москви (нині у Третяковській галереї). Від того часу вона стала державним паладіумом московських царів.

В одній із праць російської вченої Н. Дьюміної знаходимо її дослідницьке захоплення перлиною візантійської іконографії. Вона вважала, що ікона

Сакральна спадщина Галицько-Волинської Русі становить важливу складову частину християнської середньовічної цивілізації. На Русі від часів прийняття християнства особливо цінувалися ікони, які потрапляли сюди з Константинополя або ж належали візантійським імператорам, патріархам чи якомусь знаменитому монастирю. На зорі християнства ікон було небагато в Південно-Західній Русі. Через це в особливо урочисті моменти релігійного життя краю їх виносили з церкви. Як стверджує дослідниця Р. Михайлова, «Поява ікони була подією, викликаною Божою волею, що в православній апологетиці відповідала поняттю чуда як зовнішньої ознаки істинності божественного одкровення» [24, с. 249].

Дослідник чудотворних ікон отець Николай Вояковський пише: «Пресвята Божа Мати об'являла над нашим народом свою опіку в такий спосіб, що в різних місцях на наших землях Вона об'являла чудотворну поміч у різних іконах, і таким чином творила по всьому краю не тільки твердині віри, але й водночас чудотворні ікони Божої Матері ставали вогнищами милосердя й любові Божої» [9, с. 27].

Про чудотворні діяння ікон розповідають давньоруські літописи. За оповіданнями, ікона Богородиці з літописного Звенигороду врятувала у 1235 р. місто від облоги чернігівського князя Михайла. «І город вони хотіли взяти, але не взяли, бо була свята Богородиця в нім, чудотворна ікона» [22, с. 392]. Заступництво чудотворної ікони Холмської Богоматері врятувало місто від ординської навали в 1240, 1259 і 1261 роках. Єпископ Холма Яків Суша в XVII ст. і єпископ XVIII ст. Максиміліан Рилло вказують, що при іконі було вчинено 704 чуда [9, с. 180]. Кожне чудотворіння могло відбутися тільки внаслідок надзвичайно проникливої мо-



Чудотворна ікона Волинської Богородиці. XIII ст.

літви віруючої людини до ікони. Галицько-Волинський літопис зафіксував на своїх сторінках таку молитву. Волинський князь Володимир Василькович, перебуваючи в Георгіївському храмі в Любомлі, звів руки до неба і молився зі слізами, говорячи: «Владико, господи Боже: коли добра дістав я од тебе в животті моїм, бо лихого чи не можу терпіти? Як величі твоїй угодно, – так воно й сталося, бо смирив ти еси душу мою і в царстві твоїм зробив мене причасником молитвами пречистої твоєї матері, пророків, і апостолів, і мучеників, і всіх преподобних святих отців. А так як навіть ті, пострадавши і вгодивши тобі, випробовувані були дияволом, мов золото в горнилі, то їх молитвами, господи, до вибраного твоєго стада, з правобічними вівцями, причисли мене». [22, с. 443–444].



Ікона «Матір Божа – Агіосоритиса». XVI ст. Мозаїка, 21,5 x 16,5 см. Краків, Монастир Кларисок

Сучасники княжої доби знали як ціну молитви, так і вміли віддячитись Божій Матері за отриману від неї допомогу. А вотиви-приношення були важливою частиною християнського культу в Галицько-Волинській Русі. Сучасні дослідження науковців підтверджують, що звичай приношення язичницьким божествам різних вотів, тобто дарів, присвячених богам, започаткувався ще в античній сакральній культурі. Християни епохи Середньовіччя підвішували свої дари біля особливо шанованих ікон, дякуючи їм за припинення якихось катаклізмів, воєнних розрізнян, нещадних хворів, або ж за здійснення особистих прохань. Вотивні привіски найчастіше прикріплювали біля Пресвятої Богородиці. Причому Богородичним іконам присвячувалися саме жіночі прикраси. Князь Володимир Волинський прикрасив ікону святого Георгія, що була «написана на золоті», золотою гривнею, а на образ Богоматері «возложив намисто золоте камінням дорогим» [22, с. 448]. Російська дослідниця Г. Корзухіна, оперуючи переконливими аргументами, довела, що гривна на любомльській іконі святого Георгія була подібною до золотої гривни-цятви, знайденої в давньоруському скарбі з Кам'яного Брода на Житомирщині [17, с. 50].



Ікона «Богородиця-Дороговказиця» з церкви Успіння Пресвятої Богородиці з села Дорогобужа. Друга половина XIII ст. Рівненський обласний краєзнавчий музей



Чудотворна ікона Домініканської (Галицької) Богородиці-Одигітрії

У трьох центральних круглих медальйонах зображені Ісус Христос (Спаса Вседержителя), а по боках, звернені поглядами і поставами до нього Богородиця та Йоан Хреститель (Триморфіон). Ще три парні зображення на медальйонах присвячені архангелам Михаїлу і Гавриїлу, святым апостолам Петру і Павлу та святим Руської землі Борису і Глібу. Всі дев'ять іконок виконано в техніці перегородчастих емалей. Вивчаючи чудотворний образ Холмської Богородиці, науковець Р. Михайлова звернула увагу на сакральний зміст вотивних прикрасень. На її думку, прикраси, виконані в техніці перегородчастих емалей, які в язичницькому мистецтві виражали ідею невмирущості життя, на християнській іконі закликали «до теми збереження й охорони життя цілого народу» [24, с. 253].

За кількістю іконографічних творів, які дійшли до нашого часу, і тих, що згадуються в літописах, найбільшою любов'ю й пошануванням користувалися в давньоруській державі Богородичні ікони. Переважна більшість дослідників відносить до чудотворних ікон Галицько-Волинської Русі наступні:

Богородицю з Дорогобужа XII ст.;  
Луцьку (Волинську) Богоматір XI–XIII ст.;  
Галицьку (Ченстоховську) Божу Матір;  
Петрівську XIV ст.;



«Петрівська Богоматір» за традицією,  
ікона Петра Ратенського з поч. XIV ст.  
Третяковська галерея

Богородицю Тронну (XIVст.);  
Почайську.

Список цих ікон розширюють найновіші дослідження професора зі Львова В. Александровича. Мистецтвознавець припускає, що чудотворна ікона XVI ст. «Воплочення» з церкви Воскресіння Христового в Жидачеві є реплікою оригіналу XIII ст. [5, с. 134–135], а ікона Богородиці, аналогічна зображеню на Дорогобузькій, мала знаходитися свого часу в перемишлянському соборі Різдва Святого Йоана Предтечі [6, с. 158].

Всього в списках Богородичних ікон відомо близько семиста, з яких 355 належать до чудотворних [24, с. 250]. За способом зображення чудотворних ікон переважають композиції: Богородиці-Одигітрії (Богоматір тримає немовля на лівій руці); Єлеуса – Вічна пісня материнства (Божа Матір тримає Ісуса на правій руці); Втілення (Воплощення) – одноосібне зображення Небесної Цариці.

Важливу думку висловив мистецтвознавець М. Мороз, який виділяє дві течії в розвитку іконографії Галицько-Волинської Русі. На думку вченого, Галицько-Холмський напрям відповідає у руському богословії та іконографії «сприйняттю художньої краси, у суті якої є гармонія Божої ідеї єдності земного та трансцендентного світу», а Волинська богословська художня думка розвивалася



Ікона «Богородиця-Дороговказиця»  
(Холмська Богородиця), XI ст.  
Музей Волинської ікони, Луцьк



Прикраси з ікони «Богородиця-Дороговказиця» (Холмська Богородиця), XI – XII ст. Золото, срібло, позолота, перегородчасті кольорові емалі

в іншому напрямі, тобто в іконах цієї школи найяскравіше дістає свій вияв соціальна й політична суть життя краю. Твори Володимир-Волинської школи дають більше уявлення про певну добу, ніж твори інших українських шкіл. В образі ікони або мозаїки та фрески можна прочитати, які були мораль, естетика, життя суспільної верстви [25, с. 52].

В ученні Церкви про образ і його догматичну суть особлива роль відводиться Пресвятій Богородиці як посередниці між людством і Богом. Тому завданням нашої праці є, з одного боку, з'ясування певного літургічного догматичного смислу кожної з чудотворних ікон Матері Божої, що походять з території Галицько-Волинської Русі, а з другого, прочитання їх історичного догматичного смислу кожної з чудотворних ікон Матері Божої, що походять з території Галицько-Волинської Русі, а з другого, прочитання їх історичного змісту, пов'язане із народженням конкретної іконографії, місцем появи, характером чудотворінь, зберіганням у храмах чи монастирях.

### БЕЛЗЬКА (ЧЕНСТОХОВСЬКА) ІКОНА

У 1523 р. в Кракові латинською мовою була надрукована книга Петра Річинуса, в якій вперше описано історію Белзької чудотворної ікони. Вважалося, що її автором був євангеліст Лука, який згідно з переданням, належав до видатних іконографів, він дуже любив і шанував Божу Матір і намалював понад 70 її ікон [30, с. 4]. Ранньохристиянська писемна традиція також передає, що Лука малював ікону близько 50-го року після Н.Х., на кипарисовій дошці від столу, за яким споживала щоденні страви Свята Родина в Назареті. Спеціальні дослідження ікони й справді виявили частинки кипарисової дошки з I ст. Х.Е., яка згодом у процесі



Давньоруська іконка із зображенням Богородиці-Одигітрії і розквітлого хреста.  
Літописний Шумськ



Мідний медальйон із зображенням Богородиці-Одигітрії. Городниця на Покутті



Давньоруська іконка із зображенням Богородиці-Оранти. Княжий Галич. Крилоська колекція №2



Мідний медальйон із зображенням Богородиці-Одигітрії. Давньоруська Теребовля

реставрації була замінена липовою дошкою, на яку приклейли старе полотно із зображенням Богоматері [14, с. 106].

У Єрусалимі ікона була виявлена імператрицею Оленою, а звідти, згідно з легендою, її переніс до Константинополя імператор Костянтин Великий. Очевидно, що саме у Візантії чудотворний образ було обновлено, бо в мистецтвознавстві сучасна ікона вважається реплікою стародавньої християнської попередниці. У Константинополі християни надзвичайно шанували образ Богородиці-Одигітрії, котра для них стала покровителькою і захисницею столиці. Візантійські імператори брали з собою ікону у військові походи. Як відзначає відомий російський мистецтвознавець Н. Кондаков, починаючи з VI ст., іконографічний тип Одигітрії шириться по всьому візантійському світі. Композиція твору особливо близька до візантійської ікони кінця X – початку XI ст., яка знаходиться в римській церкві Марії Маджоре, і мозаїчної ікони XII ст. в сербському Хіландарському монастирі на Афоні [16, с. 156]. Як і на інших іконах типу Одигітрія, на Белзькій іконі Дитяtko-Христос сидить на лівій руці матері, піднявши до неї голову. В руках дитини – книга, подібно як на фресці XIII ст. в церкві Санта Марія дель Сарбо в Компіньяно [35, с. 320].

Існують різні версії відносно появи ікони в княжій Україні. Одна з них стверджує, що з Візантії до Русі привезла княгиня Анна, сестра імператора, як частину свого весільного посагу. Інші вважають, що ікону з Константинополя до Белза привіз галицько-волинський князь Лев. Знаходилася вона в Богородичній церкві.

Християнське населення Белчини вважало чудотворну ікону Божої матері своєю святынею, до неї молились, вірили в її заступництво від всяких лих. Саме з її чудотворною силою віруючі українці пов'язували той факт, що коли взимку 1240–1241 рр. Белз спалили монголи, то ікона якимось дивом вціліла. Заступництво Богоматері врятувало місто від нападу польських військ у 1266 р. Відомий переказ розповідає про небувале чудо: під час однієї з численних татарських облог Белза городяни винесли з Богородичного храму ікону і поставили її на міську стіну. Татари влучили стрілою в обличчя Божої Матері. З місця, де на іконі застягла стріла, потекла кров. Тоді на нападників посунув густий туман, від якого вони почали гинути. Це змусило ординців зняти облогу і відступити [24, с. 52–53].

Намісник угорського короля Людовика в Галичині Владислав Опольський насильно вивіз чудотворну ікону Белзької Богоматері до польського міста Ченстохова. У 1382 р. Володар Ополя заснував на Ясній Горі, що височіє над містом, добре укріплений монастир і запросив до нього з Угорщини монахів ордену Святого Павла Пустельника. З того часу в костелі монастиря стала зберігатися священна реліквія, яку відтоді називають Ченстоховською іконою. У 1834 р. Римо-Католицька Церква інtronізувала чудотворний образ на Ясній Горі, а король Ян Казимир (1648–1668) проголосив її ще раніше Королевою Корони Польщі.

Значний інтерес до вивчення іконографічних особливостей Белзької чудотворної ікони пробудила праця Я. Пастернака «Археологія України», в якій, чи не вперше в українській історіографії, оцінено духовне значення славетної релігійної святині України [31, с. 585–586]. Для глибшого розуміння богословського змісту ікони скористаємося з опису, зробленого дослідницею О. Левицькою: «Ікона Матері Божої намальована на дерев'яній дошці розміром 122,2 х 82,2 х 3,5 см. На ній зображена приснодіва Марія в стоячому положенні з маленьким Ісусом на руках. Це ікона типу Одигітрія. Термін «Одигітрія» з грецької перекладається як «та, що провадить у дорозі». Марія повернена обличчям до вірних, обличчя дитини повернене на того, хто дивиться, але погляд звернений кудись в далину. На правій щоці Марії є два паралельні шрами, що перетинаються третім на рівні носа. На ший виступає шість порізів, з яких два видно дуже чітко, а чотири – слабше. Ісус лежить на лівому плечі Марії, вдягнений в ризи кармінного кольору. В лівій руці Він тримає книгу, а праву підносить вгору в характерному жесті вчителя, володаря або для благословення. Права рука Марії лежить на грудях. Блакитно-синя сукня і плащ такого самого кольору оздоблені мотивами золотистих ліній. Над чолом Матері Божої намальована шестикутна зірка. Основним фоном ікони є блакитно-зелений колір, який переходить у відтінок кольору морської хвилі. Домінуючий елемент ікони – золоті німби навколо голови Марії та Ісуса, які зливаються в одну композицію, становлячи дуже характерну деталь, яка контрастує з темним обличчям постатей» [20, с. 323].

Белзька (Ченстоховська) ікона має на Україні та в Росії дуже цікаві копії-відписи – це Почаївська, Сокальська і Турковецька ікони Богородиці, Одигітрія в церкві Кирилівського монастиря в Києві, у боковому вівтарі Казанського собору Різдва Божої Матері в Санкт-Петербурзі, у храмах Волині, Слобожанщини, Поділля і на Кубані [41, с. 62]. Митець, який створив цю геніальну ікону, зумів зрозумілою мовою передати значення втілення Бога, Його хресної жертви і воскресіння.

### ВОЛИНСЬКА (ЛУЦЬКА) ІКОНА

З історією Волинської єпископської кафедри, яка була перенесена з Володимир-Волинського за князювання Мстислава Даниловича, що обрав Луцьк резиденцією (1289 р.), пов'язана доля чудотворної ікони Волинської Богоматері. Її було відкрито в Покровській церкві в Луцьку, а в 1962 р. ідентифіковано як цінну пам'ятку давньоруського живопису.

Волинський князь Володимир Василькович був одним з найвидатніших подвижників Маріїнського культу в княжі часи. Після того, як хан Батий захопив Володимир – «взяв його списом, і вибив його без пощади» [22, с. 398], волинський князь взявся за відновлення Успенського катедрального собору. «І та церква чудовна і славна в усіх окружних сторонах, – з гордістю розповідає про

діяння Володимира літописець, – і такої іншої не знайдеться в усій опівнічній стороні, од сходу і до заходу» [22, с. 446]. Найважливіше, що володар Волинської землі «вручив людей і город святій і славній і скорій на поміч християнам святій Богородиці» [22, с. 446]. З цього приводу дуже влучно висловився найбільший знавець Галицько-Волинського літопису, мовознавець А. Генсьорський: «Головне, відзначення факту висвячення – доручення громадян м. Володимира опіці Діви Марії, патрона цього завершеного храму, та ще з наведенням привітання, яке з цього часу має випадати на долю м. Володимира і перефразований ангельський привіт Богородиці» [10, с. 36]. Якраз на час описаних 10 подій, очевидно, припадає створення ікони Волинської Богоматері, бо вона за своїм стилем тяжіє до церковного мистецтва Києва XI – XIII ст.

«Ікона зачаровує глибокою емоційністю образу, – характеризує прославлений твір сакрального мистецтва В. Киркевич. – Вражає скортотний погляд очей Богоматері з нахиленою в бік Сина головою. Цей зафікований рух порушує суворість канонічного типу Одигітрії, приносить у зображення немало теплоти, зворушливої ніжності та людяності, «з'єднуючи Спасителя і його Матір в єдине ціле. У виразному малюнку, тонкому моделюванні обличчя, особливо Матері Божої, з легким рум'янцем і реалістично вписаною шию, простежуються традиції живопису Київської Русі» [15, с. 15].

Цікаву гіпотезу висловив визначний український мистецтвознавець С. Гординський. Порівнявши Волинську Богородицю з іконою Богоматері Петрівською, яку створив митрополит Петро Ратенський, дослідник побачив спільні риси: «Той самий проникливий погляд Богоматері, звернений наче з докором до глядача, ідентичні форми очей і повік, носа, вузеньких уст, наголовного мафорія, високе і випукле чоло малого Ісуса – тип Емануїла-філософа. Далі – та сама метода накладання фарби і рисок світла, які оживлюють плоскість» [11, с. 688]. Отже, шедевр волинської іконографії, на думку С. Гординського, був намальований відомим іконографом і київським митрополитом П. Ратенським.

### ГАЛИЦЬКА (КРИЛОСЬКА) ІКОНА

Цілий ряд документальних джерел вказує на наявність у княжому Галичі чудотворної ікони Божої Матері. Ікона, яка дійшла до нашого часу і зберігається в Успенській церкві, була намальована наприкінці XVIII ст. Цілком ймовірно, що галицький чудотворний образ належав до іконографічного типу Єлеуса, яку сучасний дослідник Д. Степовик пропонує називати як найлірчіший з аспектів Богоматеринства – Ніжності [40, с. 193]. З Південно-Західної Русі походить дуже мало ікон типу Замилування. Тому відкриття бронзової іконки із зображенням на повний зріст Богородиці-Єлеуси та ще з парною іконою Христа-Пантократа в ювелірній майстерні-сховищі в княжому Галичі [40, с. 100] може свідчити, що твір дрібної пластики є реплікою однієї з найшанованіших ікон у столиці Галицько-

Волинської держави. Мати Божа тримає Христа на лівій руці, підтримуючи його правою. Христос притуляє щоку ніжно до обличчя матері, обнімає обома руками Богородицю. Материнські сумні очі дивляться в простір з терпінням, наче передчувають муки, які буде переносити її Син. Христос вдивляється у матір, ніби потішає її, запевняючи, що його Розп'яття і Воскресіння є необхідними для відкуплення людства.

Серед іконографічних пам'яток дрібної пластики, що походять з території Галицько-Волинської Русі, доволі часто трапляються іконки і підвісні печатки, на яких Богородиця стоїть в позі Оранти з руками, піднесеними вгору до висоти рамен, а на грудях в неї диск з предвічним Христом-Емануїлом, який благословляє обома руками. Дві печатки, знайдені в околицях Галича, історик М. Грушевський інтерпретував як церковну власність першого галицького єпископа Косми [12, с. 1–2]. Третю печатку Косми віднайшов на Крилоському городищі археолог Я. Пастернак [32, с. 252–253]. Вслід за М. Грушевським він вважав, що лицевий образок на молібдопулі – це патрональний образ старого галицького Успенського собору. Тому його згодом, в час перебудови (534 р.), було вмуровано в середню апсиду нинішньої Успенської церкви в Крилосі [32, с. 254].

Появу такого типу ікон мистецтвознавці також пов'язують з Влахернським храмом у Константинополі. Образ «Епіскепсіс» (грецьке – охорона, покровитель) з'явився в християнському світі на честь свята, встановленого у Візантії 626 р. Патріархом Сергієм, коли, зануривши ризи Божої Матері, він викликав бурю, яка затопила човни аварів. Про вигляд Божої Матері Епіскепсіс знаємо лише з її зображення на печатці візантійської булли XI–XII ст. Вона зображує Богоматір Панагію (Пресвяту) з Христом-Емануїлом у медальйоні на її грудях. На Україні її ще називають Богоматір-Знамення, або Вопложення чи Втілення [8, с. 122].

Ретельно проаналізувавши іконографічні, писемні й археологічні джерела, ми прийшли до висновку, що первісна чудотворна ікона Галицької Богородиці була Одигітрею. На це, в першу чергу, вказує сучасна композиція, яка унаслідувала сюжет першозвірця. Нові деталі подає й уточнює версія появи ікони в стародавньому Галичі. Спочатку, після того, як її намалював євангеліст Лука, вона знаходилась в одній із церков сирійського міста Антохія, а згодом була перенесена до Єрусалиму. У V ст. імператриця Євдокія прислава ікону з Палестини до Константинополя. Її сестра, свята Пульхерія, встановила образ у новозбудованому Влахернському храмі. У 1453 р. турки, завоювавши Царгород, порубали на шматочки чудотворну ікону Матері Божої Одигітреї. Відомий дослідник-богослов Н. Вояковський вважає, що одну з копій Влахернської Одигітреї привезла з Царгорода до Києва дружина святого Володимира Великого княгиня Анна. А за часів володарювання Ярослава Осмомисла (1153–1187) її було перенесено до Галича [9, с. 110].

Мистецтвознавець Михайло Фіголь знайшов у польському «Словнику Географічному» Ф. Сярчинського важливе свідчення про чудотворну ікону Божої

Матері: «Образ Богородиці в цій церкві в Крилосі вважали за чудотворний. За переказом, галицькі князі мали його з Царгорода, брали його з собою на війни, звідси для безпеки перед татарами його було перенесено до церкви львівських василіян, а коли опісля домініканці зайняли у Львові своїм монастирем місце василіян, тоді тим ченцям і згаданий образ дістався [43, с. 168]. Внаслідок зазіхань чужоземних володарів у той час з Галича пропала ще одна цінна мозаїчна ікона. В одному з монастирів Krakova зберігається візантійська ікона кінця XII ст. з зображенням Богородиці Агіосоритиси, зверненої вправо до Спаса в сегменті неба. За легендою, цю ікону вивезла на початку XIII ст. з Галича блаженна Соломі» [37, с. 8].

Незалежно один від одного, два авторитетних дослідників Н. Вояковський і В. Овсійчук далі прослідовують історичну долю галицької чудотворної ікони в Домініканській Одигітрії.

## ДОМІНІКАНСЬКА ІКОНА

Видатне місце серед галицьких ікон другої половини XIII ст. належить Домініканській Богородиці Одигітрії, або як її називають «Палладіум Данила Галицького». Ікона належить до найшанованішого в тому часі типу «Богородиці Смоленської», що, як вважає професор В. Овсійчук, виконувала функції Палладіума, її шанували галицькі князі за заступництво свого міста і приписували іконі чудотворну силу сприяння перемозі над ворогом. Цей образ володарі Галича возили з собою на різні війни проти ворогів християнської віри [28, с. 120]. Стародавній тип цієї ікони відносили до Галича, бо з цим містом, вважав Н. Кондаков, пов'язане тривале шанування саме Богородиці Смоленської [16, с. 223].

Домініканська ікона має середні розміри – 97 x 66 см. За історичною версією, ікона була подарована князем Данилом Галицьким своїй невістці, дружині сина Лева Констанції, дочці угорського короля Бели IV, і поміщена в новозбудованому храмі Йоана Предтечі католицького обряду у Львові, в якому службу відправляли монахи-домініканці. Поява ікони у Львові, найвірогідніше, пояснюється приуроченням до виняткової події – коронування князя Данила Романовича. Ця подія відбувалася у грудні 1253 р. у місті Дорогочині. Тоді ж, напевно, був коронований князівський Палладіум, що відтоді став королівським. Корона типу «Квітка лілії», що увінчує голову Богородиці, органічно поєднана із загальною композицією ікони. У 1945 році ікону вивезли із Львова до Польщі, тепер вона зберігається у костелі Святого Миколая у Гданську.

«Колорит ікони – інтенсивний, але без надмірної експресії, – захоплено розповідає про іконографію Домініканської Одигітреї професор В. Овсійчук, – Богородиця зображені у темно-синьому з зеленкуватим відтінком мафорії, всіяну золотими зірками, та червоному хітоні, оздобленому золотою тасьмою. На немовляті – ясно-червоний гіматій з хризографією. Тенденція

до світлотіньового вирішення форм, теплота образів в іконі певною мірою споріднює її з творами західноєвропейського мистецтва, зокрема італійського» [27, с. 50].

Виняткова художня досконалість ікони неодноразово породжувала думку про привізний характер цього шедевру, однак найсправедливіше буде її приписувати до галицького живопису.

## ДОРОГОБУЗЬКА ІКОНА

Ікона Богородиці з Успенської церкви в давньоруському Дорогобужі на Рівненщині належить до найвизначніших відкриттів в історії давнього українського мистецтва. М. Откович приналежнював час її створення до XIII–XV ст. [18, с. 422–522]. У манері виконання Дорогобузької ікони відчувається наслідування візантійського взірця – знаменитого константинопольського образу Богородиці. Її, як вважав професор В. Александрович, слід датувати останньою третиною XIII ст. [2, с. 26; 3, с. 22].

Археологічні дослідження, які проводили в Дорогобужі Ю. Асеєв, І. Могитич, Л. Малєвська, Г. Пескова, встановили, що попередницею Успенської церкви XVI ст. був знищений храм домонгольського часу. Саме в ньому знаходилася Дорогобузька чудотворна ікона. Важливу інформацію про чудотворіння образу знаходимо в праці отця А. Фотинського «Дорогобуж Волинський» (Житомир, 1902). Він згадує про польськомовний опис відновлення ікони у 1577 році. А в 1769 р. Дорогобузька ікона була вкрита шатами, виготовленими із срібла, які збереглися до нашого часу [33, с. 198].

Шедевр сакрального мистецтва не має близьких аналогів серед зображеніх на українських землях ранніх пам'яток малярства. Її майже півтораметрова висота свідчить про призначення до намісного ряду іконостасу, який, безумовно, належав до монументальних ансамблів храму. Визначною рисою Дорогобузької Одигітрії є монументальний характер величних фігур Богородиці та Христа. У богословському контексті ікона несе одну з основоположних для християн ідею Втілення, земної місії воплоченого Бога – прийдешнього Царя Слави.

Оскільки християни Дорогобужа – центру удільного княжіння, головного адміністративно-політичного і релігійного осередку Погориння – вважали чудотворну ікону творінням євангеліста Луки, то вона, закономірно, займала особливе місце у всьому східнохристиянському світі.

## ПЕТРІВСЬКА БОГОРОДИЦЯ

Видатним представником галицького іконопису був Петро Ратенський – ігumen Спаського монастиря, що знаходився неподалік села Двірців і містечка Великих Мостів на Львівщині. Він жив з другої половини XIII ст. до 1326 р. У

Спаському монастирі Петро перебував з дванадцятирічного віку. Тут він створив іконографічні образи Спаса, Богородиці, праведників. Князь Юрій Львович, онук Данила Галицького, направив Петра до Константинополя з метою висвятити його на митрополита Галицького. У 1308 р. константинопольський патріарх Афанасій поставив Петра митрополитом «всія Русі». Спочатку він перебував у Володимири-на-Клязьмі, а потім перебрався до Москви. Так високо були визнані його надзвичайна освіченість і духовна культура. Не останню роль відіграли й іконописні здібності П. Ратенського, яким надавалося великого значення.

З історичних джерел відомо, що написану ним ікону Богородиці Петро подарував київському митрополитові Максимові. До XV ст. вона зберігалася в новгородському Софіївському соборі. Ще одна його Богородична ікона належала Успенському собору Єлецького монастиря в Чернігові. Твори П. Ратенського зберігаються в кремлівському Успенському соборі («Спас – Невсипуще Око» і «Успіння»), а також у Мінському соборі. «Сам факт такого поширення творів Петра й придбання їх головними руськими соборами, – розмірковує Ф. Уманцев, – підтверджує переказ про його надзвичайний художній хист і майстерність, велику внутрішню змістовність творів цього іконописця» [42, с. 50].

Діяльність митрополита Петра всебічно розкрита на клеймах житійної ікони, створеної в кінці XV ст. – початку XVI ст. школою Діонісія. Серед клейм в одній сцені митрополит зображеній за створенням ікони Вседержителя в товаристві іконописця-монаха, що малює образ Богородиці, близький за мотивом до Богородиці Петрівської [28, с. 148].

Невеличка за розмірами, червонофонна Петрівська Богоматір була намальована Петром Ратенським наприкінці XIII ст. Твір, «від якого віді неруською холоднуватою готичною витонченістю», на думку В. Овсійчука, був створений у художньому середовищі Галичини, яке відображало достатньо поширені творчі контакти з Західною Європою. В іконі присутні дві нероздільні теми: печалі і радості. Печаль носить величавий характер, однаке не переходить у відчай, що наділяє особливою змістовністю образи Матері і Сина» [29, с. 9].

Петрівську Богоматір знайшов і придбав для своєї колекції відомий російський збирач ікон І. Рябушинський. Одночасно він виявив у Твері й інший образ – «Різдво Богородиці», яка має ті самі стилюві особливості, що відповідають зразкам західноєвропейського живопису і настановам візантійського іконопису. В цьому контексті пензлеві П. Ратенського мала б належати й ікона Тронної (Толзької) Богородиці.

## ТРОННА (ТОЛЗЬКА) БОГОРОДИЦЯ

Її було створено в останній четверті XIII ст. Вона являє собою ускладнений тип «Милування» – одну з найважливіших і найemoційніших ікон давньоруського мистецтва XIII ст. Ікона зберігалася в Толзькому монастирі в Ярославі.

Іконографічний тип Богородиці-Єлеуси був почерпнутий з візантійського джерела пізнього XII ст. – початку XIII ст., коли мотив «Замилування» набрав виняткового поширення на землях Давньої Русі, особливо завдяки Вишгородському шедевру. Вона могла бути створена в Галицько-Волинському князівстві за часів правління Юрія Львовича і привезена до Москви митрополитом Петром Ратенським. Ікона наблизена стилістичними та пластичними особливостями до таких творів, як мініатюри з Галицько-Волинського Євангелія XIII ст. та з Бесід святого Григорія Назіанзіна.

### ПОЧАЇВСЬКА ІКОНА

Чудотворний Почаївський образ походить з XVI ст., але саме об'явлення Божої Матері на Святій горі на Тернопіллі відбулося набагато раніше. Історичний документ, датований 1220 р., а саме «Дипльомат» Центнера, подає вістку, що Пречиста Божа Мати вперше об'явилася на горі 17 квітня 1198 року. Свідками цієї появи Божої Матері був «чоловік із Тернополя» пан Іван Туркул, який побудував первісний монастир [9, с. 141]. Другий раз Богородиця об'явилася на Почаївській горі 15 серпня 1260 року, коли після її присутності на поверхні скелі відбилася стопа Небесної Заступниці, звідки витікає цілюще джерело [23, с. 15].

Згідно з переказами, чудотворна ікона, яку Ганна Гойська передала Успенському храмові Почаївської Лаври, мала константинопольське, тобто візантійське походження.

### ХОЛМСЬКА ІКОНА

Рубіж ХХ – ХХІ ст. ознаменувався в українському сакральному мистецтві поверненням до скарбів національної культури втраченої пам'ятки – Холмської ікони Божої Матері. Вона є однією з найвідоміших і найшанованіших у християнському світі. Ікона має славну і трагічну історію, що переплелася з історією українського народу. За переказами, ікона була написана євангелістом Лукою. Її привезла з Константинополя до Києва царівна Анна, коли стала дружиною князя Володимира Великого. За іншою версією, образ було подаровано новозбудованому в Холмі Богородичному соборові самим Володимиром.

Ікона володіла чудесною силою. Під дією заступництва Пресвятої Богородиці від нашестя військ хана Батія у 1241 році був врятований Холм. Під час воєнних дій 1261 р. татаро-монголи, пограбувавши дорогоцінні ризи з ікони і зруйнувавши дотла собор, кинули її посеред руїн холмської святині. Через сто років образ знайдено і з почестями внесено до відбудованого собору. У ході війн загарбників з українськими козаками король Ян Казимир брав з собою ікону в походи 1652–1653 років. Згодом він повернув ікону Холму. У 1765 р. Холмська чудотворна ікона була коронована двома золотими коронами, надісланими Па-

пою Римським. Найбільші випробування випали на долю Холмської Богоматері в роки двох світових війн. У післявоєнний період сліди реліквії зовсім загубилися. У листопаді 1996 році сталося чудо, якого вже ніхто не очікував: люди, які всі ці роки тримали її оберігали ікону, передали її для реставрації в майстерні Музею волинської ікони в Луцьку.

Коли художник-реставратор Анатолій Квасюк завершив роботу, то з'ясувалося, що розміри ікони – 95,5 x 66,5 см, а написана вона на трьох кипарисових дошках, товщина яких нерівномірна: від 1,7 до 2,5 см [36, с. 105]. На образі зображені Діву Марію, яка на правій руці тримає Христа-Дитятко, з піднятюю у благословляючому жесті лівою рукою. Колірна гама стримана, темних відтінків. Обличчя Богородиці і Христа вписані темною вохрою, мафорій темно-червоного кольору, гематій Христа світлою вохрою із золотим асистом. Тло ікони вкрите позолотою.

В українському золотому письменстві існує дуже гарний опис ікони, майстерно зроблений у 1684 р. Холмським єпископом Яковом Сушею. «Обличчя Діви Марії, – писав владика, зачарований божественною красою, – в скромності величне, а у величі страшить, і в цьому є якась насолода: у серці людське темним поштовхом проникаюча і до набожності спонукаюча» [39, с. 82]. Збереглася і копія ікони: гравюра на мідному листку виконав у XVIII ст. відомий український художник О. Тарасевич.

У науковій літературі неодноразово проводилися паралелі між Холмською Богородицею і кам'яним рельєфом з образом Божої Матері з Десятинної церкви в Києві. Вчений з Росії В. Пуцко доводить, що іконографія композиції з пояснним зображенням Богородиці із немовлям на правиці з лицьового боку амулета-змієвики, відомого як «Білгородська гривна», є відображенням більш ранньої, особливо шанованої в Києві живописної ікони типу Богородиці [34, с. 193–198]. Візантійська ікона стала праобразом для виготовлення значно пізнішого рельєфу і гривні.

Таким чином, цей іконографічний тип мав не лише поширення на православному Сході, але й по всій княжій Русі.

Визначний український богослов І. Музичка, роздумуючи над духовною роллю, яку відіграв образ Пречистої Богородиці в житті українського народу, константував: «Мати Христа є водночас духовною Матір'ю того містичного Христа, тобто містичного Христового тіла, яким є Церква, яке ми всі творимо як одне в Христі. Вона – Мати Христа-Спасителя всього людства – є духовною Матір'ю того ж новонародженого в Христі спасенного людства – Святої Церкви, а відтак і кожного з нас» [23, с. 12–13].

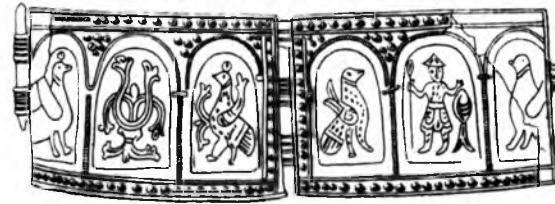
Фактично всі чудотворні ікони з Галицько-Волинської Русі належать до іконографічного циклу типу Одигітрія.

У Заступниці наші предки бачили свідчення Боговтілення і Богоматеринства. Разом з тим, вони пов'язували свою національну історію з початками Но-

вого Завіту, бо в кожній з чудотворних ікон бачили єдиного творця – євангеліста Луку, який свідчив правду про Ісуса Христа словом, а про його Пресвяту Матір – мистецтвом іконопису.

1. Александрович В. Ікона Богородиці з Успенської церкви в Дорогобужі. Галицько-Волинська держава: передумови виникнення; історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 113–115.
2. Александрович В. Українське малярство XIII–XIV ст. – Львів, 1995. – 230 с.
3. Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – 131 с.
4. Александрович В. Холмська ікона Богородиці. – Львів: Інститут українознавства І. Крип'якевича, 2001. – 40 с.
5. Александрович В. Чудотворна ікона Богородиці («Воплощення») з Жидачева. – Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавства. – 2005. – Вип. 5 – С. 116–135.
6. Александрович В. Відкриття малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII століття // Княжа доба: історія і культура. – 2011. – №4 – С. 154–179.
7. Антонова В. И. К вопросу о первоначальной композиции иконы Владимирской Богоматери/ Византийский временник. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Т. – С. 198–205.
8. Бережницький Ю. Ікони Київської Русі XI XIII століть // Сучасність. – Мюнхен, 1988. – Ч. 7–8. – С. 118–142.
9. Вояковський Н. Шляхами наших прочан. Проповіді про чудотворні ікони Божої матері. – Львів: Місіонер. – 199 с.
10. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис / процес складання: редакції і редактори // К.: Видавництво АН УРСР, 1958. – 104 с.
11. Гординський С. Українська ікона на тлі універсалізму візантійського стилю // Збірник праць ювілейного конгресу. – Мюнхен, 1988/1989. – С. 678–695.
12. Грушевський М. Печатки з околиці Галича // Записки НТШ. – 1899. – Т.XXXVIII. – С. 1–4.
13. Деміна Н. А. Андрей Рублев и художники его круга. – М.: Наука, 1972. – 172 с.
14. Ільків А. Культ Пресвятої Богородиці в іконах // Альманах «Гомін України». – 1988. – Торонто, 1988. – №66. – 104–108.
15. Киркевич В. Г. Церква Покрови Пресвятої Богородиці. – К.: Техніка, 1999. – 144 с.
16. Кондаков Н. П. Иконография Богоматери. – Санкт-Петербург. – Т. II. – 248 с.
17. Корзухина Г. Ф. Русские клады. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1954. – 158 с.
18. Кравович Д. Богородиця Одигітрія з Дорогобужа // Образотворче мистецтво. – 1991. – №3. – С. 20–22.
19. Лазарев В. И. Византийская живопись. – М.: Наука, 1971. – 405 с.
20. Левицька О. Ченстоховська ікона Матері Божої: історія і сучасність // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – 2004. – Львів: Логос, 2004. – Кн. I. – С.331–336.
21. Літковець О. Турковецька Божа Матір // Белз. Історико-культурний та мистецько-літературний журнал. – Львів, 2005. – Ч. 2. – С. 52–53.
22. Літопис Руський. За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с.
23. Мельник А. Маті Божа в українській літературі. – Торонто: Видавництво оо. Василіян, 1965. – 64.
24. Михайлова Р. Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К.: Слово, 2007. – 490 с.
25. Мороз М. Українська ікона // Пам'ятки України. 1990. – №3. – С. 48–52.
26. Музичка І. Свята Богородиця – покровителька України // Народна творчість та етнографія. – 2000. – Ч.4. – С. 12–13.
27. Овсійчук В. А. Українське мистецтво XVII століття. – К.: Мистецтво, 1985. – 168 с.
28. Овсійчук В. Українське мистецтво X – XVIII століття. Проблеми кольору. – Львів, 1996. – 479 с.
29. Овсійчук В. Митрополича і художня діяльність Петра Ратенського // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи. – Львів, 2001. – С. 7–21.
30. Отієнко І. Белзька чи Ченстоховська ікона Божої Матері // Віра і культура. – Віnnipeg, 1996. Ч.4. – С. 2–5.
31. ПаSTERNak Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961. – 788 с.
32. ПаSTERNak Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850–1943 pp. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.
33. Прищепа Б. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. – Рівне, 2011. – 249 с.
34. Пущко В. Г. Білгородська гривна // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 193–198.
35. Рогов А. И. Ченстоховская икона Богоматери как пам'ятник византийско-польских связей // Древнерусское искусство. – Москва: Наука, 1972. – С. 316–321.
36. Романюк О. Чудотворна ікона Холмської Божої Матері // Образотворче мистецтво. – 2006. – №1. – С. 104–106.
37. Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століття. – Львів: Каменяр, 1990. – 72 с.
38. Свешников И. К. Галич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья/ раннеславянский и древнерусский периоды /. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 97–102.
39. Силюк А., Романюк О., Ременяка О. Віднайдено ікону Холмської Божої Матері // Візвольний шлях. – 2000. – 4.11. – С.79–83.
40. Степовик Д. Іконологія й іконографія. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. – 311 с.
41. Стефанишин Е. Українська чудотворна ікона Божої Матері в Ченстохові // Надбужанщина. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т. 2. – С. 54–63.
42. Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. – К.: Либідь, 2002. – 328 с.
43. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К.: Мистецтво, 1997. – 224 с.
44. Ханенко Б. И. и В. Н. Древности Русские. Кресты и образки. – К., 1900. – Вип. II. – 22 с.

ТАЄМНИЦІ  
ГАЛИЦЬКИХ ЮВЕЛІРІВ



**Я**кби Вітольд Вітольдович Ауліх не зробив нічого іншого для вітчизняної археології, а тільки розкопав Зимнівське городище на Волині і опублікував про результати своїх досліджень ґрунтовну монографію [1], то його ім'я було би золотими літерами записано на скрижалях української науки.

Але ж його, так само, як і знаменитого німецького вченого Генріха Шлімана, чекала своя Троя – у княжому Галичі. За всі роки вивчень Крилоського городища в нього була найзаповітніша мрія — віднайти княждвір галицьких володарів. Довготривала хвороба і підступна смерть не дали можливості реалізувати наукову мету. Однак доля дала йому нагоду пережити щастя, яке трапляється справжньому вченому лише один раз у житті. Це був археологічний сезон 1981 року. Я, разом з нині відомими істориками Ярославом Грицаком і Оленою Джеджорою, був скромним трудівником на тих славних розкопках, а тому маю право розповісти про них, і домовити слова-висновки, які не встиг сказати наш великий вчитель.

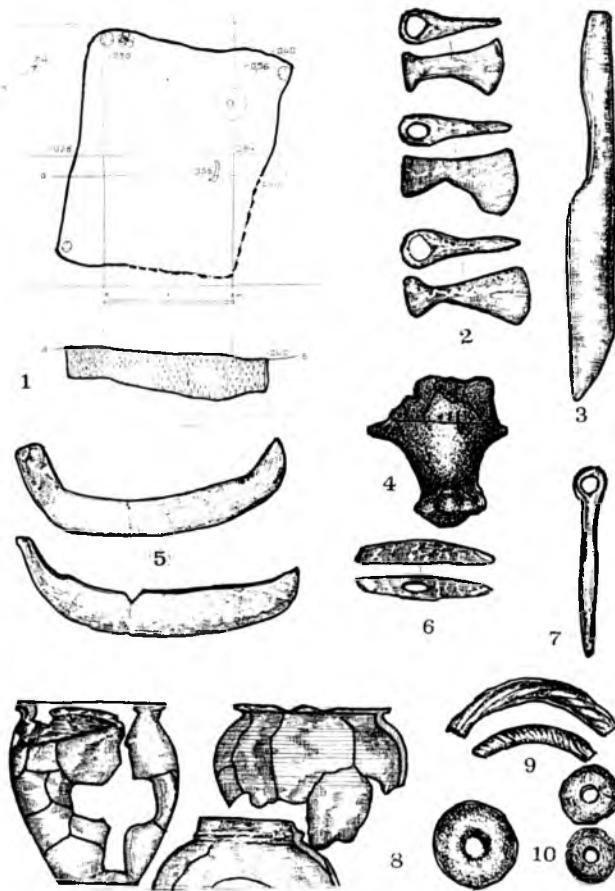
Прелюдія до археологічного відкриття започатковувалася у жовтні 1979 р. На той час в експедиції В. Ауліха стало традицією дочекатися, коли крилоські селяни зберуть зі своїх присадибних ділянок урожай, і тоді ми виrushали зі Львова до давнього Галича, аби встигнути за тиждень провести розвідкові розкопки, і таким чином, підготувати твердий ґрунт для запланованих розкопок на наступний рік.

Трохи вище за Княжою криницею, ліворуч від куценької, але стрімкої діржки, що повзе змійкою від Золотого Току аж до дороги Вивози, тоді знаходилося тільки два обійті: Івана Шевчука та Орини Бацвин. Якраз город Шевчуків було обрано нами для розвідкових досліджень. Декілька закладених пробних зонд показали, що тут міститься досить потужний культурний шар давньоруського часу. Виходячи з цих міркувань, влітку 1980 р. експедиція закладала розкоп розміром 8 на 10 м. Перші ж знахідки показали, що ця земельна ділянка була постійно заселена людиною. Разом із знахідками давньоруського періоду, наприклад, було виявлено алюмінієвий медальйон з написом іспанською мовою на честь св. Йосифа [2, с. 16].

З висоти прожитих років мені здається, що розкоп на городі Шевчуків В. Ауліх вибрав саме через фрагмент ліпного горщика ранньослов'янського часу. І хоч другу частину наукового життя він присвятив себе проблемам археології



Сережка «кіївського типу»,  
 знайдена в ямі-сховищі №6



«Багате» житло XIII ст. №17: 1 – план давньоруського житла; 2 – сокири; 3 – чересло; 4 – фрагмент посудини; 5 – коси-горбуші; 6 – кайло; 7 – залізний предмет; кераміка XIII ст.; 9 – скляні браслети; 10 – прядлика.

Давньої Русі, однак світ давніх слов'ян постійно манив науковця до себе. Йому дуже хотілося відкрити на Кирилівській горі ранньослов'янські старожитності.

У верхніх шарах розкопу найтиповішими знахідками були уламки давньоруської кераміки, що належать до добре відомих типів галицького гончарного посуду XII–XIII ст. [22, с. 3–9].

Чим глибше розкоп поринав у товщу землі, тим частіше нам ставали траплятися знахідки скромної, але й, водночас, дивовижної краси. Менше траплялося скляних браслетів з гладкою поверхнею, які мали голубий, зеленкуватий,

фіолетовий та жовтий кольори. Значно більша кількість скляних уламків була виготовлена з прутів із пружкованою крученою поверхнею. Палітра їхніх барв складалася із темно-зеленого, темно-синього, зеленого і блакитного кольорів. У цьому царстві краси лише зрідка траплялися їхні володарі, забарвлені в темно-зелену гаму, яку прикрашає спіральна смужка світло-жовтого кольору.

На рівні материка експедиція виявила залишки двох напівземлянок X–XI ст. і два заглиблених житла XII–XIII ст. Житлові споруди мали правильну квадратну форму площею 11–15 кв. м., зорієнтовані стінками за сторонами світу. Будівлі X–XI ст. мали стовпову конструкцію надземної частини і пічку-кам'янку в південно-західному або в північно-східному куті. Одне із жител XII–XIII ст. частково перекривало більш ранню напівземлянку. Його глиняна піч розміщувалася в північно-західному куті. Підлога мала трьохшарову структуру і була вимазана на шарі кераміки XII–XIII ст. [3, с. 226].

Однак на початку серпня на деякий час експедиції довелося призупинити археологічні дослідження. Безперестанні дощі перетворили експедиційне життя в щоденні відсиджування в приміщенні краєзнавчого музею, нудні та довгі розмови, які вже всім почали надоїдати. І ось одного ранку із-за Прокалиєвого саду виглянуло ласкаве сонечко. Я повідомив керівника експедиції, що піду на розкоп подивитися, що там робиться. У південно-західному куті розкопу, де ми в дні липневої спеки не сподівалися на жодні знахідки, приблизно на глибині 0,4 м я побачив прямокутну пляму темного гумусового заповнення з великою кількістю кусочків вугілля і перепаленої глини. І раптом по моїх очах затанцювали промінчики сонця, які відбивалися від дзеркальця, розкиданого по поверхні чорного гумусу.

Якраз у цей момент із господи вийшла хазяйка оселі – добра і лагідна бабуся Марія Шевчук.

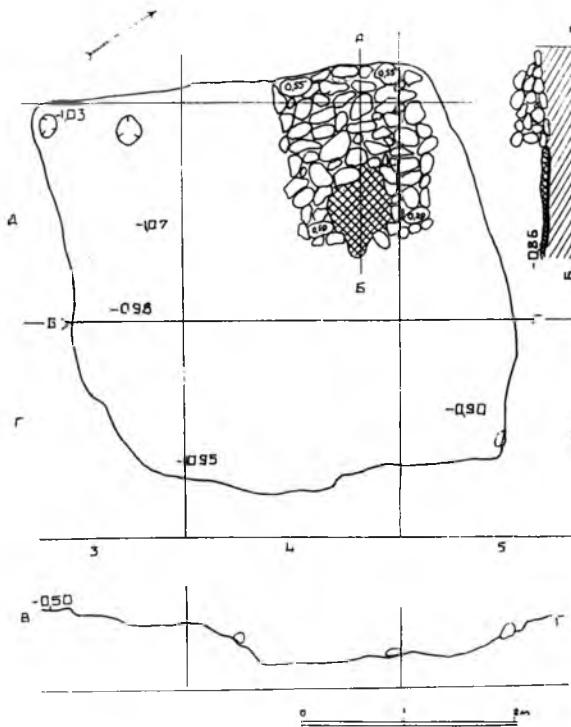
– Йой, як я вже скучила за вами, – привітно сказала господиня, – бо давненько не бачила вас на розкопі.

– Тето Маріє, – звертаюся до милої співрозмовниці, – винесіть мені із хати ножа, бо я з собою не захопив жодного археологічного інструменту.

Старенька жінка швиденько зметикувала, що стається щось дуже важливе і принесла мені аж на розкоп кухонного ножа. Я вклікаю на коліна і починаю поволі звільнити різникольорові «дзеркальця» від вологої і брудної землі. Першим



Йде процес розчистки печі в житлі №18.  
Серпень 1980 р.



План і розріз житла №18. XII – XIII ст.

засяяв у косих променях ранкового сонця скляний браслет, виготовлений з крученого прута жовтого кольору. Дуже подібним до свого сусіда виявився й наступний браслет, правда, він був синього кольору. Третя жіноча прикраса мала лискучу чорну барву. Четвертий браслет, виготовлений з крученого скляного прута синьо-зеленого кольору, прикрашала спіральна смужка гарячого жовтого кольору. Два останніх браслети було виконано з гладких прутів: один – синього кольору, а інший – жовтого кольору. Крім того, його прикрашала спіральна полоска темнішого відтінку.

– Тето Маріє, я вас дуже прошу, побудьте тут трошки біля знахідок, щоб не дай, Боже, хтось не порушив їхнє розміщення на землі. А я побіжу за Вітольдом Вітольдовичем, аби він зафіксував фотоапаратом і на кресленнях всі оці знахідки.

– Дитино дорога, я би з радістю тебе послухала, але ж кілька хвилин тому кинула в окріп пироги, – журиться своїми жіночими клопотами старенька. – Та вони вже, певно, розварилися...

Після того, як тета Марія витягує з окропу перший завар вареників, вона стає на охорону рідкісних скарбів галицької археології. Стрімголов біжу до

Митрополичих палат, а в голові рояться думки: «Десь я вже, чув, що в котромусь з давньоруських міст лишею единий раз за всю історію археологічних пошуків було знайдено сотні цілих скляних браслетів». Проминуть роки, і підтвердження моїм тодішнім думкам віднайдуться в одній із наукових праць Ярослава Пастернака. Він належав до числа тих археологів, які розміщували княжку Теребовлю на місці комплексів давньоруських городищ, поселень та могильників біля сіл Семенівка і Зеленьчі. Саме там, в урочищі Гуртівка, було знайдено два скарби, у кожному з яких містилася понад сотня скляних браслетів. Вони яскраво ілюструють, вважав вчений, провідну роль Теребовлі на торговельному шляху, що з'єднував Галицьку і Волинську землі [25, с. 26].

Знаючи мою холеричну натуру, В. Ауліх заледве підводиться з-за столу, бере свій бойовий «ФЕД», шкіряну сумку через плече, і ми дружною компанією виrushаємо на Шевчуків город. Від побаченого на масній поверхні чорної плями, незабутня посмішка Вітольда Вітольдовича, мимоволі визирає з-під його розкішного вуса. Ми розуміємо, що керівник експедиції незмірно щасливий. Його радість наростає й від того, як наші дівчата-лаборантки витягають з масної землі одну за одною 26 намистинок, що входили разом із браслетами до давньоруського скарбу.

– Завтра продовжуємо роботи на цьому місці, – каже керівник експедиції, – почекаємо, доки земля на розкопі остаточно не підсохне.

Наступного ранку ще сонце не встигло бліснути у видолинку між Юрієвським і горою Штепанівкою, як наше студентське товариство взялося вибирати це заповнення. На глибині 0,45–0,55 м натрапляємо на завал сипкої перепаленої глини, в якому знаходимо багато фрагментів кераміки, причому уламки посудин виявилися деформованими в сильному вогні.

Під завалом глини лежав обувглений кістяк жінки, яка, очевидно, загинула в час пожежі. Кістяк лежав випростаний, лицем до землі, ліва рука зігнута в лікті, а права випростана вперед. Біля кістяка, близче до рук знайдено майже цілі скляні браслети

На цей момент ми пересвідчилися, що віднайдено тільки кут якоїсь споруди, яка загинула у вогні. А перші знахідки давали надію на ще більш вражуючі відкриття. Особливо на це вказувало декілька фрагментів кольчуги.



Верхня частина бронзової кадильниці, XII – XIII ст., відкрита на розкопках 1980 р.



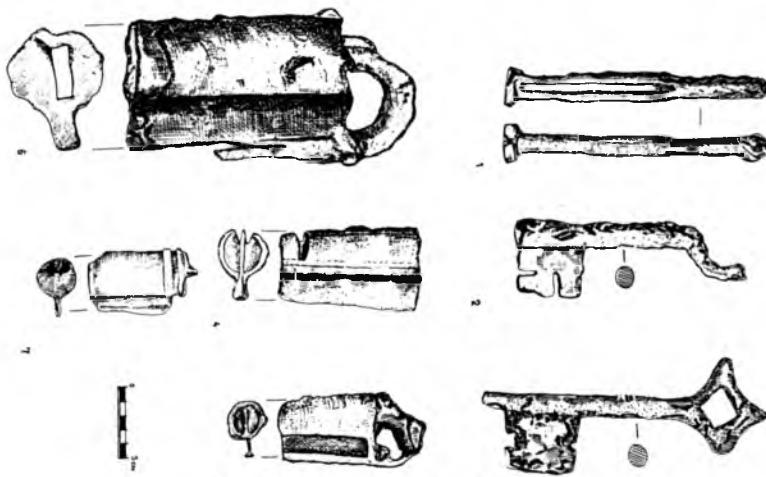
Трубчастий замок XII – XIII ст.

У Давній Русі, до речі, кольчуги мали величезне поширення і популярність. За підрахунками російського дослідника Анатолія Кірпічнікова, такий вид військового обладунку був виявлений в 100 археологічних комплексах, де знайдено 112 кольчуг у різному стані збереженості. Разом з тим, такою зброєю володіли представники соціальних верхів суспільства та війська. «Ці особи, –

пише А. Кірпічніков, – жили в багатьох будинках, мали повний набір озброєння, в тому числі коней, шоломи, мечі або шаблі» [15, с. 12].

З висновками російського дослідника зброї солідаризується й археологічна статистика. Зі всіх археологів, які розкопували Галич, тільки Я. Пастернаку пощастило знайти фрагмент від ще однієї кольчуги. А якщо говорити про всю Галицько-Волинську Русь, то аналогічні пам'ятки відомі археологічній науці з Володимир-Волинського, літописного Пліснеська, Городища на Волині, Луцька, літописного Червена (м. Червно в Польщі).

Для перевірки робочої гіпотези треба було всього-на-всього зробити прирізку, тобто розширити розкоп. І тут виникла серйозна проблема, адже на сусідній з розкопками ділянці ще доростала картопля. Для селянина доби радянської влади була занадто велика розкіш віддати навіть декілька арів землі і позбутися очікуваного врожаю. Історія мовчить, якими аргументами оперував



Ключі і замки з ями-сховища галицьких ювелірів

В. Ауліх у своїй «селянській дипломатії», але добра родина Шевчуків, яка годувала трьох малолітніх діточок, повністю віддала город експедиції.

Знаючи орієнтовну площину давньоруських жителів, В. Ауліх розпорядився зробити прирізку площею близько 30 кв. м. На глибині 0,4 м більш-менш чітко виступили контури споруди. Житло мало чотирикутну форму, розміром 3,0 на 3,5 м. На дні будівлі простежено шар вугликів і кусків обгорілої тканини, очевидно, залишки дерев'яної підлоги, яка була встелена килемом [4, с. 13].

До цих розкопок на території княжого Галича ми віднаходили у давніх житлах печі двох типів: кам'янки і виліплени з глини. В обох випадках вони споруджувалися на земляній основі. В. Ауліх, який умів відчитувати практично всі загадки слов'яно-руської археології, зрозумів, що пічка в цьому житлі була споруджена з глини на дерев'яну помості. Дерев'яна платформа згоріла в час пожежі, а глинняна надбудова розсипалася. Подібні конструкції печей у свій час виявив російський археолог О. Монгайт у Старій Рязані [24, с. 66–67].

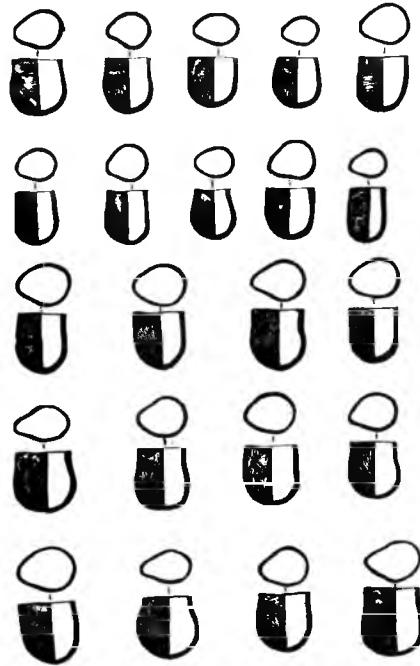
Ще однією цікавою особливістю знайденого нами житла було те, що воно мало горище, де зберігалися речі господарського і військового призначення, зокрема коси-горбуші і кольчуга. Знаючи про навислу над Галичем небезпеку, господиня оселі заховала туди й цінніші речі, як, наприклад, скарб із шести браслетів та намисто з дрібних бусинок.



Матриці для виготовлення давньоруських ювелірних жіночих прикрас



Книжкові застібки із комори бронзоволиварників княжого Галича



Комплект глиняних тигельків з ями-комори  
галицьких ювелірів XIII ст.

До постійного господарського інвентаря помешкання належали жорна, які були виявлені в первісному положенні. Верхняк і спідняк лежали посередині житла.

У заповненій споруді було знайдено таку велику кількість речового матеріалу, що його донині можна вважати найбагатшим не лише в археології Галича, але й всієї Галицько-Волинської Русі. За фрагментами і реконструйованими посудинами нам вдалося повністю відтворити асортимент кухонного посуду, яким користувалися давньоруські жінки в XIII ст. До них належали горщики, горшки з низьким вертикальним горлом для зберігання запасів, посудини з валиком для під'язування шнурком, миски, ковші, черпаки і покришки.

Надзвичайно різноманітним виявився і набір залізних знарядь праці, до якого входили: чересло для плуга, черенок, дві коса-горбуші, три сокири, кайло, сверло (свердло), довгий

залізний ніж, 5 цілих та п'ять фрагментів менших ножиків. Власник будинку, як справедливо вказував археолог А. Кірпічников, мав коня. Бо, до предметів, що відносяться до спорядження вершника і верхового коня належали уламок дужки шпори і фрагмент стремена. Ось чому в господарстві були потрібними сільськогосподарські знаряддя. Однак набір інструментів, які використовувався тільки в будівельній індустрії, вказує, що їх власник належав до славних галицьких ремісників-дереводілів. Добрий майстер у всі часи був небідною людиною. Тому галицький умілець XIII ст. міг собі дозволити придбати дорогий бронзовий і срібний посуд, прикраси з кістки, фрагменти яких були виявлені в житлі. А у вільний зимовий час, він брав лука, змайстрованого власноруч, стріли із кістяними наконечниками і йшов до Тисменицької пущі, аби вплювати звірину з цінним хутром. Стріли рідкісного типу, які були нами знайдені в житлі, не наносили пошкоджень шкірці тваринок.

Отаку цікаву історію розповів археологічний об'єкт, який В. Ауліх у своїй робочій документації охрестив «житлом під номером 17».

На кінець археологічного сезону 1980 р. ми зовсім не сумнівалися, де маємо копати наступного року, та все ж приїхали на розвідкові дослідження у першій декаді жовтня. Шкода, що ніхто з археологів не розвинув досі наше невеличке відкриття в урочищі Вишна Поляна. Там, разом з досвідченими львівськими архітекторами Романом Могитичем і Костянтином Присяжним нам вдалося натрапити на цегляну загорожу пізньофеодального монастиря XVII ст. В урочищі Під Бідуном наш археологічний мікрозагін локалізував місцезнаходження фундаментів храму святих Кирила і Мефодія. Від цього моменту розпочалася галицька наукова епопея відомого львівського археолога Юрія Лукомського.

У 1981 р. було закладено розкоп на захід від минулорічного. Спочатку він мав площину 8 x 24 м і був орієнтований довгою віссю приблизно по лінії захід – схід. Згодом було закладено додатковий розкоп 6 x 14 м, так, що загальною площею 260 кв. м. Нам фатально не щастило. Ми натрапили на погано збережене давньоруське житло з вкрай бідним речовим інвентарем. Східну стіну давньої споруди ще додатково зруйнувала велика яма з пізнішого часу, із наповненням людськими кістками. До ями було скинуто ще дев'ять черепів. Археологічне невезіння, моторошна картина від трагічного кінця людських життів, які, очевидно, загинули тут при обороні Галича від Батиєвого нашестя, а ще на додаток нестерпна липнівна спека, — все це разом посіяло в наших задумах страшенну зневіру. Що так було насправді, то звернемося до спогадів археолога В. Ауліха: «Таке невтішне становище проганяло сон з очей дослідників. А в темну безсонну ніч усе здається ще чорнішим і безрадіснішим, ніж насправді. І тому, коли в першу серпневу ніч по залізному даху забубонів рясний літній дощ, перша думка була про те, що доведеться ще боротися з в'язким болотом, яке липнүтиме до ніг і до лопат. Та коли вранці прийшли на розкоп, побачили, що на тлі одностайній сірої ще вчора поверхні після нічної зливи з'явилися чіткі плями інших відтінків, що вказали місцезнаходження різних об'єктів, в тому числі ще одного житла. Але несподіванки цього дня не обмежилися наслідками нічного дощу. Коли ми продовжили вибирати заповнення згаданої ями, виявилось, що під звалищем людських кісток залягав двадцятисантиметрової товщини шар чорної землі, наси-



Іконка «Зішестя Христя у пекло». XIII ст.  
Стеатит



Бронзова іконка «Христос-Пантократор», XIII ст.

ченій дрібними дерев'яними вугликами й шматками окисленої листової бронзи. Серед цієї маси був великий залізний циліндричний замок. Неважко було додатися, що перед нами залишки згорілого перекриття якоїсь заглибленої споруди, яку колись невідома людська рука старанно замикала на замок. Що ховає під собою цей чорний шар вугілля? Яку таємницю?» [5, с. 97].

Думаючий читач може поставити нам запитання: «А яке відношення має безцінна пам'ятка археології до знахідок випадкових пошукачів скарбів?». Справа в тому, що мало хто з попередніх дослідників порушував питання про місцеве галицьке виробництво творів ювелірного, декоративно-прикладного чи сакрального

мистецтва. В кращому випадку, на думку окремих дослідників, такі шедеври потрапляли до Галича з київських майстерень або ж з великих міст Північно-Східної Русі. В більшості наукових праць вони оголошувалися якщо не творами романського мистецтва, то здебільш візантійського чи корсунського (північнопричорноморського) художнього ремесла. Про самобутнє галицьке мистецтво XII-XIII ст. з певною обережністю говорили тільки В. Вуйчик, В. Ауліх і М. Фіголь. Величезний масив знахідок, які походять зі всієї території Галицько-Волинської Русі і, насамперед, з Галича, заставляє переглянути всі дотеперішні погляди на вищеноизвану проблему. Тому ми хочемо переконати читача, що відкриття В. Ауліха, зроблене влітку 1981р., являє собою золотий ключ, яким можна відкрити двері в царство перлин стародавніх галицьких майстрів. І в наступних розділах ми переконаємо читача, що майбутні покоління сучасних



Бронзова іконка «Богородиця-Милування», XIII ст.

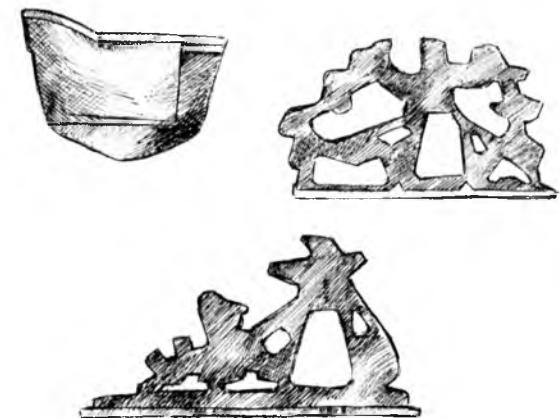
археологів знайдуть ще не один десяток майстерень умільців княжого Галича.

Археолог В. Ауліх вважав, що сама майстерня ювеліра могла знаходитися десь поблизу скриньї-комори або ж в сусістві від західної підошви Крилоської гори. Вона розміщувалася на широкому просторі давнього Галича - на ремісничо-торговельному Підгородді, яке розкинулося вздовж обох берегів Лукви від Вікторова аж до Залукви. Там було доступніше широким верствам населення міста і всієї країни придбати гарний і недорогий ювелірний товар. Пригадаймо картину, яку вималював у своїй уяві академік Іван Кріп'якевич: «Гарно виглядав старий Галич. Розкинувся він широко над Дніstrom по горbach і долинах – здалека світили верхи церков, муровані двори та палати. На довколишніх шляхах і дорогах був великий рух. З усіх сторін до міста їхали вози, навантажені всяким добром. З поблизу селяни везли то дерево, то збіжжя, то всякі вироби, то гнали на продаж худобу та коні. Одні прямували до торговиць, інші над Дністером до пристані. Над рікою була глота найбільша. На воді стояли десятки кораблів, більших і менших суден і човнів, маяли в повітрі вітрила та різnobарвні прапори. Одні кораблі надходили здалека, від Чорного моря, привозили до Галича грецьке вино, південні овочі, запашне коріння, дорогий посуд, східний одяг, зброю. На інші накладали галицьке добро – мед і віск, шкіри й хутра, збіжжя, сіль, – все це йшло Дніstrom до моря й далі у грецькі та азійські країни. Берегом ріки проходжувалися купці, одні місцеві, з Галича, інші з чужих земель, греки, араби, татари, італійці, серби, говорили всякими мовами» [19, с. 25-26].

Перед лицем смертельної небезпеки, яка вже чор-



Кам'яна іконка «Богородиця-Одигітрія». Княжий Галич. XIII ст.



Бронзова посудина з ювелірного виробництва і фрагменти хоросів-панікадил



Хрести-релікварії з дзеркальним написом – продукція галицьких ювелірів 1237 – 1240 рр.

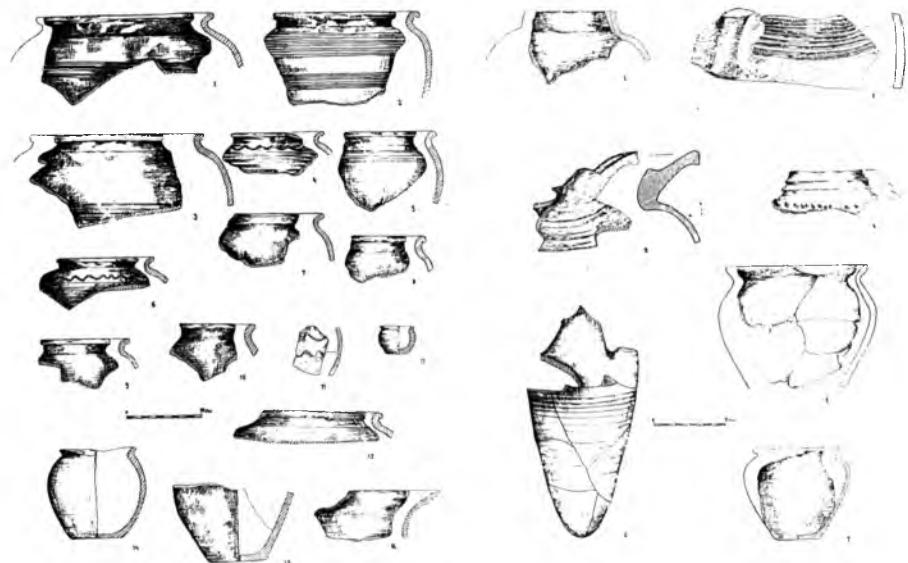
еї з найкращих конструкцій епохи Давньої Русі.

Про те, що в сховищі знаходилася власність не одного майстра, а цілої корпорації ремісників, в першу чергу свідчить наймасовіша група знахідок – невеликих, сильно випалених тигельків, на яких залишилися сліди бронзи у вигляді зелених плям окисів. Таких посудин знайдено в заповненні ями 140 штук цілих і близько 12–15 фрагментів. Ще два такі тигельки виявлено при засипці розкопу. Всі тигельки виготовлені ліпним способом з чистої глини з домішками дуже дрібного піску. Малесенькі посудинки мають грушовидну форму з випуклим дном, з кулястим туловою і високою шийкою, яка з одного боку стиснута і утворює виразний «литок». Край шийки горизонтально зрізаний, висота тигельків від 4,0 до 6,9 см, діаметр максимальної випуклості тулова від 3,5 до 5,9 см.



Реконструкція хрестів-енколпіонів з майстерні галицьких ювелірів. XIII ст.

ними крильми витала над Галичем, корпорація галицьких майстрів-бронзоливарників попросила в когось з родичів чи побратимів, що проживали на міському дитинці поблизу північних оборонних укріплень дати їм земельну ділянку. Тут, нашвидкуруч, вони вирили котлован глибиною 1,7 м і площею 2,0 x 2,0 м, для тимчасового приміщення, стіни якого обшили дерев'яними брусами, а дах пerekрили бронзовою бляхою. На полички сховища було складено найцінніший інвентар з майстерні. Двері замкнули на замок одні-



Кераміка з розкопів 1980 – 1981 рр. Датується XII – XIII ст.

Вишгороді, Новгороді і Погоцьку. Археолог Ф. Гуревич, яка проводила у 1957–1967 рр. розкопки посаду давньоруського міста Новогрудка, встановила сліди діяльності ремісничої корпорації [11, с. 32–33].

Тільки археологічні джерела можуть виявити дослідникам ознаки, притаманні раннім ремісничим об'єднанням. Якщо із всієї території Давньої Русі ми знаємо про знахідки трохи більше, як двох десятків тигельків, а в галицькій коморі-сховищі їх знайдено майже 160 штук, то хіба це не є нова археологічна ознака про існування ремісничої корпорації в княжому Галичі?!

На щастя, в цьому археологічному відкритті присутня ще ціла низка інших ознак. Здійснивши класифікацію бронзових предметів, які знаходилися в ямі №6, ми встановили за спорідненими характеристиками декілька спеціалізацій майстрів галицької бронзоливарної корпорації. На першу з них вказують три аналогочні знахідки, а саме матриці. Найбільша з них має довжину 3,4 см., ширину – 1,0 см., товщину – 0,5 см.. За формою – це подовгаста бронзова пластина з заокругленими кінцями, півокругла в розрізі. Поверхня центральної частини прикрашена поперечними пружками, а заокруглені кінці – стилізованими зображеннями людського обличчя, зверненим назовні. Друга матриця тотожна, правда, її розміри дещо менші: довжина – 3,1 см., ширина – 0,9 см., товщина – 0,5 см. Ідентична до двох попередніх її третя матриця, що має довжину 3,0 см., ширину – 0,8 см., товщину – 0,4 см.



Хрест-енколпіон з с. Чернятина на Покутті – взірець роботи галицьких ювелірів XIII ст.

скарбу XII–XIII ст., знайдено в с. Вербовій Тернопільської області, були карбовані на тонкій матриці, такий же, яку знайшов Я. Пастернак [17, с. 136].



Окремий розділ нашої книги буде присвячено колтам – своєрідним коробочкам для ароматів, які прикріплювали до головного жіночого убору: діадеми, чільця стрічки, шкіряні перевязі навколо голови. Їх підвішували на ланцюжках – колодочках, ряснах, шнурках. Ланки таких ланцюжків відрізнялися дрібною проробленістю у техніці лиття, тиснення, карбування [23, с. 126].

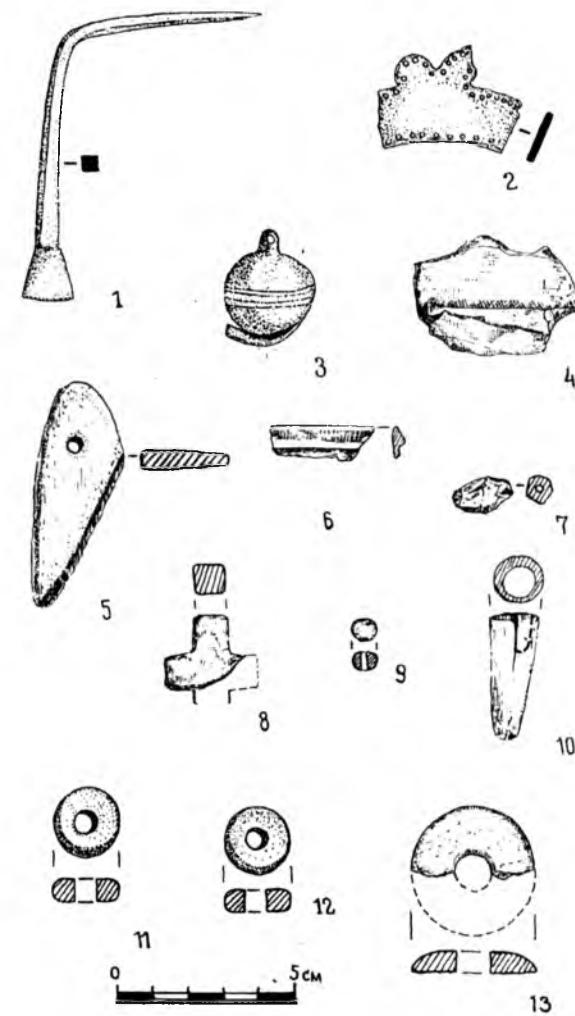
У процесі розкопок Я. Пастернака на Золотому Тоці було знайдено абсолютно ідентичний бронзовий штамп для виготовлення ланок рясен з личинами [25, с. 234; рис. 70, 22].

За колекціями приватних «археологів» ми знаємо, що такого типу матриці були виявлені на дитинці княжого Галича і на ремісничо-торговому посаді. Понад 50 років тому російська дослідниця Г. Корзухіна вказувала, що срібні бляшки-колодочки, відомі з давньоруського

оскільки численні знахідки матриць, виявлені на території Галича, свідчать, що тут у значних масштабах було налагоджено виробництво цього виду ювелірної продукції, то маємо можливість скласти уявлення про географію збуту рідкісної продукції. Набір рясен із двох низок (Болохівський скарб 1970 р.), розкопаний археологом В. Якубовським в с. Городищі Деражнянського району Хмельницької області, налічує 122 тонких срібних ланок – колодочек у вигляді напівциліндриків [38, с. 96].

Тиснені срібні рясна зі стилізованими личинами на кінцях колодочек (32 серединних та 4 кінцевих із петлями та разом із двома замочними кільцями) знаходився Ізяславському скарбі 1958 р. [28, с. 18].

Нагадаємо, що літописний Ізяслав дослідники ототожнюють з давньоруською пам'яткою біля с. Городища Шепетівського району



Знахідки з викидів розкопу 1980 р. (1 – снілюс-писало XIII ст.)

Хмельницької області. Крім того, колодочки і рясна були знайдені в Дорогобузькому скарбі 1975 р. [29, с. 29] на Рівненщині.

Ще п'ять інших матриць, що мають форми овалу, півкулі, рівнораменного хрестика, також застосовувалися у ювелірному виробництві при складанні комплексів прикрас із окремих деталей. Звернемо увагу тільки на матрицю видовженої овальної форми з загостреними кінцями. На центральній частині вона має чотири поздовжні рельєфні пружки. На розкопках Я. Пастернака було знайдено



Книжкова застібка давньоруського часу. Княжий Галич.  
Розкопки В. Ауліха



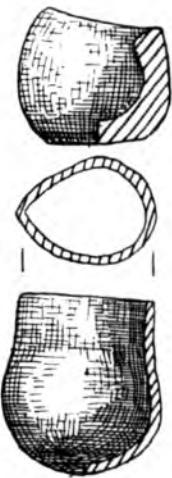
Давньоруські глиняні іграшки XII – XIII ст., відкриті в процесі розкопок В. Ауліха на Крилоському городищі

такий же бронзовий штамп. Матриця слугувала для виготовлення половинок, з яких спаювали великі (довжина 3,2 см.) порожністі намистинки, як, наприклад, знайденого в 1949 р. скарбу біля Десятинної церкви в Києві [14, с. 110–111].

Уламок бронзової сережки з ажурними прикрасами засвідчує, що цехове об’єднання галицьких ювелірів виготовляло високохудожні вироби декоративно-прикладного мистецтва. Основу ювелірного твору утворює каблучок з бронзового дроту, на який були надіті дві намистини тонкої ажурної роботи з акуратно спаяних кілець з горошинками зерні. Намистинки на каблучку були відділені одна від одної намотаними спіральками тонкого дроту. Довжина фрагмента сережки – 4,5 см., діаметр намистинок – 1,45 см..

Третю спеціалізацію корпорації бронзоливарників представляє найбільш численна група знахідок з бронзи — пряжки, нашивні бляшки, привіски. Усі вони складали елементи давньоруського одягу.

Випуск продукції, яку забезпечували умільці четвертої спеціалізації, дає привід для багатьох історико-наукових спостережень. Виявляється, що до складу корпорації входили і майстри, які виготовляли прикраси для оздоблення книг. За знахідками фігурних і мечеподібних застібок, частиною від оправи можна скласти портрет давньоруської книги. Оправи в старовинних рукописах були зроблені з міцних товстих колотих дощок, до яких кріпились на ремінцях зошити з аркушами книги. Дошки ззовні обтягували шкірою чи тканиною. Найнеобхіднішою приналежністю палітурки виступали застібки, які зберігали книги від псування. Застібки складалися з двох ремінців, прибитих до нижньої дошки з бронзовими чи мідними петлями. На верхній дощі були металеві гудзики (верхня частина так званих мечиків), на які надівалася петля (бронзова пряжка), щоб застібнути книгу. До нижньої частини оправи, аби вона зберігалася



Поодинокі знахідки тигельків в урочищі Базар з невідомої ювелірної майстерні давньоруського часу. Розкопки В. Ауліха.

від пошкодження, кріпились металеві цвяхи з голівками, які називалися жуками (жукошинами). Жукошини часто виготовляли з міді чи бронзи, а в розкішних політурках – зі срібла чи золота. На титульній палітурці її середину прикрашали хрести чи хрести з розп’яттям із міді або срібла. Орнаментальними мотивами з нашивних бляшок прикрашувалася шкіра оправи. Зокрема, в галицькій майстерні виготовляли фігурні бляшки трикутної форми, що складалися з мотивів «крина» – дерева життя. Подібні до галицьких пам’яток книжкового мистецтва були віднайдені археологами в Києві, Новогрудку, Мінську, Берестії, Старій Рязані. Можемо припустити, що виробами умільців із Галича оздоблювали книги, залишки яких виявили дослідники під час розкопок міст Галицько-Волинської Русі – Бакоти і Теребовлі [7, с. 19].

Давньоруська археологія знає приклади, коли в старовинних майстернях були відкриті кам’яні ливарні формочки для сережок, кольєв, браслетів-наручників, хрестів-енколпіонів. Але тільки в єдиному, в галицькому бронзоливарному комплексі, було знайдено 2 виконаних з бронзи іконки і ще 3 кам’яні образочки, які, очевидно, слугували формочками для відливу іконографічної продукції.

У процесі дослідження ями №5 першу іконку «Розп’яття», виготовлену з пірофілітового рожево-сірого стеатиту, було виявлено на самому дні сховища. Її розміри 5,3 x 7,05 см і товщина 0,7 см. Задня стінка вигладжена, а передня оточена тоненьким пружком. На обмеженим рамкою полі невисоким рельєфом зображена сцена «Розп’яття Ісуса Христа». Посередині однораменний хрест із постаттю розп’ятого Спасителя у хрещатому ореолі над головою. На вершині є таблиця з невиразним прорисованим різцем написом, в якому розшифровується: «Ісус Назаритянин Цар Іудейський». Внизу по боках стоять Богородиця (ліворуч) та Йоан Богослов (праворуч) з священною книгою в лівій руці. У верхніх кутах є погрудні зображення двох ангелів.

Хоч галицька іконка була відкрита в археологічному комплексі 1241 р., мистецтвознавець В. Жишкович датує її за характером трактування одягу, моделюванням ліків Христа та пристоячих, диспропорцією приземкуватих фігур з величими головами XI ст. – серединою XII ст. [13, с. 198]. Науковець також вважає, що за іконографічними ознаками, галицьке «Розп’яття» частково перегукується із зображенням Спасителя на масивному бронзовому воздвижальному хресті XII ст. з білок’янного храму в давньоруському м. Василеві на Буковині [35, с. 24, рис. на с. 19]. У церковному мистецтві княжого Галича іконографічний мотив «Розп’яття» став найпоширенішим сюжетом, про що свідчать його зображення в символічному оформленні численних хрестів-енколпіонів. На цій же глибині знайдено подібного типу кам’яну стеатитову іконку з дашкіподібною вигнутую верхньою грани. Її розміри 4,6 x 6,9 см, товщина 0,65 см. Іконка пошкоджена внаслідок перебування у сильному вогні – затрачений лівий нижній кут, злущена задня стінка. Іконка має неприродній чорний колір. Передня поверхня оточена пружком-рамкою, а на всьому полі представлена сцена «Зішестя в пекло». По-

середині композиції зображено постать Христа в парадному одязі, з хрещатим німбом та з великим трираменним хрестом у лівій руці. Спаситель в ореолі слави стоїть над темною безоднею на зруйнованих воротах пекла. По обидва боки від Христа – визволені душі праведників. Ліворуч у затерті постаті Адама і Єви, руку якого тримає Месія, виводячи їх з гробу. Праворуч маленькі постаті Давида і царя Соломона, а за ними – голова Йоана Предтечі в німбі. На іконці записано монограму ІС ХС.

Іконографія «Зішестя в пекло» складалася у візантійському іконописі від VII ст. на підставі Другого соборного послання апостола Петра, Псалтиря I, особливо, під впливом апокрифічних творів «Євангелія Никодима» і «Слова Євсевія». Згідно з «Євангелієм Никодима» (гл. 18, 21) сходження Христа до пекла після смерті на Голгофі та воскресіння передбачали старозавітні царі Соломон і Давид, а проголосив у пеклі явлення Христове Йоан Предтеча. Розвинулась у поіконоборчий період, коли увійшла до стінопису храму. З XII ст. «Зішестя в пекло» зустрічається на окремих іконах [8, с. 103].

На днищі комори віднайдена ще одна кам'яна іконка, круглої форми, діаметром 4,9 см і товщиною 1,05 см. У її верхній частині є слід від кам'яного вушка. По периметру зроблений рельєфний пружок, а по центру погрудне зображення Богоматері з Дитятком на руках. По боках зроблено написи: МР ОУ та ІС ХС. Внизу смужка геометричного орнаменту. Дослідники відзначають, що такий тип Одигітрії особливо поширився в західноукраїнському малярстві після монгольської періоду, зокрема в Галичині та на Волині [34, іл. 22,25,77,94,114].

Рельєфне зображення Богоматері дуже затерте, очевидно, іконку носили на грудях, як медальйон.

Бронзова іконка «Христа-Пантократора» була сильно пошкоджена корозією, що утруднювало можливість її повної художньої характеристики. Вона має розміри 5,2 x 3,7 см та товщиною 1,15 см. Вседержителя зображеного на троні з піднятою правою рукою, якою Він благословить весь християнський люд. Лівою рукою Христос підтримує Євангелію. Обабіч його розміщено монограму ІС ХС.

Образ «Христа-Пантократора» став основним у системі зображеній візантійських храмів у поіконоборчий період. «Розміщений у середині куполу, – пише мистецтвознавець Роман Василик, – він увінчував усі церковні образи і сюжети, символізував реальні переживання швидкої зустрічі з ним, уособлював суддю світу. Таку іконографію має склепіння куполу Софії Київської, церкви монастиря Дафні біля Афін XI ст.» [9, с. 174].

Подібний варіант у металопластиці зустрічається у візантійському мистецтві в XII–XIII ст. Професор Прикарпатського університету М. Фіголь відзначав у своєму монографічному дослідженні, що: «Надзвичайно майстерно вирішено орнаментальне обрамлення. Тут є три мотиви, і кожен з них цікавий по-своєму. Рослинний орнамент обабіч створює заокруглені стебла, які закінчуються трьома п'ятьма пальметками і гілочками у вигляді пагінців, що переходять у листочек,

та восьмипелюстковими квіточками посередині. Орнаментальні смуги зверху і знизу складаються з двох своєрідних плетінок. Іконографічну схему такого орнаменту необхідно шукати у сасанідському мистецтві, де вона сформувалася під впливом грецьких зразків. Такі мотиви характерні й для візантійського, романського та давньоруського мистецтва» [36, с. 194].

Друга парна бронзова іконка із зображенням Богородиці-Елеуси, яка має розміри 8,4 x 6,2 см, пригадує нам історію пошанування Богородичного культу у Візантійській імперії. Візантія всеціло сприйняла пієтичне ставлення вірюючих до Богоматері, яке встановилось на грецькому Сході, в Сирії, Малій Азії і Єгипті ще в древній період Східної Римської Імперії, в V–VIII ст. На зорі художнього розквіту Візантії як церковна ієрархія, так і державна влада віддала перевагу монументальному образові Спаса-Вседержителя в куполах храмів і Богородиці з Дитятком на престолі у вівтарній ниші. Так, при Василію Македонському вівтар святої Софії був прикрашений образом Божої Матері, що тримає біля грудей свого Сина.

Богородиця-Замилування вперше з'явилася у візантійській іконографії XII ст. (мініатюри грецьких рукописів). Ця іконографія розвинулася із типу Одигітрія, в результаті більш тісного зближення голів Богоматері і Дитятка. Маленького Ісусика, що сидів на колінах Богородиці, середньовічні художники стали зображувати дещо припіднятим. Це дозволяло Йому обхопити шию Своєї Матері і притулитися до Неї Своєю щічкою. В образі, де Богородиця і Дитятко ніжно притулилися одне до одного лицями, материнське начало отримало найбільш емоційне забарвлення.

Богородицю-Замилування на повний зріст зображене на фресках візантійських розписів XI–XII ст. в Чарикли Кілісі і в одній з каплиць в Гаремі у Каппадокії, на мініатюрах грецького Псалтиря 1084 р., грецького Євангелія другої половини XII ст. із збірки Фрір, на французькій мініатюрі коментарів святого Іероніма на Ісаї (перша половина XII ст.) [20, с. 282].

Як слухно відзначає сучасний український дослідник В. Жишкович: «Глибоко ліричний мотив Елеуси, в якому уособлювався народний ідеал самовідданої материнської любові, набув поширення у давньоруському мистецтві і, зокрема, у різьблений іконі» [13, с. 174].

Таким чином, можемо зробити висновок, що іконографічні образи Христа-Пантократора і Богородиці-Замилування на двох бронзових іконах, були запозичені з живописних творів домонгольського періоду. На наш погляд, ці оригінали-ікони знаходились у вівтарній перегородці Успенського катедрального собору княжого Галича, обабіч Царських воріт. Okремі відомості з Галицько-Волинського літопису із середини XIII ст. дають інформацію, за якою прочитується процес переродження вівтарної перегородки в іконостас з намісним рядом [16, с. 229].

Першим літописним свідченням про зародження іконостаса є розповідь, присвячена історії будівництва катедрального собору Йоана Золотоустого в Холмі, яке проходило при безпосередній участі Данила Галицького. Галицько-Волинський літописець повідомляє, що володар країни справив для собору новообраної столиці «образ Спаса і Пресвятої Богородиці» [21, с. 418], тобто дві головні ікони з намісного ряду іконостаса. Описуючи інтер'єр Богородичної церкви в Холмі, автор літописання прямо говорить про «двері церковні, що їх називають Царськими» [21, с. 420]. Цілий корпус документальних джерел, які ілюструють еволюцію становлення класичного іконостаса, дають сторінки життєпису волинського князя Володимира Васильковича, племінника Данила Галицького. В епоху його правління (помер у 1288 р.) були споруджені іконостаси у Володимирському Успенському катедральному соборі і храмі Дмитрія Солунського [21, с. 447]. А в церкві великого мученика і святого Христового Георгія Побідоносця в Любомлі замовив майстрям намалювати «ікони на золоті, намісну, святого Георгія, і святу Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і розписав на неї намисто золоте з камінням дорогим» [21, с. 449]. Далі літописець уточнює, що Царські ворота в храмі були вилиті з міді [21, с. 449].

Напрошується ще одне цікаве припущення. Можливо, автор іконок використав в орнаментальному обрамленні своїх творів різьбу із колонок (дерев'яних чи кам'яних), поміж якими в намісному ряді перебували ікони Успенського собору.

Дві бронзові іконки, присвячені найбільш шанованим християнським Галичем Ісусові Христові та Його Божій Матері, пригадали нам, як із розвитком державного життя Галицького князівства її володарі, вищі класи столиці, все населення молитовно поклонялися Богородиці, на честь котрої було споруджено величний Успенський собор. Особливістю цього пошанування, як ми переконалися з попереднього розділу книги, стало звеличення чудотворних, найбільш улюблених серцю давніх галичан ікон з образом Пресвятої Марії.

Після того, як археолог В. Ауліх частково опублікував матеріали, отримані з розкопок ями №6, розгорілася широка дискусія щодо походження творів сакрального мистецтва – кам'яних і бронзових іконок. На думку дослідників Л. Пекарської і В. Пуцка, рельєфні іконки, знайдені в Галичі, пов'язані з експансією візантійської культури на Русь, яка відбулася невдовзі після захоплення Константинополя хрестоносцями у 1204 р. [27, с. 137]. Відповідно, мистецтвознавець В. Пуцко датує ікони першою третиною XIII ст. і відносить їх до кola виробів, різьблених грецькими майстрами, що знайшли притулок у Києві та Галичі [31, с. 27]. Правда, дослідник зауважує, що галицькі іконографічні твори можна віднести до місцевого виробництва лише при умові, що їх у Галичі створив грецький майстер, бо «за стилем і засобами вони не показують майже нічого спільногого з давньоруськими творами, але мають певні аналогії стилізованих рельєфів візантійського походження» [30, с. 113].

Діаметрально протилежну позицію зайняв львівський мистецтвознавець В. Жишкевич, який стверджує, що «за стильовими ознаками, принаймні іконка «Зішестя до пекла», більш тяжіє до кола романського, ніж візантійського мистецтва» [13, с. 200], хоча «не виключено, що саме з галицьким мистецтвом пов'язана романізованна різьблена іконка» [13, с. 201].

У науковому ставленні до даної проблеми, професор М. Фіголь зайняв компромісну позицію, припускаючи, «що вони виконані в Галичі, а майстер міг користуватися відповідно і візантійськими, і романськими взірцями» [36, с. 195].

Сам автор визначного археологічного відкриття, дослідник В. Ауліх вважав, що більшість речей, знайдених в комплексі бронзоливарного і ювелірного ремесла «зроблена на місці руками місцевих умільців» [5, с. 100].

Комора-сховище, на думку археолога, могла належати вотчинній майстерні, що безпосередньо обслуговувала княжу сім'ю і придворних. Очевидно, поблизу княждвора на Золотому Тоці проживали представники міської верхівки, до якої належав ювелір, який володів великою майстернею. Розвиваючи свої висновки, В. Ауліх в кінцевому результаті, справді, приходить до істини. Велика кількість тигельків, знайдених на розкопі, безперечно, ілюструє масштаби бронзоливарного виробництва. А таке виробництво, справедливо підкреслює визначний археолог, було розраховане на широке коло споживачів, яких цікавили більш «демократичні» бронзові прикраси [6, с. 101].

Навіть виробництво іконок мусило передбачати чітку диференціацію праці. Бронзоливарник займався виробництвом безпосередньо готової сакральної продукції. Ікони-штампи чи ікони-матриці йому готував майстер-різьбар або навіть декілька умільців. Митці такої високої категорії працювали в княжому Галичі. Розкопуючи у 1939–1941 рр. урочище Юрієвське, археолог Я. Пастернак натрапив на цілий «промисловий комбінат». У ще одній бронзоливарній майстерні дослідник відкрив три матриці, виготовлені з місцевого кам'яного матеріалу – опоки. Стилістична манера, притаманна художньому смакові одного митця, вловлюється у рисунку кожного із дзеркальних різьблень. Матриці були призначені для відливання бронзових двораменних хрестиків з нерухомим вушком та трьома кульками на кінцях і хрестиків, виконаних у мотивах орнаментальних плетив. Надзвичайно майстерно виготовлена ще одна матриця, призначена для виливання круглих, опуклих ковтків з бронзи або срібла. На одному боці зображені дві обернені плечима одна до одної пташки, вписані в площину, обмежену круглими карбованими обвідками. З другого боку орнамент колтика має геометричний характер, утворений «скісно гратованою поверхнею» [25, с. 205–207]. У своїй монографії Я. Пастернак подає малюнок однієї матриці, призначеної для відливання іконки «Богородиця Знамення» [25, с. 206; рис. 60, 7], але не вказує на місце, де вона була знайдена.

Про диференціацію праці в рамках тільки однієї спеціалізації галицької ювелірної корпорації можемо говорити й на прикладі виробництва хрестів-

енколпіонів. Вони були представлені в ямі №6 сімнадцятьма фрагментами. Із п'яти з них вдалося скласти одну, майже цілу стулку. Розміри енколпіона дорівнювали 7,8 на 7,3 см, а ширина рамен – 1,8 см. Краї планок хрестика прикрашенні рельєфним пружком з насічками. На заокруглених кінцях рамен є по два невеликі виступи («солізки»). На утворених в цей спосіб полях, на верхньому і бокових раменах помітні погрудні рельєфні зображення святих, а на середній планці – зображення Богородиці на весь зріст з дитятком на руках. Стан збереження релікварія дуже поганий, не доволяє на більш детальний опис. Розчистка неможлива, оскільки проіджений окисами наскрізь.

Енколпіони із зображеннями Богородиці-Одигітрії належать до рельєфних хрестів-енколпіонів з медальйонами в округлених кінцях. Їхнім центральним сюжетом є Богородиця та Розп'яття. Зображення Богородиці знаходилося на зворотному боці складня. Богоматір одягнена в хітон та мафорій. Лівою рукою Пресвята Марія тримає маленького Христа, а права рука притиснута до грудей. Навколо голів Богородиці і Немовляти видно німби. У верхньому медальйоні зображувався архангел Гавриїл, а в бокових – погрудні рельєфні портрети святих апостолів Петра і Павла. З лівої сторони знаходитьться напис «МВ», а з правої «ОУ». На деяких, з відомих нам енколпіонах, рельєфи зображені нечіткі, образи святих «затерті», вони не пророблені додатково різцем. Це свідчить, що такі хрести є повторним відливом на глиняній моделі. Дослідники датують енколпіони такого типу в досить широких хронологічних рамках, починаючи з XII і до XIII ст. Разом з тим географія і територія їх поширення досить обмежена. Вони відомі з розкопок Я. Пастернака в давньому Галичі [25, с. 233; рис. 69, 4].

Жоден з інших давньоруських хрестів-енколпіонів не представлено у пам'ятках зарубіжної археології так масово, як складень із Розп'яттям та фігурою Богородиці-Одигітрії на повний ріст. Його знайдено в місцевостях Дзіордзів, Спорвіні, Телятин, Червен, Ярослав (Польща) Капучани (Словаччина), Ракош-олота і Секеш-фехервар (Угорщина), Ботошань, Браешти, Вернічени, Ібанешти, Калараш, Сирет (Румунія), Сороки (Молдавія), Стамбул (Туреччина), Велике Тирново, Відін, Каварна, Михайлівград, Піленево (Болгарія), Белград (Сербія). У дуже багатьох випадках археологи віднаходили в своїх країнах давньоруські релікварії саме в комплексах речових пам'яток, які датують другою половиною XIII ст.

До дещо іншого типу відноситься нижня частина стулки з відломленим верхнім раменом. На кінцях бокових рамен чітко виділені рельєфними пружками круглі медальйони, в яких були поміщені погрудні зображення святих. На закінченні нижнього рамені збереглося вушко шарніра.

Відомі й раніше хрести-складні з розміщеним на них в оберненому порядку написом «Свята Богородице помагай» вперше комплексно були досліджені у розпочатій в 1946 р. серії публікацій Б. Рибакова. Володіючи даними про 16 таких енколпіонів і їх знахідками в Києві та на Райковецькому городищі серед залишків

споруд, знищених загарбниками під проводом Бату-хана, вчений довів відповідну присутність частини подібних енколпіонів в культурних шарах з часу зими I240–I241 років. Уточнюючи дату початку поширення цих хрестів, Б. Рибаков відзначив їхню повну відсутність в домонгольських шарах Старої Рязані та інших міст Північно-Східної Русі, зруйнованих завойовниками в числі перших у 1237–1240 рр. У цьому зв'язку, враховуючи наявність на хрестах молитового звернення до Богоматері, дослідник запропонував, що їх виробництво було налагоджено або незадовго до монгольського нашестя, або в період його розвитку [32, с. 453–456, 527–529, 614–616].

Дослідження, які з'явилися після публікації Б. Рибакова, підтвердили його спостереження. На даний час є наявною інформація про більше, ніж 100 енколпіонів з оберненим написом. Вони неодноразово зустрічаються на цілому ряді давньоруських пам'яток, особливо на території Галицько-Волинської Русі, які загинули зимию I240–I241 років. Левова частка цих знахідок припадає на сакральні старожитності в колекціях приватосіб.

На лицевому боці енколпіона зображені рельєфне Розп'яття Христа з двома фігурами пристоячих, наймовірніше, Богоматері та Йоана Богослова. Фігура Спасителя майже пряма, голова схилина вправо, руки в ліктях та ноги в колінах ледь зігнуті. Від пояса до колін йшло довге підперезання. Над головою зображені німб з перехресям та монограмами ІС ХС. У верхніх і нижніх медальйонах є зображення святих. Святий у верхньому медальйоні тримає закриту книгу, а правою благословляє. Ймовірно – це зображення святого Миколая. Внизу в медальйоні зображені святий Георгій.

Особливої уваги заслуговує зображення Богородиці, яке знаходиться в середхресті однієї із стулок, довкола якого і розміщується молитовне звернення за допомогою. Її образ представлений у невисокому рельєфі, на повний зріст. Лик Богоматері майже не прочитується, овал обличчя злегка витягнутий. Вона тримає руки в молитовному жесті на рівні грудей з ледь розведеними до плечей і зверненими вперед долонями. На Ній присутній плат-мафорій, прямі поля якого спадають з її рук по боках фігури, частково прикриваючи фігуру Богородиці зліва і справа, таким чином утворюючи чітко позначені на всій поверхні вертикальні складки.

Проаналізувавши іконографічні особливості хрестів-енколпіонів з дзеркальним написом, російський мистецтвознавець С. Шірінський встановив, що зображення Богоматері на київських енколпіонах 1237–1240 рр. – це копія патронального образу, розміщеного в центральній апсиді Десятинного храму [37, с. 139].

Хресті-енколпіони з обернутим написом зарубіжні археологи відкрили в містах Польщі, Румунії, Білорусі і Молдові. Вони є нині в експозиціях Афінського археологічного музею, музею прикладного мистецтва в Белграді, Угорського національного музею в Будапешті, музею християнського мистецтва

у Ватикані. Але чомусь досі майже всі дослідники пояснювали їх появу у XIII ст. у західних країнах як результат торгово-економічних, культурних чи релігійних контактів. Найбільш переконливим прикладом давньорусько-європейських релігійних звязків є хрест-енколпіон, який виявили археологи в процесі розкопок катедрального собору в Гнезні – осідку місцевих архієпископів [39, с. 6]. Порівняння цієї пам'ятки з галицьким енколпіоном з комори-сховища ювеліра наводить на думку, що цілком ймовірне його виготовлення в бронзоливарній майстерні княжого Галича.

Окремого вивчення заслуговує верхня частина енколпіона зовсім іншого типу, вилитого з бронзи, рамені якого чітко прямокутно закінченні з трохи розширеними кінцями. Збереглися однакові частини обох стулок. На одній з них помітні нечіткі сліди круглих медальйонів із зображеннями святих на кінцях усіх трьох збережених рамен. Дослідники датують такі хрести до більш раннього часу, відносячи їх до палестино-сирийського типу складених релікваріїв. Крім техніки літва, при їх виготовленні застосовувалися й інші художні прийоми, тобто й ця спеціалізація дрібниться на окремі підрозділи. Хрести XI ст. з розширеними кінцями мали зображення, виконані врізаними лініями. У них могла поєднатися техніка черні з невисоким рельєфом. [18, с. 28–29].

За декілька тижнів до того, як було зроблено відкриття в ямі №6, у квадраті III на глибині 1,5 см розкопано чашу від панікадила-хороса. Чаша має напівсферичну форму, діаметр 9,2 см і висоту 4,0 см. На зовнішньому боці, в частині найбільшої опукlosti, збереглося вушко для підвішування. Нижній край чаши оточений плоским горизонтальним бортником, шестикутної форми. На трьох кутових виступах-бортиках зроблено вушка для ланцюгів, на яких була підвішена основна, нижня чаша світильника. Чаша прикрашена ажурним орнаментом. Найближчу аналогію їй знаходимо в панікадилі-хоросі, виявленому в Києві на Хоревій вулиці [10, с. 374].

Є всі підстави припустити, що сьома група майстрів з галицької ювелірної корпорації займалася випуском бронзових предметів церковного вжитку. Справа в тому, що всередині сховища було знайдено два фрагменти від центральної чаши панікадила, які за характером ажурного орнаменту повністю ідентичні до меншої чашечки. Дещо з більшим процентом вірогідності можемо говорити й про виробництво у цеховій майстерні бронзових стилосів-писал. У викидах розкопу 1981 р. був знайдений зігнутий під прямим кутом інструмент для письма, дуже простої, чітко унітарної форми, без всяких прикрас. Писало виконано з чотирикутного в розрізі бронзового стержня (0,4 x 0,4 см), загостреного на одному кінці, а на другому розплащеного в трикутній формі лопаточкою, розміром 1,4 на 1,5 см. Довжина стилоса становить 12,6 см.

Чимало приємних клопотів завдав археологам виріб, виготовлений з слонової кости. Він мав циліндричну форму: діаметр 5,3 см і висоту 5,0 см. Загадковий предмет було виявлено на глибині 2,6–2,8 м від сьогоднішньої поверхні у запо-

вненні ями № 6. Поверхня фігурки прикрашена циркульним очковим орнаментом та врізними прямими лініями. За чисельними аналогами, В. Ауліху вдалося встановити, що це шахова фігура – ферзь або король з набору фігур арабського типу. Найближча аналогія до крилоської знахідки зберігається в музеї Далем у Берліні. Берлінська фігурка датується більш раннім часом, а саме VIII–IX ст. Думаємо, що до Галича з арабського Сходу ця фігурка потрапила як сувенір, привезений одним із паломників, що відвідав Святу Землю Палестини і належав до цехового об'єднання бронзоливарників.

Ми не випадково так детально аналізували асортимент виробів, виявлених в коморі-сховищі на Крилоській горі. В результаті вивчення нам вдалося переконатися, що художня культура Галича розвивалася в княжу добу на самобутній місцевій основі. Ковалі міді, срібла й золота Галицько-Волинської землі освоїли всі види художнього ремесла, якими тільки не пишалася на той час близьку культуру візантійського Сходу та романського Заходу.

1. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI – VII ст. н. е. в Західній Волині. – К.: Наукова думка, 1972. – 124 с.
2. Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицької археологічної експедиції ICH АН УРСР в 1980 р. – Львів, 1981. – 42 с.
3. Ауліх В. В. Исследование Галичского городища // Археологические открытия 1980 года. – М.: Наука, 1981. – 508 с.
4. Ауліх В. В. О детинце древнего Галича // Древнерусский город (Материалы Всессюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). – К.: Наукова думка, 1984. – С. 12–14.
5. Ауліх В. Ковалі золота, срібла й міді давнього Галича // Жовтень. – 1987. – №10. С. 96–100.
6. Ауліх В. Галич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 97–102.
7. Боровський Я. Е., Мовчан І. І. Книга на Русі (за археологічними знахідками) // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С 18–24.
8. Василик Р. Зішестя в пекло // Словник українського сакрального мистецтва. – Львів, 2006. – С. I03.
9. Василик Р. Пантократор // Словник українського сакрального мистецтва. – Львів, 2006. – С. 174–175.
10. Гончаров В. К. Художні ремесла // Історія українського мистецтва в шести томах. – К., 1966. – Т.1. – С.357–392.
11. Гуревич Ф. Д. Ремесленная корпорация древнерусского города по археологическим данным // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1972. – Вып. 129. – С. 31–36.
12. Дончева-Петкова Л. Древнеруски кръстове-енколпиони отъ България //Археология. – 1985. – №1. – С. 40–45.
13. Жишкович В. Пластика Русі-України: X – перша половина XIV століть. – Львів: Інститут народознавства, 1999. – 239 с.
14. Килиевич С. Р. Детинець Києва IX – первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований. – К.: Наукова думка, 1982. 175 с.

15. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – Вып. З: Доспех: комплекс боевых средств IX–XIII в.в. // Свод археологических источников. – 1971. – Вып. ЕI–36. 92 с.
16. Коваль І. Джерела до дивчиння найдавніших іконостасів та іконографії Галицько-Волинської Русі // Добрий Пастир. – Івано-Франківськ, 2007. – №1. – С.228–237.
17. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–ХІІІ вв. – М.-Л., 1954. – 156 с.
18. Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские кресты энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XII вв. – Спб., 2003. – 432 с.
19. Крип'якевич І. Князь Ярослав Осмомисл. – Тернопіль, 1991. – 31 с.
20. Лазарев В. Н. Византийская живопись. - М.: Наука, 1971. - 405 с.
21. Літопис Руський. За Іпатіївським списком переклав Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с.
22. Малевская М. В. К вопросу о керамике Галичской земли XII–XIII вв. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1969. – Вып. I20. – С. 3–16.
23. Михайлова Р. Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К.: Слово, 2007. – 490 с.
24. Монгайт А. А. Старая Рязань // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1955. – Вып.49. – 184 с.
25. Паsternak Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.
26. Паsternak Я., Стародавні часи Теребовельщини // Теребовельська земля. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1968. – С. 19 – 31.
27. Пекарская Л. В., Пущко В.Г. Византийская мелкая пластика из археологических находок на Украине //Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С.135–137.
28. Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяславля //Археологія. – 1988. – №61. – с. 16-36.
29. Прищепа Б. Дорогобуж на Горині у Х–ХІІІ ст. – Рівне, 2011. – 249 с.
30. Пущко В. Мистецтво дерев'яного Галича // Дзвін. – 1991. – №8. – С.109–113.
31. Пущко В. Г. Візантійське художнє ремесло і Київська Русь // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів. – Т. ССХХУІІ. – С. 23–27.
32. Рудий В. Перемишльська земля IX – середина XIV ст. – Тернопіль, 2003. – 208 с.
33. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.
34. 34. Монгайт А.А. Старая Рязань //Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1955. Вып. 49. - 184 с.
35. Свенцицька В.І., Сидор О.Ф. Спадщина віків. Українське малярство XIV-XVIII ст. у музеях Львова. - Львів, 1990. - 72 с. іл., 64 арк., іл.
36. Тимощук Б. О. Василів — місто Галицької Русі. - Чернівці, 1992. - 39 с.
37. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. - К.: Мистецтво, 1997. - 224 с.
38. Ширинский С.С. Кресты-энколпионы с обратной надписью как источник для истории церкви в Древней Руси //История и культура древних и средневековых славян. Труды VI Международного конгресса славянской археологии. - М., 1999. - Т. 5. - С. I3I-I4I.
39. Якубовський В. І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. - 1975. - №16. - С. 87-104.
40. Biskupski B. Ikony w zbiorach Polskich/ - Warszawa, 1991. - 43 s. - t. 151.

## СЛІДАМИ ВІЗАНТІЙСКИХ ІМПЕРАТОРІВ У ГАЛИЦЬКІЙ ЗЕМЛІ



**З**бираючи джерельні матеріали до написання нашої книжки, ми отримали щасливу нагоду детально вивчити збірку відомого колекціонера із Заболотова Романа Білика. Коли ми довідалися, що майже всі предмети старовини походять з давньоруських міст із пониззя Дністра, то нам одразу ж пригадався один епізод із старої галицької історії. Київський літопис, описуючи галицькі події під 1165 роком, залишив справді вражаюче свідчення: «Прибіг із Цесаргорода братан цесарів кир Андронік до Ярослава Володимирковича в Галич. І прийняв його Ярослав із великою приязнню, і дав йому Ярослав декілька городів для втіхи. Але потім прислав цесар грецький Мануїл Комнін двох митрополитів, кличучи його до себе, і Ярослав одпустив Андроніка до нього з великою честю, приставивши до єпископа свого Кузьму і двох мужів своїх найзначніших» [6, с. 286].

Рятуючись від переслідувань свого двоюрідного брата Мануїла I, наприкінці 1164 р. Андронік, за свідченням візантійських істориків Микити Хоніата та Йоана Кіннама, втік до Галича. Його ще в 1154 р. заарештували за державну зраду, інтриги і змови, утримуючи в суворому ув'язненні.

Упродовж всього XII ст. Галицьке князівство мало дружні стосунки з Візантією, адже союз між двома державами був скріплений шлюбом Ірини Володарівни із імператором Ісаком Комніном, сином василевса (царя) Олексія I Комніна. Шлюб відбувся 20 липня 1104 р. Вибагливий до династичних взаємин Константинополь мусів оцінити міжнародний авторитет Галицької держави. Від цього першого у практиці візантійських володарів шлюбів народився майбутній імператор Андронік I Комнін (1123–1185). Оскільки цесарівна Ірина була рідною сестрою Володимирка Володаревича, батька Ярослава Осмомисла, то Андронік втікав саме до Галича на всіх родинних підставах. Він шукав політичного притулку в свого



Давньоруський хрест-енколпіон з літописного Василіва. Заставнівський район, Буковина. Колекція Р. Білика



Давньоруський хрест-енколпіон. XII ст. Колекція Р. Білика



Торгівельна пломба міста Магдебурга, знайдена на Буковині. XVI ст. Колекція Р. Біліка

Пломба дорогичинського типу, знайдена на Оleshківському та Любківському городицях. Колекція Р. Біліка

двоюрідного брата. Історики Константинополя не замовчували того, що Ірина Володарівна прищепила синові любов до отчої землі, і він прекрасно володів рідною руською мовою.

Але для виявленої Ярославом Володимирковичем гостинності існували ще й політичні підстави. Адже після завершення війни між Угорщиною і Візантією та появою перспектив укладення між двома королівськими дворами династичного шлюбу, з'являлася можливість формування візантійсько-угорської унії. Для Галича це було занадто небезпечно. Тому, не вагаючись, Ярослав підтримав законного претендента на візантійську корону.

По дорозі до Галича на Андроніка чекали нові, небезпечні пригоди. Як пише Микита Хоніат у своїй «Історії»: «І лише він досяг кордону Галицької землі, де розраховував знайти пристановище, як потрапив у пастку деяких мисливців народу волохів» [1, с. 189]. Вони мало не передали його візантійським властям. Однак принц виплутався із ситуації і щасливо досяг Галича.

На цей період галицький князь реально був найсильніший з усіх володарів у Київській Русі. Крім того, його князівство не було роздроблене на уділи. Незалежно один від іншого, два дослідники – російський історик О. Майоров і український медеевіст Л. Войтович звернули увагу на два маловідомі джерела. Варфоломей Англійський, який жив у XIII ст., у своїй енциклопедії «Про властивості речей» взагалі ототожнював Галицьку землю зі всією Руссю: «Галиця дуже обширна область, вона охоплює більшу частину Європи, дуже багата, деякими вона називається Руссю» [8, с. 83].

Відомий географ XII ст. Абу Абдаллах Мухаммед ал-Ідрісі (1100 – 1165) у своїй географічній енциклопедії «Розваги втомленого у подорожах по областях», написаний при дворі сицилійського короля Рожера II (1134 – 1154], в країні ар-

Русія в числі відомих йому міст називає Раміслі (Перемишль) та Галісія (Галич) [13, с. 34]. Ще в XIX ст. визначний український церковний історик А. Петрушевич ототожнював Галісій аль-ідрізі, виходячи з опису сицилійського географа, з Галичем на Дунаї.

Визначний візантійський історик, імператорський секретар Йоан Кіннам в «історичних повістях» розповів про посольство Мануїла на Русі в 1165 р. Він оповідає: «А Мануїл, рід якого походив з Комненів, прибув до народу таврисків, щоби нагадати їхньому архонту про домовленості і вірність, якими він давав клятву василесу, а також, щоби докорити йому за дружбу з Ярославом (Осмомислом) – правителем Галицьким». Адже Ярослав не тільки взагалі порушив союз із греками, але й прийняв і удостоїв милітю Андроніка, про якого відомо що він утік із палацу, де утримувався, і подався до таврисків. Але повернемо до того, про що йшла мова.

Той Мануїл, прийшовши до Примислава (Ярослава Осмомисла), як за вказаними причинами, так і з метою привести звідти допоміжні війська для греків. Йому було приписано переговорити про допомогу з самим архонтом (князем) таврисківським Ростиславом (великий київський князь Ростислав Мстиславич (1161 – 1167)). І він, справді, добився мети. Надзвичайно втішенні, що такого високого посла направив до них василес, вони пообіцяли, виконати все, що хоче василес.

Василес не залишив поза увагою і Ярослава, різними умовами, він налаштував його проти Стефана (угорський король), направивши йому наступне послання: «Ми не будемо уподібнюватися до тебе в недружелюбності, якути без всякої потреби виразив до нас, коли порушив слова і домовленості, в яких ти клявся раніше. Я ставлю перед лицем твого безчестя, оскільки ти сам ризикуєш виявитися зовсім обезчещеним.



Релікварій XII ст. Літописний Василів. Колекція Р. Біліка



Давньоруський хрест-енколпіон. Колекція Р. Біліка





Хрест-енколпіон з дзеркальним написом. 1237 – 1241 рр.  
Колекція Р. Білка



Хрестики так званого «сирійсько-палестинського типу» – найдавніші релікварії в Галицькій землі

Знай, що ти віддаєш замуж свою дочку за короля пеонців (угрів) – людину морально злу і жахливо ненадійну в помислах, адже він ніколи і ніяк не зважав ні на право, ні на істину. А людині, який є чужими як природність, так і закон, я вважаю, легко зробити все, щоби тільки вона не була втягнута. Тому, хай не одружується Стефан на твоїй дочці! Якщо ж він одружиться, то буде пов'язаний з нею, не більше, ніж з розпусницею. Бо той, хто так згрішив у ставленні до нашої держави, не посorомившись перевтілити недавні клятви у жарт, – подумай, як по-нелюдськи вчинить він у ставленні до тебе.

Вислухавши ці слова з якоюсь варварською простотою, Примислав (Осмомисл) в ту ж годину був переконаний і на зятя став косо дивитися, як на ворога, а тому погодився допомагати всіма силами грекам у війні проти нього» [3, с. 136].

Пізніше в пам'ять про перебування в Галицькій землі Андронік прикрасив розписами палату, яку побудував у Константинополі біля храму Сорока мучеників. Ось як описує ці розписи один з кращих візантійських письменників Микита Хоніат: «Живопис представляв кінську їзду, полювання з собаками, крики птахів, гавкіт собак, погоню за оленями і травлю зайців, пробитого списом кабана і пораненого зубра (цей звір більший за казкового медведя і плямистого леопарда і водиться переважно у тавро-скіфів), сільське життя з його палатками, нашвидко приготовлений обід зі спійманої здобичі, самого Андроніка, який власними руками розрубуює на частини м'ясо оленя або кабана і ретельно піджарює його на вогні, і другі предмети в цьому ж роді, які свідчили про життя людини, у котрої вся надія на лук, меч і прудкого коня» [1, с. 189].

Очевидно, саме цей лук Імператорської палати дав підстави нашому великому історику М. Грушевському зробити висновок, що галицькі князі любили полювати на зубрів і за цим

приїздили до них царгородські володарі, бо такої звірини не було там [2, с. 442].

Проводячи археологічні розкопки на Золотому Тоці в Крилосі, дослідник Я. Пастернак 1939 р. в одному з вогнищ натрапив на череп зубра (*Bison bonasus maior*) з обома рогами і таким чином документально довів істинність тверджень М. Хоніата та М. Грушевського [10, с. 218–219].

Довершуючи нашу розповідь про Андроніка Комніна, зауважимо, що його доля склалася надзвичайно трагічно. Спочатку він, скориставшись невдоволенням візантійців, захопив у 1183 р. імператорський престол. Однак, його невдачі у зовнішній політиці привели до того, що підбурений знаттю, константинопольський натовп розтерзав у 1185 р. імператора Андроніка. Існують версії істориків, що відчуваючи смертельну небезпеку, василевс знову зробив спробу втекти до свого двоюрідного брата князя Ярослава Осмомисла в Галич. Але політичні противники цезаря-авантюриста і прихильники нового імператора Ісака II Ангела наздогнали корабель Комніна в Чорному морі. А в Константинополі на нього чекала розправа.

Археологічна наука давно вже довела свою спроможність в кардинальному розширенні інформації до змісту окремих сторінок давньоруських літописів та іноземних хронік. Тому нас поманіла в пошукув дорогоу розгадка місця розташування таємничих міст, які дав «на утешені» (мова оригіналу) імператору Андроніку Комніну галицький князь Ярослав Осмомисл. І в цьому нам чималою мірою допомогла збірка давньоруських старожитностей заболотівського колекціонера Романа Білка.

Не маємо жодних сумнівів, що одним з таких міст був літописний Василів (сьогодні – одноіменне село в Заставнівському районі Чернівецької області). Його локалізував ще в 1889–1900 роках професор Чернівецького університету Ф. Кайндль. Практичними розкопками давньоруського міста (в



Релікварій з Роз'яттям Ісуса Христа. XII ст.  
Тисминеччина. Колекція Р. Білка



Хрести XII ст., виконані в техніці інкрустації та черні.  
Колекція Р. Білка





Хрестик давньоруського часу. Борщівщина (Устя?). Колекція Р. Білика



Давньоруський хрестик з Дунаївців на Хмельниччині. Колекція Р. Білика



Хрестик XII ст. Борщівщина на Тернопіллі. Колекція Р. Білика



Хрестик із зображенням Богородиці-Одигітрії. XIII ст. Село Зелена Кельменецького району, Буковина. Колекція Р. Білика



Давньоруський-енколпіон із зображенням св. Василія Великого. Буковина. Колекція Р. Білика



Давньоруський хрестик з язичницьким солярним знаком. Нововолинськ. Колекція Р. Білика



Давньоруський хрестик XII ст. Любківське городище. Колекція Р. Білика



Розквітлий хрест у солярному колі. Любківське городище. Колекція Р. Білика



Знахідка хрестика з княжого  
Галича. Колекція Р. Біліка



Хрестик з Роз'яттям.  
Борщівщина.  
Колекція Р. Біліка



Хрестик з рельєфним  
орнаментом. Волинь.  
Колекція Р. Біліка

літописі згадується під 1230 р.) зайнявся наприкінці 50-хроків ХХ ст. науковець Чернівецького краєзнавчого музею Б. Тимошук. Вчений встановив, що Василів, як і всі інші значні міста Київської Русі, складався з трьох частин: дитинця, посаду та навколоїніх поселень сільського типу. У південно-східній частині міста археологи розкопали руїни фундаментів білокам'яного храму, спорудженого в середині XII ст. [17, с. 142–145].

Невелика за розмірами церква (21,2 x 13,6 м) могла слугувати двірським храмом Андроніку Комніну та його найближчому оточенню, адже серед архітектурних і декоративних деталей було знайдено ідентичні оздоби, які застосовувалися в храмовому будівництві Галича саме в епоху правління Ярослава Осмомисла (1153–1187).

Пам'ятки сакрального мистецтва з колекції Р. Біліка, особливо хрести-енколпіони так званого сирійсько-палестинського типу, набагато удревнюють історичний вік Василіва від першої літописної згадки.

Друге місто, яке можна зачислити до галицьких володінь візантійського тоді ще принца, відкрив у 80-х роках на Олешківському городищі (с. Олешків Снятинського району на Покутті) археолог Б. П. Томенчук. На території старовинного церквища до-слідник виявив фундаменти дерев'яної ротонди XII–XIII ст. [20, с. 19–36].

Російський археолог, науковець санкт-петербурзького Ермітажу О. Іоаннісян вважає, що замовником такої унікальної споруди, як Олешківська ротонда, міг бути двоюрідний брат і онук візантійських імператорів Андронік Комнін.

Однак навіть після цих археологічних відкриттів і висловлених висновків та гіпотез нам не давали спокою деякі арифметичні тонкощі, що закралися у стилістику київського літописця. Якщо він конкретно називає кількість «митрополитів» і «найзвінчіших мужів», але в той же час говорить про «декілька городів», значить їх було набагато більше, ніж два.

Під час уважного знайомства зі старою археологічною літературою до нашої уваги потрапило давньоруське городище в с. Городниці



Двосторонній хрестик XII ст. з Любківського городища.  
Колекція Р. Біліка



Давньоруський хрестик.  
Волинь. Колекція Р. Біліка



Давньоруський хрестик  
XII ст. Волинь.  
Колекція Р. Біліка



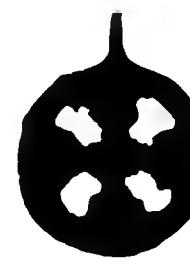
Хрест-енколпіон із зображенням Роз'яття і Богородиці-Одигітрії. Борщівщина на Тернопіллі. Колекція Р. Біліка



Хрест-енколпіон  
давньоруського часу.  
Колекція Р. Біліка



Давньоруський  
хрестик. Борщівщина.  
Колекція Р. Біліка



Взрець християнсько-  
язичницького  
синкритизму. Любків-  
ське городище.  
Колекція Р. Біліка



Хрестик епохи Давньої  
Русі з Борщівщини.  
Колекція Р. Біліка



Давньоруський хрестик  
Хрестик з Борщівщини.  
XII ст. Борщівщина.  
Колекція Р. Біліка



Хрестик з Борщівщини.  
Рельєфний хрестик  
з Борщівщини.  
Колекція Р. Біліка



Бронзова лунниця з  
хрестиком. Буковина.  
Колекція Р. Біліка



Іконка з зображенням  
Богородиці-Оранти.  
XII ст. Дунаївці на  
Хмельниччині.  
Колекція Р. Біліка



Бронзовий хрестик.  
II половина XII ст.  
Борщівщина.  
Колекція Р. Біліка



Давньоруська привісна печатка  
рубежу XI – XII ст. Любківське  
городище. Колекція Р. Біліка



Бронзова іконка із зображеннями св. Миколая і Юрія-Змієборця (6 см x 4,5 см).  
Любківське городище. Колекція Р. Біліка



Хрест-енколпіон XII ст. (13 см x 10 см). Олешківське городище. Колекція Р. Біліка



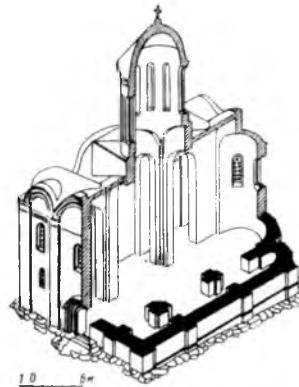
*Привісна печатка Галицьких князів із зображенням Богородиці-Оранти і св. Василія Великого.  
Любківське городище. Колекція Р. Біліка*

Городенківського р-ну. Його відкрив у 1876 р. польський археолог В. Пшибиславський. Воно розташоване над сучасним селом на високій 150-метровій горі, обмеженій ярами Дністра і його невеличкими приток Ямгорова та Сухого Потоку. Ціла група археологічних знахідок, виявленіх на городищі під час розкопок вченими І. Коперніцьким, В. Пшибиславським та М. Смішком, типові лише для старожитностей давньоруських міст. До них можна віднести уламки амфор, трубчастий замок, наконечники стріл, спис, бронзову іконку з рельєфним зображенням Богородиці з Дитятком на руках, три бронзові стилоси-писала, кам'яні формочки для відливання хрестиків [11, с. 50].

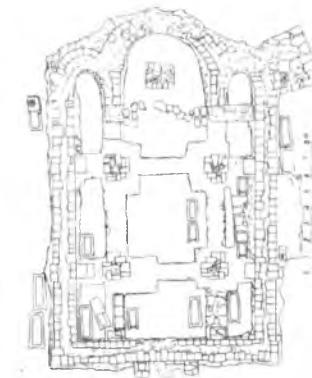
На міський характер поселення вказує добре збережена система оборонних споруд, що чітко визначає дитинець та посадські райони княжого міста Городниці. У підплітових похованнях давньоруського некрополя археологи знайшли велику кількість скляних (витих і скручених) браслетів, що були також типовими для Волинської Русі. Отже, в давньоруський час тут існувало місто.

Нам знадобилося щонайменше 15 років, аби встановити існування ще одного міста в часи найвищого політичного й економічного злету Галицького князівства, але вже на Тернопіллі, правда, по сусіству з нашим Покуттям. Увівши в середині 30-х років у науковий обіг знахідки княжої доби з села Устя (Борщівського району на Поділлі), археологи В. Петегирич і М. Сохацький відзначили, що вони характерні виключно для культури давньоруських міст. Саме до таких вони віднесли два хрести-енколпіони, один з яких має рельєфне Розп'яття Христа, а другий – інкрустоване зображення рівнораменного хреста [12, с. 16].

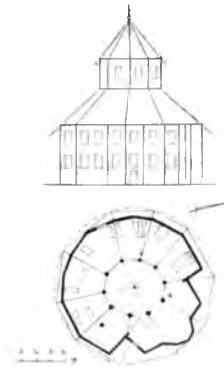
Про знахідку рідкісного енколпіона із зображеннями князів-мучеників святих Бориса і Гліба розповіла нещодавно шанувальникам української археології відома тернопільська дослідниця М. Ягодинська. На верхній стулці зображено князя Бориса в довгому князівському одязі в складки. На нижній стулці в центрі –



*Білокам'яний храм XII ст.  
з літописного Василева.  
Реконструкція Г. Н. Логвина*



*Літописний Василів. План  
фундаментів храму XII ст.*



*Олешківська ротонда  
– пам'ятка сакральної  
архітектури XII ст.*

зображення Гліба в такому ж довгому одязі та в плащі, що скріпленій на лівому плечі застібкою-фібулою. В лівій руці князь тримає трьохглавий кістець. Релікварій походить з культурних шарів подільського села Устя [22, с. 350–351].

У колекції Р. Біліка представлено багато енколпіонів і маленьких натільних хрестиків з Борщівщини, а тому неважко здогадатися, що левова частка їх походить з давньоруського Устя.

Археологові зі Львова, легендарному шукачеві старовини М. Рожку поталанило відкрити городище, яке не потрапило на сторінки Галицько-Волинського літопису. План городища, розміщеного на відстані 4 км у південному напрямку від с. Устя, – підтрикутної форми ( $60 \times 26 \times 60$  м). Місцевість має назву Городище (Городисько). До цього дитинця прилягає посад ( $350 \times 400$  м), який місцеві жителі називають Підгороддям [15, с. 61–62].

На території ремісничо-торгового посаду краєзнавці зібрали унікальну колекцію іконок та інших сакральних речей.

П'яте місто з дарованих візантійському імператорові Андроніку Комнену нам знову ж допомогла встановити колекція Р. Біліка. Коли її власник показав нам за декілька сотень метрів від Олешківської ротонди Любківське городище (біля с. Любківців Снятинського району), то ми зрозуміли: очевидно, саме тут, на надійно укрібленному форпості ( $130 \times 90$  м), мала би бути тимчасова резиденція майбутнього безсталанного правителя Візантії.

Колись тут вже проводив археологічні розкопки Б. Томенчук. Та, крім потужної кам'яної вимостки, що служила основою для великої дерев'яної будівлі, чогось цікавішого він не знаходив [21, с. 172].

Попри те археологи не перестають поповнювати заболотівську колекцію новими та новими знахідками з Любківського городища. І то не фрагменти

кераміки XII–XIII ст. чи уламки скляних браслетів, яких повно на будь-якому давньоруському городищі. Приносять до гостинної господи Р. Білка і, звичайно ж, не за «Слава Богу» речі найелітарнішого характеру. Наприклад, привісна печатка, яка має на аверсі зображення Василія Великого, а на реверсі – п'ять рядочків грецького тексту, використовувалась в державній службі Київської Русі на рубежі XI–XII ст. Або інша свинцева печатка, в якій ми вгадуємо за образами Богородиці-Оранти і Василія Кесарійського печатку галицького князя Ярослава Осмомисла, не могла ж бути надіслана із Галича якомусь смердові чи дереводілу. Вона призначалася для людини аристократичного походження. Саме з Любківського городища походять два хрести-енколпіони, які більше не мають аналогів серед давньоруських релікваріїв. Як іконка, на якій зображене з одного боку Юрія Змієборця, а з другого – святого Миколая. Та не на такій ноті ми б хотіли завершити цей розділ, бо навіть, щоби заретушувати свою безпорадність поміж іншими європейськими народами, ми придумали найдурнуватішу формулу: «Маємо те, що маємо».

Заболотівська колекція мала б пригадати кожному з нас, українців, наскільки Галицьке князівство було сильним в колонізації пониззя Дністра і Дунаю. Утвердження твердої руки Галича у цих своєрідних воротах між Чорним морем і Карпатами припадає на кінець XI ст. – першу половину XII ст. Візантія не противилася галицькій експансії в межиріччі Дністра, Серета і Нижнього Дунаю, адже галицькі «залізні полки» надійно охороняли північні кордони імперії від степових кочівників. Константинополь мав й економічну зацікавленість, бо як вказує дослідник Л. Войтович, через Галицьку землю проходив знаменитий «Бурштиновий шлях» (Вісла–Сян–Дністер та Німан–Західний Буг–Дністер), який з'єднував Балтійське та Чорне моря [1, с. 281].

Численні візантійські джерела розповідають про колонізацію давньоруським населенням Нижнього Дунаю. Вони повідомляють, що з північного берега Дунаю переходят на південні «скіфи» (тобто – руські), рятуючись від «савроматів» [18, с. 120].

Авторка візантійської хроніки Анна Комнена описує в «Олексіаді» під 1086 роком, що якийсь «народ скіфський» покинув рідні краї, перейшов через Дунай, аскориставши деяким «заспокоєнням», емігранти почали «орати землю та сіяти овес і пшеницю» [9, с. 138].

Далеко не всі колоніатори Подунав'я займалися хліборобством. Більшість з них становили загадкову категорію так званих «бронников». Український історик М. Котляр, досліджуючи походження і сутність бронников, приходить до висновку, що вони були провідниками купецьких караванів у нижньому Дунаї» [5, с. 96].

Основна частина етнічного масиву бронников була близькою до сусідньої Галицької держави. Підтвердження цьому знаходимо в Галицько-Волинському літописі. Коли в 1223 р. княжі дружини рухались до річки Калки, де мало відбутися перше протистояння з монголо-татарською ордою, то «вигонці галицькі рушили

по Дністру і ввійшли в море, – човнів же було тисяча. Увійшли вони в ріку Дніпро, і провели човни вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці» [6, с. 379].

Особливу категорію серед подунайського населення складали берладники. На думку російського академіка М. Тихомирова, відомий князь-ізгой Іван Ростиславич отримав своє прізвище Берладник від міста Берладь, що знаходилось у Подунав'ї, а його мешканці називаються у вітчизняному літописанні берладниками [18, с. 121].

Оригінальну гіпотезу запропонував історик М. Котляр. Дослідник стверджує, що берладники – це суто руська назва бродників. Найвірогідніше берладниками називали тих бродників, які пішли за князем Іваном Ростиславичем.

Недаремно згадки про берладників тісно пов'язані з діяльністю Івана в пониззі Дунаю і зникають з його смертю (1161).

У 30-х роках XII ст. в Подунав'ї виникає могутнє політичне об'єднання – Берладське князівство із центром у м. Берладі. В утвердженні Івана Ростиславича на берладському столі зіграли роль і його родинні зв'язки з цим краєм. Російський історик В. Татищев вважав, що з Берладі походила мати Івана: «Почему сей Берладник назван, неизвестно, а паче, знатно, от матери» [19, с. 192].

Незаперечним свідченням важливого торговельного значення Берладі може бути відома «грамота Іванка Ростиславича от стола Галичского князя Берладского», видана месемврійським купцям 20 травня 1134 р. У ній згадуються володіння Івана Берладника в пониззі Дністра та Дунаю, в числі яких Малий Галич (Галац), Берладь і Текуч. Княжа грамота надавала права безмитної торгівлі іноземним купцям по всій Берладі.

Якщо історія Берладського князівства – це тільки короткосезонний епізод на периферії південних володінь Галицької держави, то значно триваліший сюжет має реальний вплив всесильного у XII ст. Галича на розвиток європейської політики в балканському світі.

Посилення наприкінці XI ст. Галицької землі, яка опинилась в руках Ростиславичів – Володаря, Василька і Володимирка, викликала особливий інтерес цих князів до придунаїських земель, які переживали політичну нестабільність. Василько Ростиславич був одним з найвидатніших руських князів кінця XI ст. – початку XII ст. Він задумав з допомогою тюрків і половців провести великі походи до сусідніх країн. Свою широку політичну програму він виразив словами: «І задумав я: «На землю Лядську буду я наступати зимою і літом, і візьму землю Лядську, і відомщу за землю Руськую. А після цього хотів я вже забрати болгар дунайських і посадити їх у себе» [6, с. 151]. Очевидно, мова йде не про завоювання болгар, а про їх переселення на другий берег Дунаю, в галицькі володіння, де були міста Берладь, Малий Галич, Текуча, Черн, Аський Торг, Романів Торг, Сочава, Серет, Кілія та інші. Особливості топоніміки Молдавії, де нижче Черновиць на Пруті знаходимо два населені пункти з назвою Васілеуци, дають підставу гово-

рити, що близько 1097 р. Василько Теребевлянський розпочав реалізацію свого «болгарського проекту» [4, с. 14].

Природу галицько-балканських взаємин докорінно змінив Володар Ростиславич (помер 1124 р.). Породичання з константинопольським двором набагато років наперед давало Галицькій державі міцного союзника в особі Візантії. У міжнародній дипломатії ще даліше свого батька пішов галицький князь Володимирко (1141–1153). Готуючись наприкінці 40-х років XII ст. до війни з київським князем Ізяславом Мстиславичем і угорським королем Гейзою II, володар Галича найняв 30 тисяч болгарського і сербського війська, яке підійшло до столиці Галицького князівства і стало по Дністру [14, с. 218].

Весь спектр балканської політики Ярослава Осмомисла в «Слові о полку Ігоровім»:

*Галицький Осмомисле Ярославе!  
Високо сидиш ти на своїм злотокованім столі,  
Підпер гори Угорськії своїми залишими полками,  
Заступив королеві путь,  
Зачинив Дунаю ворота,  
Мечеш тягари через шари,  
Суди рядши по Дунаю* [16, с. 35].

Із останніх трьох рядків можна зробити два важливих висновки. По-перше, влада галицького князя поширювалася до Дунаю, а по-друге, «зачинити двері Дунаю», мало би означати – охоронити балканський світ від степових орд. Цінне спостереження в цьому контексті зробив львівський дослідник Л. Войтович: «Візантія розглядала галицького князя як *hypospondos*, на візантійській вселенській термінології прирівнювалось до давнього – союзний Риму народ – *«Socii populi Romani»*. Цікаво, що найбільше свідчень візантійських авторів відноситься до Галицького князівства, володар якого протиставляється володареві Києва і розглядається як цілком самостійний» [1, с. 189].

Трагічна смерть Андроніка (1185), який був надійним союзником Осмомисла змінила балканські політичні орієнтири Галича. Ярослав Володимирович підтримав у 1186–1187 рр. повстання Ангелів, що привело до відродження Другого Болгарського царства.

В епоху правління творця Галицько-Волинської держави Романа Мстиславича (1199–1205) відносини з Візантійською імперією знову нормалізовуються. Він надає Константинополю військову допомогу у захисті країни від половців. Згідно з повідомленням польського хроніста XV ст. Яна Длугоша, після завоювання Царгорода хрестоносцями (1204), скинутий з престолу візантійський імператор Олексій III Ангел утік до Галича, де був з почестями прийнятий Романом Мстиславичем [7, с. 193].

Варто згадати про ще одну, оповиту таємничістю сторінку з історії галицько-болгарських відносин. Внаслідок політичного заколоту, який стався 1207 р. в Другому Болгарському царстві, законні спадкоємці володаря Іvana i Асеня – Іван II Асень та Олександр змушені були втікати в Галицьку землю. Візантійські джерела розповідають, що брати перебували тривалий час в «країні русів», де вони зібрали декілька руських дружин і з їх допомогою почали боротьбу за батьківську спадщину.

Таким чином, можемо прийти до висновку, що людність Галицької землі зробила значний внесок у колонізацію пониззя Дністра і Дунаю в епоху Київської Русі. Цей фактор використала перш за все Візантія, бачучи в різноетнічному масиві бродників і берладників своїх надійних охоронців північних рубежів країни. Ціле XII ст. справедливо можна назвати ерою взаєморозуміння володарів Галицької держави з балканським світом із його складними проблемами. Мудрість галицьких зробила так, що зовнішньополітичні зв'язки з Візантією, Болгарією і Сербією носили глибокий та інтенсивний характер. І в цьому ми бачимо велич Галицької держави, яка стала важливим чинником у великій політиці середньовічної Європи. Ось до таких роздумів спонукали нас безцінні раритети княжої старовини з колекції Р. Білика, бо серед них є немало «гостей» із балканського християнського світу.

1. Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – 480 с.
2. Грушевський М. Історія України–Русі. – К.: Наукова думка, 1992. Т. II. – 640 с.
3. Древняя Русь в свете зарубежных источников / М.В. Бибиков, Г. В. Глазирин, Т. Н. Джаксон и др. Под ред. Е. А. Мельниковой. – М.: Логос, 1999. – 608 с.
4. Коваль І. Зв'язки Галицько-Волинської Русі з балканськими країнами в XII – XIV ст. // Дипломна робота. – Львів, 1982. – 59 с.
5. Котляр М. Ф. Хто такі бродники? // Український історичний журнал. – 1969. – №5 – С. 7–18.
6. Літопис Руський. За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с.
7. Майоров А. Б. Русь, Византия и Западная Европа. – Санкт-Петербург, 2011. – 800 с.
8. Матузина В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв.: тексты, перевод, комментарий. – М., 1979. – 194 с.
9. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. – М., 1951. – 262 с.
10. Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.
11. Петегирич В.М. Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія. – 1983. – №42. – С.47–51.
12. Петегирич В., Сохацький І.. Знахідки княжої доби зі с. Устя на Борщівщині // Літопис Борщівщини. – 1936. – Вип.VIP. – С. 16–18.
13. Рыбаков Б. А. Русские земли на карте Идриси 1154 г. // Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР. – М., 1952. – Вып.43. – С. 3–44.

14. Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – М.: Наука, 1972. – 520 с.
15. Рожко М. По дорозі на Галич // Пам'ятки України. – 1991. – №2. – С. 61–62.
16. Слово о полку Ігоревім. – К.: Радянська школа, 1989. – 310 с.
17. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
18. Тихомиров М. Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. – М.: Наука, 1969. – 374 с.
19. Толочко П. П. Историчні портрети. Із історії давньоруської і європейської політики X–XII ст. – К.: Наукова думка, 1990. – 272 с.
20. Томенчук Б. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. – Івано-Франківськ, 2005. – 135 с.
21. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали дослідження 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ, 2008. – 696 с.
22. Ягодинська М. Нові культові речі давньоруських пам'яток Західного Поділля // Матеріали і дослідження в археології Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип.11. – С. 346–357.

## ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ



Від того моменту, відколи почалося археологічне вивчення давньоруських міст, практично в кожному з них траплялися незрозумілі дослідникам знахідки-інструменти, виготовлені з бронзи, заліза або кістки переважно у вигляді загостреного стержня, що з протилежного кінця завершується плоскою лопаткою. Як тільки археологи не називали ці архетипи. Так, професор Київського університету Володимир Антонович у роботі, присвяченій археологічній карті Волині, називає їх «шпильками» [1, с. 2]. У працях Богдана і Віри Ханенків вони згадуються як «ложечки для причастя». Дослідник білоруської старовини Володимир Тарасенко прийняв їх «інструментами для обробітку шкіри» [19, с. 47–51].

Вслід за своїми попередниками пішов і видатний український археолог Ярослав Пастернак, який в одному випадку називає знайдене на Золотому Тоці писало «копієм для причастя» [14, с. 234, рис. 70, 14], а іншу аналогічну знахідку трактує як «прилад для лініювання пергаменту» [14, с. 239, рис. 73, 2].



Стиллюс-писало, знайдений біля фундаментів Спаського храму, XII ст.



Ливарна формочка для виготовлення бронзових стиллюсів-писал. Ювелірна майстерня на Підгородді



Фрагмент давньоруського писала.  
Княжий Галич. Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею



Відбиток з формочки для відливання бронзових писал з орнаментованою лопаточкою



Матриця для відливання рясен – жіночих давньоруських прикрас. Ювелірна майстерня на Підгородді



Матриця для виготовлення прикрас. Ювелірна майстерня на Підгородді



Формочка для штампування прикрас на срібній блясі



Матриця для відливання сережок з дорогоцінних металів. Ювелірна майстерня на Підгородді



Матриця для відміскиння давньоруських прикрас



Прикраса, виготовлена в ювелірній майстерні на Підгородді



Ливарна формочка для виготовлення прикрас. Крайня праворуч секція – місце для виготовлення стилюсів-писал

Давньоруський стилюс

Ювелірна формочка для відливання жіночих прикрас з благородних металів

Тотожні за конструкцією предмети, крім Давньої Русі, де вони дістали досить значне поширення, були відомі також із розкопок польських міст Познані і Гнезно. Саме польський археолог Ян Жакі першим дав у 1954 р. правильне трактування призначення цих інструментів.

Розкопуючи давньоруське городище Ленківці в околиці Чернівців, археолог Борис Тимощук у 1953 р. натрапив на сміттєву яму, в якій було знайдено чимало різноманітних предметів, що належали до XII – XIII ст. Особливий інтерес дослідник виявив до одного з бронзових інструментів. Він складався з двох частин: гладкого загостреного стержня і орнаментованого щитка з прямою бритвою. Добре знаючи музеїні колекції Західної України, Б. Тимощук пригадав собі, що подібний бронзовий інструмент з прорізним хрестом на щитку був знайдений раніше в літописному Звенигороді. У давньоруському Галичі, в процесі розкопок Я. Пастернака, виявлено два таких інструменти, але виготовлених із заліза. Згодом Б. Тимощук виявив ще три залізні інструменти подібного типу. Рідкісні знахідки трапилися дослідникові як на дитинці, так і на території посаду Ленковецького городища [21, с. 77].



Формочка для штампування прикрас на срібній блясі



Стилюси-писала з колекції  
Крилоського краєзнавчого музею



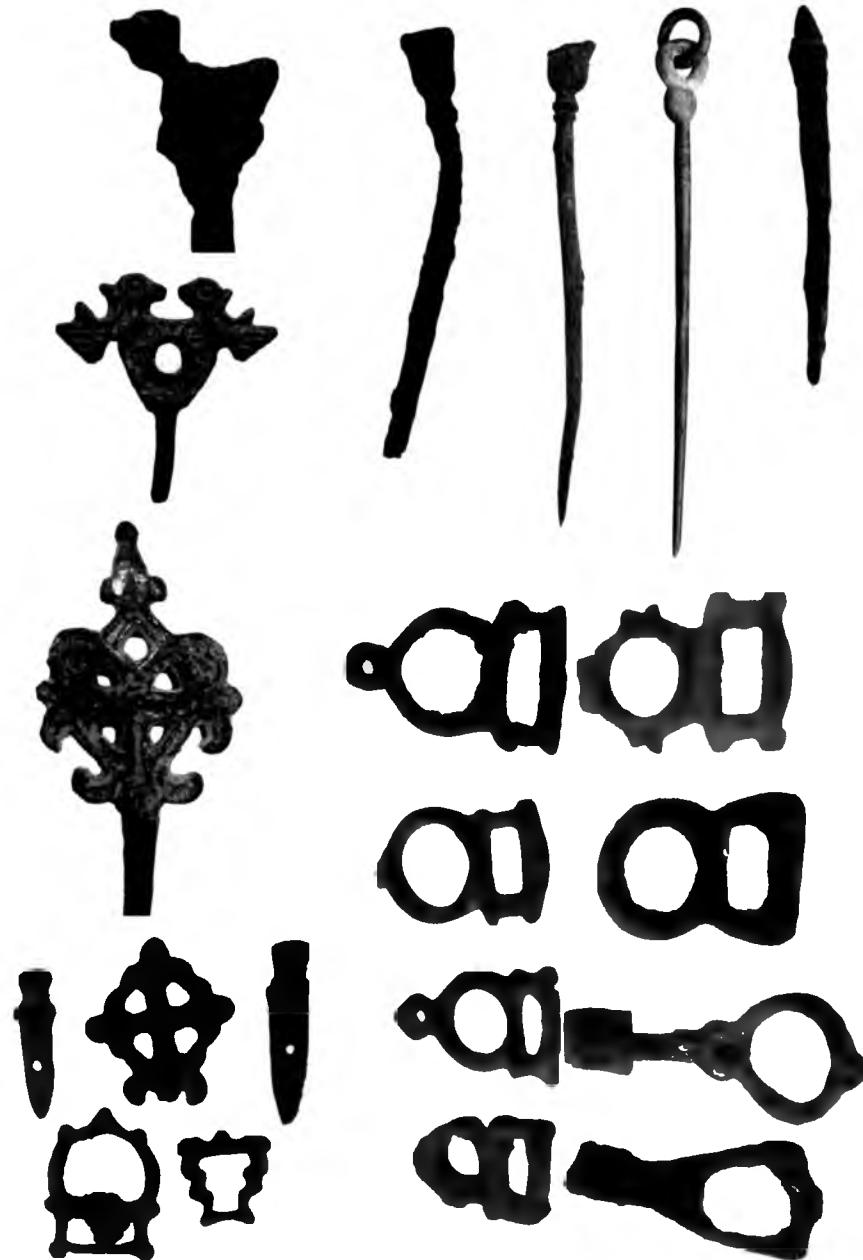
Напис на амфорі давньоруського часу

В результаті глибокого аналізу вчений прийшов до висновку: «Призначення інструменту стає зрозумілим, якщо прийняти його за знаряддя для писання на навощених дощечках. В такому вигляді стержень міг служити для нанесення на воску потрібного тексту, а щиток – для затирання, виправлення написаного. Інструменти для писання на навощених дощечках прийнято називати «стилями» [20, с. 156].

Це визначення дозволило А. Медведеву переглянути знахідки новгородської експедиції і виділити значну групу давньоруських писал, які відносяться до Х – XV ст. Звернувши увагу на різноманітні форми їх верхніх кінців-лопаточок, дослідник поділив новгородські писала на 15 типів, що відповідають різним часовим рамкам [12, с. 63–88].

Вже перші дослідники давньоруських писал звернули увагу, що своєрідне навчання грамоти дітей в Галицько-Волинській Русі бере свій початок з античної Греції і Риму. «Широко вживали римляни вкриті воском дерев'яні дощечки, так звані цери, – пише відомий науковець Паола Утевська. – І тут став у пригоді досвід греків. Цери виготовляли не тільки з деревини. Коли римські консули урочисто приступали до своїх обов'язків, їм вручали своєрідну книжечку, складену з двох платівок слонової кістки. Зовні їх прикрашав орнамент, всередині платівку, як і дерев'яні цери, покривали воском. Латиняни теж писали стилем – металевою або кістяною паличкою. Один її кінчик був загострений, ним і писали. Другий – тупий, ним загладжували віск, коли треба було переписати чи виправити написане» [22, с. 210].

У 1849 р. британська археологічна експедиція відновила розкопки в біблійному місті Німруді. Археолог М. Маллован узявся за вивчення двох глибоких колодязів у східному крилі палацу ассирійських царів. В одному з них англійський



Раритети книжної культури Галицької Русі XI – XIII ст.

вчений віднайшов своєрідну книгу, яка складалася з п'ятнадцяти або й понад тисячі аркушів, з'єднаних золотими петлями. Краї аркушів, зроблені з дерева і слонової кістки були дещо піднесені, щоб захистити воскову поверхню, на яку наносили клинописні тексти. На обкладинці поміщено ім'я Саргона I (722 – 705 рр. до н.е.) і вказівка про те, що книгу слід зберігати в новому царському палаці в Дур-Шаррукані (Хорсабад). В тексті книги налічувалося декілька тисяч строф [10, с. 42].

І хоча в арсеналі давньоруської археології відомо сотні різноманітних писал-стилюсів, однак, дотепер не було жодного випадку, коли б дослідники мали докази про місце виробництва знарядь для навчання учнів і грамоти. Переглядаючи відеоматеріали з колекції крилоського «приватархеолога» (наземо її Крилоська колекція №1 – «КК №1»), ми побачили за численними ливарними формочками, що ним знайдено на галицькому Підгородді, де в давнину розміщувався торгівельно-ремісничий посад княжої столиці, сліди ювелірної майстерні, в якій окрім прикрас, передусім виготовляли стилюси-писала.

Перша ливарна формочка була призначена для відливання двох різних типів бронзових знарядь для письма. Мідна матриця має неправильну чотирикутну форму. Її довжина 4,8 см, ширина у верхній частині – 3,5 см, а в нижній – 1,5 см. В одній із двох формочек відливали стилюси з щитками келішковатої форми. Висота лопаточки-писала становила 2 см, а разом зі стержнем – 3 см, ширина бритвочки – 0,9 см. Очевидно, що саме з цієї формочки було відлито бронзовий стилюс, знайдений на городищі в с. Городниці на Покутті [17, с. 207].

Аналогічні писала також знайдено в давньоруському Белзі [16, с. 257] та в Новогрудку [7, с. 66, рис. 51, 2].

Російська дослідниця Фріда Гуревич, яка займалася вивченням давньоруських міст, класифікувала такий вид писал в окремий «4 тип». У спеціальному дослідженні, вона акцентує увагу на лопаточках, для яких є характерною форма вузького вищуканого бакальчика з відтягнутими кінцями. Стержні бронзових стилюсів такого типу – кручені, на лопаточці одного з них збереглися сліди рослинного орнаменту [6, с. 28]. Практично у всіх випадках пам'ятки давньоруської писемності були виявлені в конкретних археологічних комплексах (житлах, напівземлянках, спорудах), які надійно датуються другою половиною XII ст. На думку російського науковця А. Медведєва: «Це був найпоширеніший тип давньоруського писала XII ст. – першої половини XIII століття». На 1960 рік було відомо 29 залізних і бронзових стилюсів цього типу із 15 давньоруських міст: Києва, Новгорода, Мінська, Волковиська, Браслава, Ізяславля, Галича, Чернігова, Старої Рязані, Вишгорода Рязанського та інших [12, с. 76].

Окрім ілюстрації освіченості серед давньоруського населення, географія виявлених знарядь для письма так званого «4 типу» дає нам уяву про масштаби зовнішньої галицької торгівлі. Якраз знахідки таких писал в археологічних

БІДАГРОКЛА  
ТАКОЛАЗАР  
ФРОСТОЛАПОЛІМОН

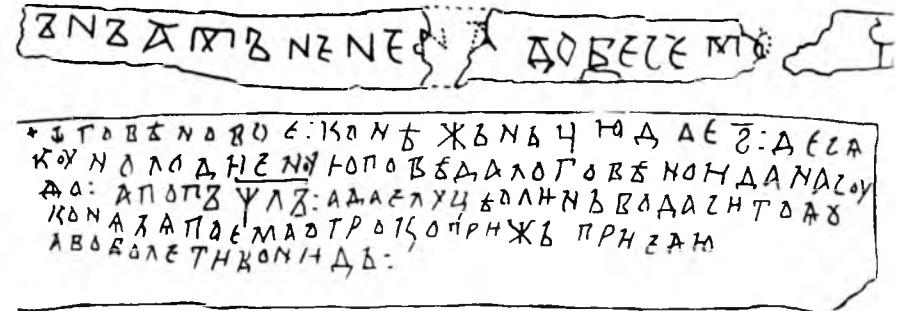
HILARI<sup>o</sup> M<sup>l</sup>  
MA 1584  
7 DE N 19

SKRAKOWA  
GRICIER  
ZLOTNIK  
HIC FVIT  
STANISL  
AVS PRC  
TVIC  
CIRVLIR

АЧЬКОИЗЮ

HIC FVIT BC  
1539

Графіті на стінах храму св. Пантелеймона. XIII ст.



Звенигородські грамоти №1 і №2, знайдені археологом І. Свєніковим у 1988 – 1989 рр.

ЧАШ Т  
ЕІА КІБРА  
ЛАВ  
ЯРОСЛОВЪ Р  
ВЛОСХУЕВА



Напис XII ст. на блочці Успенського катедрального собору в Галичі

Графіті та фрески Бакотського монастиря в Середньому Подністров'ї



Дерев'яні восковані дощечки для навчання письма давньоруських дітей. Новгородські археологічні знахідки (за Д. Авдусіним)

комплексах Києва, Ізяславля і Галича дали змогу дослідникам прослідкувати хронологію функціонування писал з лопаточками, що нагадують формую «вишуканий бокальчик» з відгнутими краями впритул, до Батиєвого нашестя на Галицьку землю в 1240 – 1241 роках.

Друга формочка, лопаточка якої довша за щиток попереднього стилюса (довжина – 2,5 см.), можна віднести до «типу II» (за класифікацією, розробленою А. Медведевим [12, с. 78].

Лопаточки писал цього типу мають фігурні вирізи. Ці зубчики часто нагадують вигляд ластівчиного хвоста. Їх відомо тільки дев'ять екземплярів зі всієї території Київської Русі: п'ять з Новгорода і по одному із Смоленська, Княжої Гори, Старої Ладоги та Пірова (Володимирська область в Росії). Час їхнього поширення в Новгороді точно визначається другою половиною XII ст. – серединою XIII ст. Таке ж датування простежується до знахідок зі всіх інших пам'яток. Якщо прийняти гіпотезу, що ці інструменти для письма були виготовлені в галицькій майстерні, то маємо ще один артефакт участі Галича в культурному обміні Русі.

Третя мідна формочка служила для виготовлення щитків стилюса у формі вузького бокальчика з відтягнутими краями. На відлитих у такій формочці лопаточках залишався скромний і водночас досконалій за художньою ком-

позицією рослинний орнамент. Один із взірців писал, виготовлених у вищено-названій формочці, опублікував мистецтвознавець М. Фіголь [23, с. 197]. Зберігається він у фондах Івано-Франківського краєзнавчого музею. Ще один фрагмент зі щитком від ідентичного писала знайшли «приватархеологи» неподалік фундаментів Спаської церкви на Залук'янській височині.

Четвертий штамп для виготовлення стилюсів-писал ми виявили на мідній формочці, призначених для відливання есовидних прикрас. Три секції були призначенні для вироблення ювелірних декоративних пластинок, а четверта виїмка із жолобком – для литва бронзових писал з лопаточкою у формі трикутника, який плавно переходить у стержень. Вони були виявлені раніше дослідниками серед археологічних матеріалів Звенигороди, Галича, на Ленковецькому городищі [17, с. 209].

2006 р. нами з професором Іваном Миронюком було введено в науковий обіг не одну знахідку писала з християнською символікою [9, с. 122]. Її виявили галицькі митці брати Ігор та Петро Перекліти поблизу фундаментів літописної Спаської церкви. З кодексу історико-археологічних джерел знаємо, що храм функціонував століття – приблизно з 1141 р. до 1241 р. Отже, поблизу церкви діяла одна з найдавніших шкіл в Україні.

Тип стилюсів із врізним рівнораменним хрестиком на лопаточці став широко відомим в археологічній науці завдяки знахідці на Княжій Горі у Львові, де практично повністю знищено культурний шар в позаминулому столітті. На території Галицької землі бронзові писала, що мають фігурну лопаточку з хрестовидним прорі-



Мініатюри з Галицько-Волинського евангелія I половини XIII ст.

зом, відомі з літописного Звенигорода та Городниці (городище давньоруського часу неподалік м. Городенки на Покутті). Дуже подібними до них є писала із Берестя і Волковиська у Білорусі та Витичева у Подніпров'ї [15, с. 40].

Дуже влучне припущення зробив львівський археолог Володимир Петегирич, який, наклавши всі знахідки такого типу на історичну карту Галицько-Волинської Русі, висловив думку, що їх було виготовлено в одному з міст цієї землі [17, с. 207]. Цим містом виявився Галич.

Донедавна стилюси вважали виключно як найуніверсальніший інструмент для навчання дітей письма в Давній Русі. Записи на навощених табличках мали швидкий і мінливий характер, їх легко можна було відправити. Можливість користування лопаточкою для відправлення написаного навіть породило в Західній Європі пораду, яку давали тому, хто писав: «Частіше повертай стиль».

Дослідниця давньоруського Новогрудка, археолог Ф. Гуревич звернула увагу, що всі її знахідки писал походили з одного багатого кварталу, заселеного в старі часи ремісниками-ювелірами. Тому умільці використовували стилюси і навощені таблички для ведення поточних господарських записів, обліку кольорових металів – міді, срібла і золота, фіксації замовлень тощо. І тоді фантазія митця спрацьовувала творчо: стержень писала він міг обвіти майстерно вилитими крученими валочками, а замість традиційної лопаточки міг помістити, наприклад, декоративну фігурку собачки.

Знавець давньоруської писемності, археолог В. Петегирич у своїй науковій творчості зосередився на вивчені кількох однотипних інструментів, які мали загострений стержень, а на потовщеній площині знаходилась пташиноподібна голова з отвором та кільцем. Такі вироби, вважаєвчений, могли використовуватися для продряпування написів на стінах храмів, керамічній продукції і для писання на березовій корі [17, с. 208].

Очевидно, що за допомогою таких інструментів, призначених для епіграфічного письма, було зроблено написи в печерному монастирі у Бакоті. Найбільше свідчень використання подібного типу стилюсів зафіксовано на стінах храму святого Пантелеймона, де виявлено графіті XII–XV ст. [3, с. 189–194].

Чотири графіті XII ст. виявили вчені на кам'яних блоках Успенської церкви в Крилосі. Усі вони походять з будови княжого катедрального собору. Особливо цінні два написи, які розповідають про освячення Успенського собору в 1157 р. і смерть галицького князя Ярослава Осмомисла 1 жовтня 1187 р. [11, с. 93].

У 1999 р. археолог Юрій Лукомський відкрив поблизу Митрополичих палат у Крилосі фрагмент вапнякового блоку з орнаментом та фрагментами написів. Вважається, що поминальний напис «Господи, Кузьма писав», зроблений гострим предметом (спеціальним стилюсом) зробив літописний єпископ Кузьма «у день свого першого богослужіння в цьому храмі, або ж з причини якоїсь іншої, важливої для нього особисто події» [4, с. 33].

Давні галичани залишали автографи своєї освіченості і в чужоземних державах. У Константинопольській Софії на мармуровій балюстраді хорів з правої і лівої сторони виявлено цілий ряд слов'янських кириличних написів, серед яких є запис: «Матфій попъ галичъский» [2, с. 5].

Багатющий комплекс знахідок, виявлених приватособами, всесторонньо характеризує духовне життя населення Галицько-Волинської Русі напередодні татаро-монгольського завоювання. Він ще раз переконує, що одним з основних показників стану і рівня духовної культури завжди була писемність, яка засвідчує поширення грамотності мешканців країни.

Письмо на навощених табличках, як ілюструють знахідки стилюсів, мало місце не тільки у великих міських центрах (Галич, Белзь, Звенигород, Переяславль, Теребовля), але й у середніх і навіть дрібних містах Галицької землі (Василів, Городниця, Любківці, Олешків, Устя).

До небагатьох, майже повністю досліджених міст Галицько-Волинської держави, належить літописний Ізяславль. У процесі розкопок, проведених тут у 1957–1964 роках, археолог Михайло Каргер виявив 13 екземплярів писал [13, с. 5–6].

Знаряддя письма відносяться до загальноруських типів стилюсів. Майже всі типи писал Галицької землі мають паралелі в містах Давньої Русі. Більшість з них ототожнюються з «5 типом», виділеним окремо археологом Ф. Гуревич. Такі стилюси мають лопаточку у формі бокальчика з прямими боковими сторонами [6, с. 29].

У приватних колекціях зустрічаються писала, які завершуються вгорі вузькою прямокутною площинкою. Відсутність в інструментах лопаток для стирання написаного може вказувати на його спеціалізоване використання при письмі на бересті. Саме такими інструментами було написано тексти і зроблено рисунки на берестяних грамотах, які відкрив у 1988–1989 роках у давньоруському Звенигороді археолог Ігор Свєшніков [18, с. 128–130].

Надання переваги у виготовленні писал з лопатками варіативних форм свідчить про те, що вони могли в одинаковій мірі використовуватися як при письмі на навощених дощечках, так і на бересті. Спостерігається незначне домінування залізних виробів над бронзовими.

Окремий різновид стилюсів, які мають завершення у вигляді тваринок або ж вишуканих орнаментальних композицій підтверджують слушну думку Ф. Гуревич, що вони слугували для ведення обліку на вощених табличках майстрами-ювелірами. У постійному, щоденному вживанні перебували й писала, які мають у потовщеній частині отвір із кільцем. Міцно зав'язаний шнурочок або скріплений ланцюжок, пронизані через вушко отвору, давали можливість людині періодично здійснювати записи інструментом, який стаціонарно перебував у ней на грудях.

Знахідки «приватархеологів» розширяють й сучасні знання про книжкову культуру Київської Русі. На це вказують виявлені на дитинці і посаді княжого Галича екземпляри бронзових кріплень для книжкових застібок. Кожне кріплення має вигляд кинджала, руків'я якого прикріплювалося до переплетеного тексту. Лезо «кинджалика» було робочою частиною застібки і відділялось від руків'я невеличким перехрестям у вигляді або прямокутної площинки, або ряду рифлених валиків. Деякі з кріплень мають отвори для застібування скобів книги. Досі знахідки подібних предметів траплялися вкрай рідко на археологічних пам'ятках. Вони відомі з старожитностей Києва, Райковецького городища, Ізяславля і ще кількох давньоруських міст на території Білорусі. Тому відкриття десятків екземплярів кріплень книжкових застібок на дитинці і ремісничо-торговельному посаді Галича є ще одним яскравим прикладом високої книжної культури столиці Галицького князівства.

Про поширення книг серед різних верств давньоруського населення, насамперед серед мешканців міст, свідчать і археологічні знахідки книжкових застібок, які мають переважно ліроподібну форму. Більшість з них виготовлено з бронзи. Для книжної традиції Галича найхарактернішою була трипетельчаста підвіска, типова для давньоруських писемних пам'яток. Галицькі застібки є параднішими за провінційні: одні з них орнаментовані насічками, на інших збереглися сліди позолоти. Цікаво, що розміри цих застібок стандартні (довжина – 2,5 см, ширина – 2 см).

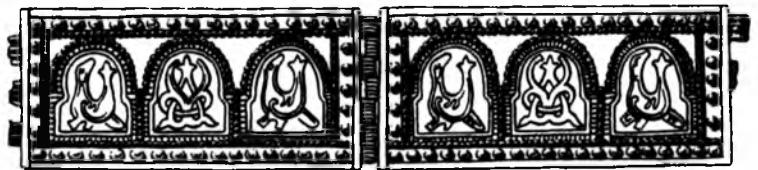
Таким чином, настала пора, щоби археологи локацізували і дослідили ювелірну майстерню, виробничий інвентар з якої та готову продукцію виявлено в невеликому мікрорайоні на східній околиці присілка Четверки, між новим кладовищем і фундаментами Благовіщенського храму XIII ст. Досить значний набір матриць впевнює, що тут високого розвитку набула ювелірна техніка штампування і тиснення предметів на спеціальних формочках з рельєфним рисунком. Митці з ремісничо-торговельного посаду княжого Галича також практикували найбільш поширений у Давній Русі технічний прийом вироблення прикрас з кольорового і благородного металу за допомогою відливки їх у мідних і кам'яних формочках. Такі давньоруські ювелірні майстерні дослідили українські археологи: С. Кіліевич і Р. Орлов у давньому Києві [8, с. 67–76], В. Гончаров на Райковецькому городищі [5, с. 98–110], Я. Пастернак в урочищі Юрієвське в північній околиці Криловського городища [14, с. 206].

Вся колекція дотепер відкритих знахідок вказує, що ювелірна майстерня на подолі Галича є не тільки об'єктом для мистецтвознавчих досліджень, а й рідкісною пам'яткою давньоруської писемності.

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – С. 103–105.
2. Высоцкий С. А. Киевские граффити XI–XVII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – 206 с.

3. Вуйчик В. Граффиті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1996. – Т. ССХХІІ, – С. 189–194.
4. Вуйчик В., Лукомський Ю., Петрик В. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Вимір, 2000. – Вип. III. – С. 323–331.
5. Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К.: Изд-во АН УССР, 1950. – 216 с.
6. Гуревич Ф. Д. Грамотность горожан древнерусского Понеманья // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1973. З Вып. 135. – С. 28–34.
7. Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. – Л., 1981. – 159 с.
8. Килиевич С. Р., Орлов Р. С. Новое о ювелирном ремесле Киева X в. // Археологическое исследование Киева. 1978–1983 гг. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 61–76.
9. Коваль І., Миронюк І. Ярослав Пастернак – дослідник старожитностей України. – Івано-Франківськ: Зоря, 2006. – 144 с.
10. Коваль І., Кияк С. Біблійна і церковна археологія. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – 244 с.
11. Максимов П. О., Томенчук Б. М., Кочкін І. Т. Граффіті XII ст. галицького кафедрального (криловського) Успенського собору // Галицько-буковинський хронограф. – 1998. – №3. – С. 93–98.
12. Медведев А. Древнерусские писала. X–XIV вв. // Советская археология. – 1962. – №2. – С. 63–88.
13. Миролюбов М. А. Памятники письменности и религиозного культа из раскопок древнего Изяславля // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2004. – Т. XXX. – С. 5–16.
14. Пастернак Я. Старий Галич. Івано-Франківськ: Плей, 1998. – 347 с.
15. Петегирич В. М. Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 39–45.
16. Петегирич В. М. Про один тип давньоруських писал XII–XIII ст // Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної Історико-краєзнавчої конференції, 26–28 вересня 1985 р. – Луцьк, 1985. – С. 256–257.
17. Петегирич В. М. Про знаряддя письма та кириличні написи на предметах XI–XIV століть з Галицької землі // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1997. – Т. ССХХІІІ. С. 206–214.
18. Свєшніков І. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін. – 1990. – №6. – С. 127–131.
19. Тарасенко В. Р. Из материалов раскопок минского замчища // Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР. – 1955. – Вып. 57. – с. 47–51.
20. Тимошук Б. А. Об инструментах для письма («стилях») // Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР. – 1956. – Вып. 62. – С. 153–158.
21. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (Х – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
22. Утевська П. Невмирущи знаки. вчинку К.: Веселка, 1976. – 264 с.
23. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К.: Мистецтво, 1997. – 224 с.

ПЕРЕГОРОДЧАСТІ ЕМАЛІ  
КНЯЖОГО ГАЛИЧА



**Н**адзвичайно складна ювелірна техніка середньовіччя – перегородчастих емалей – з’явилася у Візантії в VI ст. Її прабатьківціною вважають Перську імперію епохи Ахеменідів. Одне з найвищих досягнень тогочасного золотарства дуже швидко знайшло поширення в Давній Русі. Проблемі поширення перегородчастих емалей на Русі присвятив своїй близькій праці російський дослідник Никодим Кондаков «Історія візантійської емалі» – (СПб., 1889–1892) і «Руські скарби» (Т. I. СПб., 1896). Його послідовники – Борис Рибаков [34, 379 – 391] і Галі Корзухіна [14, 45 – 54] достатньо аргументовано довели існування власного виробництва на Русі. Всестороннє археологічне вивчення показало, що до місцевих центрів емалевої справи зі своїми художніми особливостями і технічними прийомами слід віднести Київ, Рязань, Володимир і Новгород [22, 98 – 112]. Ремісники Галицько-Волинської Русі услід за київськими майстрами, кваліфіковано засвоїли складну технологію виробництва перегородчастих емалей та систему візантійських символів, образів і сюжетів. Для ідентифікації оригінальних творів галицького ювелірного мистецтва особливо важливе значення мають знахідки бронзової матриці на території ремісничо-торгового посаду княжої столиці. Вона не тільки підтверджує наявність місцевого виробництва, а й ілюструє технологічні тонкощі виробництва перегородчастих емалей [41, 140 – 141]. Матриця має круглу випуклу форму діаметром 39 мм із декоративним загибленням, призначеним для карбування бокових пластиночок золотих колтів. Обабіч центрального зображення пташки, яка крокує і співає, розміщено два символічні роги, що означали в слов’янській міфології достаток. На колтах їх декоровано



Золотий колт XII ст. – унікальна знахідка археолога Ярослава Пастернака в княжому Галичині



Матриця з бронзи для виготовлення золотих і срібних прикрас – колтів. Холм. Розкопки 2001 р.

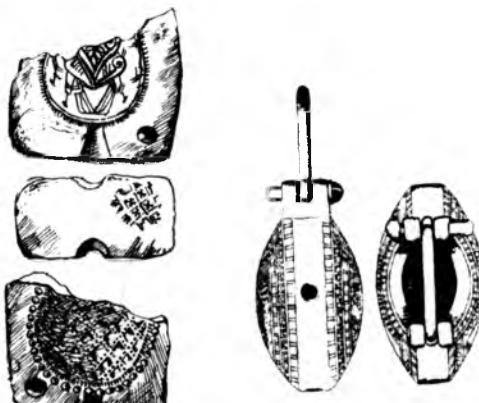


Срібні жіночі прикраси, знайдені поблизу Теренічі біля м. Сянока (нині територія Польщі)

рослинним орнаментом, або так званими городками. Основні етапи процесу виготовлення перегородчастих емалей детально висвітлені в наукових дослідженнях Юрія Асеєва [2, 102] і Бориса Рибакова [34, 378 – 386]. На бронзову матрицю накладали тонкий лист золота, і в ньому обережно робили заглиблення, яке відповідало контурам птаха з хвостом і крилами. Таким чином, малюнок, який мали розфарбувати емалями, опинявся ніби в лоточку, заглибленню від поверхні щитка колта на 1 – 1,5 мм. Згодом в утвореному контурі напаювали поставлені на ребро тоненькі золоті перегородки. Дальше завдання ювеліра полягало в тому, щоби для кожного кольору емалей створити окреме, замкнute гніздечко. Утво-



Колтик, знайдений у с. Личківці в Галичині. XII – XIII ст. Срібло



Бічні розрізи золотого колта

Кам'яна формочка для виготовлення жіночих прикрас – колтів, знайдена в урочищі Юрієвське. Розкопки Я. Пастернака

рені проміжки заповнювали спеціальним емалевим порошком. Його поступово розпалиювали в печі, доки він не перетворювався на емаль. Потім маленькими молоточками обережно розплескували золоті перегородки, надійно закріплюючи емаль в гніздах, і старанно відшліфовували емалеву поверхню. Давньоруські матриці дуже рідко трапляються на археологічних розкопках, а тому вони мають винятково важливе значення для вивчення ювелірного ремесла на Русі. Okрім галицької, бронзові матриці відомі з розкопок Вікентія Хвойки біля Десятинної церкви в Києві [34, 378], з Райковецького городища [11, табл. XIX, I] та досліджень стародавнього Ізяславля [29, 32; 33, рис. 10]. Тому для з’ясування географії розповсюдження перегородчастих емалей на Галицько-Волинських землях істотна роль належить знахідці польських археологів (2001 р.) у княжому Холмі мідної матриці, призначеної для виготовлення золотих колтів [7, 188 – 189]. На матриці, біля центрального зображення дерева життя, виконаного філігранним плетінчастим орнаментом, розміщено два птахи, звернені головами один до одного. Така композиція отримала широке розповсюдження у візантійському і давньоруському мистецтві X ст. – XII ст., вона відома з галицьких рукописних книг, серед пам’яток сакральної архітектури, на ювелірних виробах. Птахи були своєрідними оберегами, які охороняли людину від зла, приносили їй любов і сімейне щастя. Наукове вивчення ювелірних творів з території Галицько-Волинської Русі, виконаних у техніці перегородчастих емалей, почалося після відкриття в 1940 р. археологом Ярославом Пастернаком золотого колта на дитинці княжого Галича. Виріб із благородного металу науковець вважав найціннішою й унікальною знахідкою з своїх розкопок у старому Галичі в 1934–1943 роках. «Цей прегарний витвір візантійської ювелірської штуки, – писав він, – є сьогодні щодо матеріалу – емальоване золото – першим цього роду знаходом на західноукраїнських землях, а щодо орнаментики – не має досі аналогії на всіх українських землях» [27, 230]. Колт має форму кошика, корпус якого утворюють два скріплени між собою золоті мисочкиваті вигнуті пластинки у формі півмісяця з прикріпленим до них високим вушком. Він усередині порожній, згорі відкритий, довкола має п’ять дірок, у яких були первісно на коротких штифтах маленькі кульки. Висота колта разом з каблучкою – 37 мм, найбільша ширина – 25 мм, вага – 11,70 г. [40]. Зовні бокові пластинки суцільно вкриті орнаментальними композиціями, виконаними в техніці перегородчастих емалей. З обох боків по периметру колт оздоблений двома паралельними рядами квадратиків чорного кольору. Простір поміж ними заповнений трикутниками та маленькими кружечками з хрестиками всередині. Крім чорних квадратиків, уся композиція витримана в синьому, червоному і голубувато-білому кольорах. Золотий фон надає всій композиції величної монументальності і витонченої декоративності. «Золото вважається серед смальт найбільш світлоносним матеріалом, – писав відомий мистецтвознавець Віктор Лазарев, – оскільки при виблискуванні воно само перетворюється в джерело світла. Але це світло не реальне світло, а якщо можна так висловитися, магічне» [17, 60].



Давньоруські колти XII – XIII ст. так званого «галицького типу»  
(За виданням інтернету «Домонгол»)



Обидві центральні частини колта торбинкового типу. Прикрашені довкола стилізованими геометричним орнаментом та срібними двораменними хрестиками, вони мають дещо відмінні композиційні сюжети. Тому дослідник давньоруського мистецтва Михайло Фіголь зосередив увагу саме на сакральному змісті художнього зображення. «На одному боці в центрі розміщений у колі символ Дерева життя у вигляді хреста з чотирма пагінцями, – описує пам'ятку вчений. – Зображення складається з трикутної форми – кореня і стебел, які від нього відходять. Решта площини заповнена безліччю маленьких кружечків з хрестиками. На зворотному боці (посередині) знаходиться подібне зображення Дерева життя у вигляді чотирираменного хреста з пагінцями на кінцях на тлі двох горизонтально розміщених щитків серцеподібної форми. Решта площини заповнена стилізованим рослинним орнаментом у вигляді плетінки спірально вигнутих пагінців» [42, 145].

Сюжет проростаючого пагіння, який символізував зародження нового життя, – вважали автори спільногоЯ історично-етнографічного дослідження Вітолльд Ауліх і Михайло Фіголь, – був тісно пов’язаний із весільно-обрядовими мотивами [3, 81]. Українська весільна символіка рясніє словесними й малюваними, чи вишиваними зображеннями дерева життя, зокрема, весільного гільцища на короваю. Слід згадати також й насичені шлюбною символікою настінні розписи, витинанки, пісні, в яких мовиться про райське дерево, яке зродило дві ягідочки – молоду й молодого [39, 76 – 77]. «Весільний характер золотих уборів особливо вірогідний, – вважав російський академік Борис Рибаков, – оскільки вся їхня орнаментика безмежно насичена магією родючості, яка виявленена то в подобі жінки, то в образі дерева життя, то у вигляді численних відростків, що займають найбільш центральне місце на колті» [33, 95].

Прототипи цих жіночих прикрас походять із Сирії, а в Східній Європі їх тільки в княжій Україні в XI – XII століттях колти носили не на вусі, а коло вуха, куди вони спадали на довгих золотих ланцюжках-ряснах з верхньої частини високого кокошника. Рясни також оздоблювалися зображеннями дерева життя, птахів і відростками рослин, тобто тими ж аграрно-магічними сюжетами, що були на колтах [35, 55 – 57]. У процесі розкопок Ярослава Пастернака в Крилосі було віднайдено матрицю для відтискання з металевої фольги однієї з ланок ланцюжка-рясен [27, 234, рис. 70, 22].

Щодо хронології пам’ятки з Галича, то колт було знайдено на досить значній глибині в квадраті №56, у десятому штиху культурної верстви під поземом залишків давньоруських печей та вогнищ, у північній частині урочища Золотий Тік [27, 230]. Цієї інформації обмаль, щоби бодай приблизно датувати рідкісну знахідку. Російська дослідниця Тетяна Макарова у своїй монографії «Перегородчасті емалі Давньої Русі» вказує на близькість орнаментальних мотивів на крилоському колті й хресті преподобної Євфросинії Полоцької, виготовленому майстром Лазарем Богшею близько 1161 року. Зокрема, обидві



Золотий медальйон давньоруського часу з розкопок В. Ауліха на Золотому Тоці



Мідний колт з позолотою, знайдений біля фундаментів храму-ротонди XII ст. на Залукв'янській височині. Івано-Франківська приватна колекція

пам'ятки зближує мотив хрестиків у кружечках як один з варіантів городків – символу огороженого простору дому, які передають добре побажання, поширяють їх на оселю людини [23, 21].

Археолог Леонід Алексеєв вважав Лазаря Богшу полоцьким майстром, вихідцем тамтешньої ювелірної школи [1, 242]. Натомість Тетяна Макарова, враховуючи стилістичні особливості його творів, де тонкий малюнок поєднано з вишуканим кольором та надзвичайно високою технікою виконання, приналежнювала мистецтво Богші до київської емалевої школи. Вона припускала, що митець міг заснувати в Полоцьку тимчасову майстерню для виконання замовлення Євросинії Пороцької – відомої на Русі черніці й просвітительки [23, 100].

Аналізуючи убори руських княгинь XI–XIII століття, Галі Корзухіна довела, що поява золотого комплексу з перегородчастими емалями належить до другої половини XI століття, але вона обмежує «золотий вік» тільки серединою XII ст. [15, 109]. Дослідник давньоруської культури Борис Рибаков розширив хронологічну схему, запропоновану Галі Корзухіною. На ранньому етапі вітчизняного емальєрства на колтах зображували переважно язичницьку символіку: два сирини з дівочими головами, два птахи по боках від силуету крина чи дерева життя [33, 97]. Від середини XII століття іконографія перегородчастих емалей посилюється домінуванням язичницько-християнського фольклору, що досить чітко простежується на композиціях галицького колта. З цією групою виробів співзвучний своїм декоративним оздобленням медальйон (діаметр – 42 мм), знайдений в ході розкопок 1972 р. східного схилу Золотого Току. З лицьового боку золотий медальйон було оздоблено перегородчастою емаллю. Поєднання зелено-блакитної, білої

і червоно-коричнюватої емалей гармонійно узгоджується із золотим тлом прикраси. Галицькі іконографи, які працювали в техніці дрібної пластики, дуже часто використовували характерний мистецький прийом, вбираючи всю площину обраної ними геометричної фігури в дужку, вибудувану з дрібненьких кульок. Мистецтвознавець Михайло Фіголь стверджує: «На лицьовому боці зображенено символ Дерева життя, композиція якого добре заповнює всю її площину. Зображення складається з чотирьох клиноподібних пагінців, розгорнутих в різні боки від стилізованої крони Дерева життя і його серцевини. Внизу, в трикутнику, що символізує корінь, зображене насіння – символ проростаючого життя» [41, 142].

На нашу думку, мистецтво перегородчастих емалей розвинулося у княжих ювелірних майстернях Галича в середині XII століття, де виготовляли прикраси для володаря князівства та членів його сім'ї. Золотий колт і медальйон належить до княжих церемоніальних прикрас, так само, як і золота бляшка трапецієвидної форми (16 x 27 мм), що належала до основних деталей розкішної діадеми [37, 231: 234, рис. 70, 4]. Зображення в центрі пластинки трилистої лілеї-крину і чотирьох пагінців із боків та органічне поєднання білої, червоної й блакитної емалей вказують на стильову спорідненість пам'ятки з колтом і медальйоном. Зазначимо, що всі три археологічні знахідки походять з ймовірного галицького княж-двору на Золотому Тоці. Ще один фрагмент бронзової діадеми – пластинка чотирикутної форми (14 x 19 мм), що була прикрашена геометричним орнаментом, утвореним з червоних і жовтих ліній та трикутників, – засвідчує поширення в Галичі й техніки виїмчастої емалі. Цей елемент головного жіночого убору виявив краєзнавець Лев Чачковський на галицькому Підгородді [3, 82].

Уесь згаданий комплекс археологічних знахідок дав підстави науковцям Вітольду Ауліху, Тетяні Макаровій, Михайлу Фіголю зробити припущення про існування в Галичі майстерні, в якій працювали ювеліри, що виготовляли високохудожні прикраси, декоровані перегородчастими емалями.

Як показали археологічні дослідження, зроблені українськими і зарубіжними вченими на рубежі ХХ – ХХІ століття, галицькі митці досягли виняткової майстерності також у процесі виробництва сакральних реліквій. Не випадково, що основним сюжетом давньоруських емалей була Деісусна композиція, яка виражала ідею заступництва Богородиці та святих перед Богом. Галицько-Волинський літопис, описуючи книжкові багатства Георгіївського храму у волинському місті Любомлі, згадує про Євангеліє-апракос, яке князь Володимир Василькович «окував золотом, і камінням дорогим із жемчугом оздобив, і Деісу на ньому викувано із золота, образки велиki, з емаллю чудові на вигляд» [18, 447], а також намісну ікону святого Георгія. Вотиви пошанування були важливою частиною християнського культу в Галицько-Волинській Русі. Вотивні прикраси найчастіше присвячувалися намісній іконі присвятої Богородиці. Російська дослідниця Галі Корзухіна переконливими документальними аргументами довела, що гривна на



Мідні та срібні колти давньоруського часу, знайдені на території Галицької Русі

іконі святого Георгія була подібною до золотої гривні-цитиви, знайденої в давньоруському скарбі з Кам'яного Броду на Житомирщині [15, 50]. У трьох центральних круглих медальйонах зображені Ісуса Христа (Спаса Вседержителя), а по боках звернені поглядами до Нього Богородиця та Іван Хреститель (Триморфіон). Ще три парні зображення на медальйонах присвячені архангелам Михаїлу і Гавриїлу, святым апостолам Петру і Павлу та святым Руської землі Борису і Глібу. Всі дев'ять іконок виконано в техніці перегородчастих емалей [12, 367]. Очевидно, помістивши біля ший ікони святого Георгія весь Деісусний чин, який в такому порядку утвердився в XII столітті у церковному мистецтві Галицько-Волинської Русі, князь Володимир Василькович здійснив повсякденну молитву за щасливу долю своєї Батьківщини. На сакральний зміст у ритуалі прикрашування ікон емалевими виробами звернула увагу сучасна дослідниця Рада Михайлова. В процесі реставрації чудотворного образу Холмської Богородиці на зап'ясті лівої руки і на правій руці Матері Божої було виявлено три прямокутні пластинки з рослинним орнаментом. Вони імітують браслети-наручні, які поширилися серед князівсько-боярської верхівки в XII–XIII століттях. Золоті пластинки з пальметками, вірогідно, виготовляли для ікони Холмської Богородиці, бо вони відповідають рисункові рукавів [10, 104]. На лівій руці Богородиці, зверху плаща-мафорія, – описує пам'ятку Рада Михайлова, – розташувалась також емалева вставка-щиток, що за формуєю відповідає круглій середині (лотку) колта. Характерний декор на цих металевих прикрасах – рослинні елементи «дерева життя» та парні птахи, мав поширення в давньоруському мистецтві протягом X – XIV ст. Він ніс ідею життя, його



Мідна матриця для виготовлення колтів з перегородчастими емалями.  
Давній Галич. XIII ст. Приватна  
колекція В. Федорняка (США)



Мідний колт із зображенням галки.  
XII ст. Княжа Теребовля

продовження і утвердження. Прикрашання цієї ікони металевими оздобами з таким змістом є по суті вотивним піднесенням, де своєрідний емалевий вотив звертає до теми збереження й охорони життя цілого народу» [25, 253].

Аналогічного типу круглі медальйони, виготовлені в техніці перегородчастої емалі, прикрашали одяг священнослужителів. Прикладом можуть слугувати фрагменти сакосу митрополита Алексія, зшитого із візантійського в 1364 році [36, Іл. 30, 31].

Особливе місце серед творів, виконаних в техніці перегородчастих емалей, належить хрестам-енколпіонам, які деякі дослідники виділяють у самостійну групу в родині споріднених пам'яток, вважаючи їх найрідкіснішими [28, 40]. У 1939 році в стародавньому Галичі, за 30–40 метрів на південний схід від фундаментів Успенського собору, було зафіковано унікальний хрест з перегородчастими емалями [19, 128]. Детальний опис релікварія зробили львівські археологи Юрій Лукомський і Володимир Петегирич: «Він бронзовий, чотириконечний, з трохи розширеними кінцями, що завершуються круглими виступами. Нижній кінець верхнього рамена має кільцеподібнезавершення, а верхній частково пошкоджений. Розміри хреста: висота – 7,1 см, ширина – 4,1 см. На лицьовій стулці у середхресті на кінцях енколпіона вміщені круглі медальйони. Контури медальйонів обведені двома концентричними кругами, з яких зовнішній зберігає окремих місцях сліди позолоти, а внутрішній заповнений бурою (можливо, зіпсують червоною) емаллю. У центральному медальйоні знаходиться зображення голови архангела з діадемою на чолі. Його очі, ніс, уста та волосся позначені червоною емаллю на світло-рожевому фоні лица. У двох бічних медальйонах на синьому тлі нанесена білою емаллю монограма Христа: ІС ХР. У верхньому і нижньому медальйонах на білому фоні виділяються багатоступінчасті хрести з синьою емаллю. Поле між медальйонами вкрите орнаментом у вигляді «вишивки» з синьою, білою та червоною емаллю. Краплі червоної емалі прикрашають круглі виступи на кутах рамен, лінія з емалі такого ж кольору обрамляє їх краї» [20].

З території Галицько-Волинської Русі відомі й інші, аналогічні до крилоського, хрести-енколпіони. У післявоєнні роки позолочений релікварій було виявлено в літописному Звенигороді [8, 118, табл. 11; 31, 94, табл. XII, 13, 32, 90, табл. 4, 11]. Він виконаний у техніці прикрашування міднолитих виробів перегородчастими емалями. Розміри прямораменного енколпіона: висота – 4,2 см, ширина – 3,2 см. На лицьовій стулці зображені Розп'яття із тональним акцентуванням фактури хресного дерева (голубе на темно-зеленому фоні). Христос зображений з майже прямим волоссям і з такою ж темною гострою бородою. Ноги на піdnіжжі передані червонувато-жовтим кольором.

За такими ж технологіями виготовлено мідний хрестик (5,0 x 4,0 см), виявлений в одній із клітей південно-західної лінії оборонних споруд стародавнього Ізяславля в складі скарбу (с. Городище Шепетівського району Хмельницької області) [29, 27, рис. 8, 2]. Енколпіон має прямі, трохи розширені до

кінців рамена. Обидві стулки цілком декоровані перегородчастою емаллю, основний візерунковий мотив – традиційні темні городки на світловому фоні. У середхресті лицьової стулки зображені світла 8-пелюсткова розетка в темному кругі і з ромбом у центрі. Зворотня стулка за орнаментальними мотивами надзвичайно близька до енколпіону з літописного Звенигорода. Все поле заповнене «вишивкою», яку утворює візерунок із синіх городків на світло-жовтому фоні. У середхресті жовта 8-пелюсткова розетка своєю барвою гармонійно сполучається з жовтувато-червоним ромбом у центрі [37, 89].

Ще один хрестик (5,2 x 3,9 см), аналогічний за формою і геометричним орнаментом до трьох попередніх, було знайдено на давньоруській пам'ятці (урочище Бозок) в с. Городищі Зборівського району Тернопільської області. Збереглася тільки зворотна стулка незавершеного виробу, в якому відлиті неглибокі гнізда, що не були заповнені емаллю. За контуром хреста йде тонка рельєфна смуга, за допомогою якої по кутах перекладин зроблено орнаментальні петлі. Орнамент геометричний: на перетині перекладин короткий косий хрест, на кінцях – круги-медальйони. Всі заглиблення мали зливатися різникольоровими емалями. На внутрішньому боці стулки рельєфним валиком виділено заглиблення для зберігання реліквій. Виконане воно в формі хрестика (2,0 x 1,5 см). Автор публікації про енколпіон Марина Ягодинська вказує, що подібні релікварії побутували в сакральному мистецтві Візантії в VIII–Х століття, а його прямим аналогом вважає хрест із княжого Галича [45, 175, 181, рис. 2, 1].

Верхню межу сакрального функціонування перегородчастих хрестів-енколпіонів в Галицько-Волинській Русі можна встановити за часом раптового і трагічного припинення існування всіх населених пунктів, де вони були виявлені. Як відомо, це сталося внаслідок Батієвого нашестя на землі південно-західної Русі у 1240 – 1241 роках. Ще чіткіше уточнюю їхню хронологію археологічний комплекс з княжого Ізяславля. До нього ж входила й кам'яна іконка із зображенням святого Іллі [29, 27]. Зважаючи на характерні епіграфічні ознаки, Тетяна Ніколаєва датує твір дрібної кам'яної пластики першою третиною XIII століття [26, 25, табл. 12, 1].

Цікаве міркування щодо датування галицького енколпіону висловили в одній зі своїх спільніх публікацій Юрій Лукомський і В. Петегирич. «Знахідка енколпіона поряд з Успенським собором налаштовує на думку, – вважають науковці, – що він міг належати комусь із духовних осіб. У цьому зв'язку досить спокусливо допустити, що він міг належати першому галицькому єпископові Космі, згаданому у літописі під 1157 р. [21, 622, мал. 1, 2]. З іншої згадки Київського літопису довідуємося, що в 1165 році галицький владика Косма ще займався активною релігійною і політичною діяльністю [18, 286].

Отож налагодження виробництва хрестів-енколпіонів у Галицько-Волинській Русі, так само, як і золотих колтів, припадає, очевидно, на початок другої половини XII століття. Зіставивши географію галицько-волинських знахідок із стилістичними та композиційно-іконографічними особливостями

мідних хрестів з емалями, російська дослідниця Ганна Піскова припускає, що їх виробництво паралельно з Києвом могло бути налагоджено в Галичі [16, 180]. Випуск дорогих християнських релікваріїв був пов'язаний із утворенням в Галичі єпископської катедри. Всі технологічні передумови для впровадження самостійної емалевої справи в столиці Галицького князівства були тривало і надійно налагоджені. Галицьке золотарство мало вагомі художні досягнення [96 – 99, 30, 165 – 173].

У середині XII століття галицькі умільці оволоділи однією з найскладніших ремісничих спеціальностей – склоробством. У Галичі археологи виявили сліди скловарного виробництва у вигляді тигельків, кусків скла, свинцю та інших матеріалів [13, 12-13]. Хімічний аналіз склоплавильних тиглів показав, що склороби княжого міста володіли значним досвідом і практичними знаннями [5,72]. Давньоруські майстри-склороби самотужки перейшли від використання візантійських смальт, близьких за складом хімічних елементів до емалей, до їх місцевого виробництва, від прямої компіляції деяких сюжетів і кольорової гами до нового галицького трактування [43, 91 – 101].

Таким чином, митці емалевої майстерні Святоуспенського монастиря в Галичі, наслідуючи художні традиції княжої майстерні, виготовляли хрести, релікварії, цятиви, прикрашували емалями різні вироби церковного призначення, зокрема оклади ікон та книг. Візантійські та київські взірці бралися художниками металу для інтенсивного творчого опрацювання і вдосконалення відповідно до місцевих естетичних смаків. Техніка оздоблення міднолитих виробів емалями суттєво відрізняється від виготовлення золотих прикрас. Галицькі майстри прикрашували хрести-енколпіони в комбінованій техніці – виїмчасто-перегородчастої емалі, закріплюючи скляну масу одночасно у відлитих у виробах гніздечках-виїмках і в заглиблення, утворені напаяними перегородками. Виконуючи в монастирській майстерні спеціальне замовлення від духовного проводу князівства, ченці-умільці послуговувалися візантійським досвідом індивідуального прорисування і прочеканки малюнка. Коли йшлося про масову продукцію, то емальери Галича застосовували шаблони, на яких відтискали або прорізували заглиблення для лотка. Задля кращого скріплювання скляної маси з металом дно лотка продряпували перехрещеними насічками. Майже всі релікварії виконані в трьохколірній тональності – червоний, синій і білий, – хоча іноді застосовувалася зелена емаль. У трактуванні образу Христа на лицівій стулці звенигородського енколпіону використано тілесний колір.

Якщо дотримуватися періодизації, запропонованої академіком Борисом Рибаковим щодо трьох послідовних етапів у виробництві давньоруських колтів, то переконуємося, що на другому етапі, коли синхронно з язичницькими декоративними мотивами вплітається християнська символіка, то всі галицькі хрести-енколпіони з перегородчастими емалями неодмінно мають структурні елементи язичницької символіки [9, 568].

Наприкінці XII століття в мистецтві перегородчастих емалей Давньої Русі започатковуються нові тенденції, що вплинули на появу молодих центрів емалевого виробництва і дальшу диференціацію міського художнього ремесла. Як засвідчують випадкові знахідки мідних колтів, виявлені на території ремісничо-торгового посаду княжого Галича, місцеві умільці з найбільш демократичного середовища ремісництва освоїли виробництво якісно нових художніх речей. Хоча для них було достатньо усталеної палітри кольорів традиційних галицьких емалей, на міднолитих колтах колорит більш стриманий. Як і в монументальному живописі, перегородки на галицьких емалевих виробах не дроблять форму, а членують на відносно великих гнізда-площини, що сприяло виразності зображення. На опуклій мідній бляшці одного з колтів зображені великий хрест, рамена якого плавно розширяються від центру до країв. Центр хреста має форму 5-пелюсткової білої квітки з круглим червоним очком. Її обрамлює кільце з синьої емалі, далі – червоне кільце з вісімома білими очками і нарешті – зеленкувате кільце, що перебуває в сусістві з мережкою рамен хреста. Найприметніше, що в декоруванні жіночої прикраси застосовано традиційну галицьку «вишиванку», візерунок з городків і багатоступінчасті сині хрести на білому фоні, характерні для хрестів-енколпіонів.

Ще більший лаконізм і рідкісну монументальність досягнуто в іншому мідному колті, яке також походить з галицького Підгороддя. У його центральній частині, позначеній червоним емалевим квадратом, розміщено косий темно-синій хрест, боки рамен якого «эмайкою» получаються від центра до кутів квадрата. Незвичайної форми майстер досягнув у творі завдяки чотирьом ступінчастим хрестам голубого кольору, які, зі свого боку, утворюють великий прямий рівнорамений хрест. Нижче від центрального зображення – червоно-голубий півмісяць. У бічних півколах поміщено шість багатоступінчастих хрестиків. Укрупнені гнізда, призначенні для біло-голубих емалей, із підвищеною чіткістю наведених червоною емаллю контурів надають галицьким колтам рідкісну своєрідність.

Сакральні артефакти, виявлені за останні роки в різних мікрорайонах колишнього галицького Підгороддя, засвідчують появу наприкінці XII століття міднолитих колтів з емалевими зображеннями святих. Дослідник і знавець художнього металу Давньої Русі Генріх Бочаров припускає, що їх могли випускати різні монастирські майстерні, де довго зберігалися християнські художні концепції – аж до татаро-монгольського завоювання [6, 77].

Серед археологічних пам'яток Галицько-Волинської Русі зустрічаються також мідні литі хрестики з жовтою виїмчастою емаллю. Найбільше представлена хрестики з трилопастними кінцями рамен. Вони рівнораменні, двосторонні, а їхні кінці та середохрестя оформлені у вигляді кругів. Такого типу християнські символи виявлені на посадській території Галича і на Золотому Тоці [27, 233, рис.

69, 17], а також на давньоруському городищі-святилищі в с. Капустинцях на Тернопіллі [44, 68 – 69].

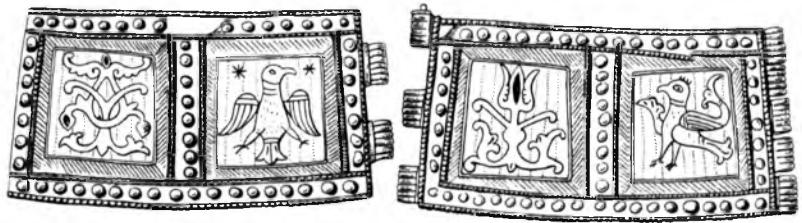
Широка географія ювелірних виробів, виконаних в техніці перегородчастих емалей, які походять зі всієї території Галицько-Волинської Русі. Багатоманітність світського і сакрального асортименту, майже столітня традиція їх випуску на основі типових технологічних прийомів, у дотриманні усталених сюжетів та стилістики іконографії, – все це дає підстави говорити про княжий Галич як визначний центр емалевої справи Давньої Русі в другій половині XII століття і першій половині XIII століття.

1. Алексеев Л. Лазарь Богша – мастер-ювелир XII в. / Л. В. Алексеев // Советская археология. – 1957. – С. 224 – 224.
2. Асеев Ю. Джерела: Мистецтво Київської Русі / Ю. С. Асеев. – К.: Мистецтво, 1980 – 214 с.
3. Ауліх В., Фіголь М. П. Перегородчасті емалі давнього Галича / В. В. Ауліх, М. П. Фіголь // Народна творчість та етнографія. – 1984 – №3 – С. 81 – 83.
4. Ауліх В. В. Ковалі золота, срібла й міді давнього Галича / В. В. Ауліх // Жовтень. – 1987 – . №10 – С. 96 – 99.
5. Безбородов М. А. Древнерусские стекла ю огнеупорные изделия / М. А. Безбородов // Краткие сообщения института материальной культуры АН СССР. – М., 1956. – Вып. 62. – С. 68 – 82.
6. Бочаров Г. Н. Художественный металл Древней Руси X – начало XIII вв. / Г. Н. Бочаров. – М.: Наука, 1984 – 320 с.
7. Буко А., Дзеньковський Т., Голуб С. Холм доби Данила Романовича у світлі результатів найновіших розкопок / А. Буко, Т. Дзеньковський, С. Голуб // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001 – С. 187 – 191.
8. Власова Г. М., Возницкий Б. Г. К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода / Г. М. Власова, Б. Г. Возницкий // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея в 1960 г. – Одесса, 1961 – С. 117 – 121.
9. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К.: Либідь, 2005 – 664 с.
10. Голуб В. Особливості реставрації прикрас з чудотворної ікони Холмської Богородиці / В. Голуб // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XV міжнародної наукової конференції м. Луцьк, 25 – 26 вересня 2008 року. – Луцьк, 2008 – С. 97 – 105.
11. Гончаров В. К. Райковецкое городище / В. К. Гончаров. – К., 1950. – 149 с.
12. Гончаров В. К. Художни ремесла / В. К. Гончаров // История украинского мистецтва в шести томах. – К., 1966 – Т. I. – С. 357–392.
13. Довженок В. В. Селища и городища в окрестностях древнего Галича / В. В. Довженок // Краткие сообщения Института материальной культуры АН УССР. – 1955. – Вып. 4. – С. 12–13.
14. Корзухина Г. Ф. О технике тиснения и перегородчастой эмали в Древней Руси XI-XII / Г. Ф. Корзухина // Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР. – М., 1946 – С. 45 – 54.
15. Корзухина Г. Ф. Русские клады / Г. Ф. Корзухина. – М. – Л.: Изд-ва АН СССР, 1954 – 158 с.

16. Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские енколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI – XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова. – Санкт-Петербург, 2003 – 432 с.
17. Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской / В. Н. Лазарев. – М., 1960 с.
18. Літопис Руський. За іпатіївським списком переклав Леонід Махновець / Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с.
19. Лукомський Ю. В., Петегирич В. М. Унікальний хрест-енколпіон із княжого Галича / Ю. В. Лукомський, В. М. Петегирич // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський, 1995 – С. 128 – 131.
20. Лукомський Ю., Петегирич В. Галицький енколпіон. Унікальна знахідка з княжого Галича / Юрій Лукомський, Володимир Петегирич // Дністрова хвиля. – Галич, 1996 – №21 – 21 березня.
21. Лукомський Ю., Петегирич В. Рідкісний енколпіон XII століття із княжого Галича / Юрій Лукомський, Володимир Петегирич // Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – Т. ССХХХУ – С. 619 – 622.
22. Макарова Т. И., Плетнева С. А. о центрах эмальерского дела Древней Руси / Т.И. Макарова, С. А. Плетнева // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 98 – 112.
23. Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси / Т. И. Макарова. – М.: Наука, 1975 – 135 с.
24. Мальм В. А. Крестики с эмалью / В. А. Мальм // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968 – С. 113 – 117.
25. Михайлова Р. Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі / Р. Д. Михайлова. – К.: Слово, 2007 – 490 с.
26. Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI – XV вв. / Т. В. Николаева. – М.: Наука, 1983. – 232 с.
27. Пастернак Я. Старий Галич. Археологично-історичні досліди у 1850–1943 рр. / Ярослав Пастернак. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.
28. Петегирич В. Хресты-енколпіони Галицько-Волинської землі XI – XIII ст. / В. Петегирич // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій у другій половині I – на початку II тисячоліття н. е. Міжнародний історико-археологічний семінар. Чернівці, 22–24 вересня 1994 р. Тези доповідей та повідомлень. – Чернівці, 1994 – С. 38 – 40.
29. Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяславля / Г. О. Піскова // Археологія. – 1988. Вип. 61 – С. 16 – 36.
30. Пущко В. Древнерусское художественное литье из старого Галича / В. Пущко // Archaeologica Carpatica – 1989. – Т. XXVIII. – С. 165 – 173.
31. Ратич О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР / О. Ратич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957 – 96 с.
32. Ратич О. О. Літописний Звенигород / О. О. Ратич // Археологія. – 1973. №12. – С. 87–94.
33. Рибаков Б. О. Київські колти і віли-русалії / Б. О. Рибаков // Словяно-русські старожитності. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 92 – 103.
34. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.
35. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., №11. – С. 7 – 93.
36. Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X – XIII веков / Б. А. Рыбаков. – Ленинград, 1971 – 128 с.
37. Ріпко О. О. Олеїський замок. Путівник / О. О. Ріпко. – Львів: Каменяр, 1981. – 135 с.

38. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода / X – XV вв. // М.В. Седова. – М.: Наука, 1981. – 195 с.
39. Словник українського сакрального мистецтва / за ред. Михайла Станкевича. – Львів, 2006. – 287 с.
40. Терський С. Унікальні реліквії з розкопок Ярослава Пастернака повернулися в Україну / Святослав Терський // За вільну Україну. – 1997. №13 – 27 вересня.
41. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича / Михайло Фіголь. – К.: Мистецтво, 1997 – 224 с.
42. Фіголь М. П., Фіголь О. М. Історія Галича в пам'ятках мистецтва / М. П. Фіголь, О. М. Фіголь. – Львів; Світ, 1999. – 185 с.
43. Щапова Ю. Л. О применении спектрального анализа стекла при изучении стеклоделия Древней Руси / Ю. Л. Шапова // Советская археология. – 1960 – №2. – С. 91 – 101.
44. Ягодинська М. Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля / М. Ягодинська // Studia Archeologica. – Львів, 1993 – №2 С. 67 – 71.
45. Ягодинська М. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля / М. Ягодинська // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60 – річчя Юрія Михайловича Малеєва. – К.: 2008. – С. 175 – 185.

## ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ГАЛИЧА ТА ЙОГО ГЕРАЛЬДИЧНА СИМВОЛІКА



**П**итання про походження і значення символіки княжого Галича і всієї Галицької землі є надзвичайно цікавим і дуже складним. Тільки щодо походження тризуба Рюиковичів, то існує більше ста версій, причому кожна з них має право на існування. Серед археологічних матеріалів, знайдених на території Галицько-Волинської Русі, які мають на собі зображення найдавнішої української геральдики, в першу чергу слід відзначити ті, що походять з Галича. Символ могутності – двозуби і тризуби – були відкриті археологами на золотниках і срібниках Володимира Великого і Ярослава Мудрого, знайдених на Крилоському городищі; металічні пластині, виявлені у процесі розкопок Золотого Току; орнаментальних мотивах срібних браслетів-наручників і щитках давньоруських перстенів; на графіті зі стін Успенського катедрального собору (1157) і Пантелеї-



*Вікторівський срібний браслет – рідкісна пам'ятка галицького ювелірного мистецтва XII ст.*

монівського храму (кінець XII ст.); галицьких керамічних полив'яних плитках.

Відомі вони також із Звенигорода, де родовий знак Рюиковичів знаходився на свинцевих пломбах. У 1933 р. професор Володимир Січинський знайшов у Володимир-Волинському знаки тризуба на цеглинах, якими було вистелено стежку біля церковного подвір'я. Цеглу завезли сюди з урочища Апостольщина (з фундаментів церкви колишнього монастиря святих Апостолів, збудованої в XIII ст.). Можна не сумніватися, що тризуби і двозуби служили родовим геральдичними символами не тільки давніх володарів Києва, але й Галицької землі. Що саме так було, показали два археологічні відкриття. Перше з них належить відомому буковинському археологу Борисові Тимощуку.

Знахідці кам'яного саркофага, який розкопав дослідник у давньоруському Василеві, присвячена досить об'ємна наукова література. В даному випадку нас цікавлять знаки Рюиковичів – геральдичні символи, вирізані на



Щитки давньоруських перснів із зображенням галки, знайдені на території Галицько-Волинської Русі (XII – XIV ст.)

124

верхній плиті усипальниці. «Геральдичні знаки Галицької Русі поки що не розшифровані, – констатував доктор історичних наук Борис Тимощук. – Неможливо визначити і князів, яким належали знаки Рюриковичів. Можна висловити припущення, що на плиті вирізано три таких знаки. Це двозубці з паростками внизу. Вони неоднакові і відрізняються між собою формою відростка. У першого відросток має форму простої палички, у другого він уже більш складний – роздвоєний, а у третього ще складніший роздвоєний з перехрестям» [28, с. 92].

Василівські князівські геральдичні знаки подібні між собою, тому виникає думка про їх генеологічну тотожність. Їх розміщення відповідає прийнятій у Давньої Русі системі – більш складний знак, мабуть, сина, ставиться нижче знака батьків. Тому знаки з Василева треба розглядати як такі, що належать одному князівському роду. Можливо, це був рід теребовлянського князя Василька, який мав тут свій двір. Очевидно, від імені князя й походить назва Василева.

Друге важливе спостереження зробив археолог Прикарпатського університету Богдан Томенчук. Ним було виявлено і прочитано пам'ятне графіті про смерть галицького князя Ярослава Осмомисла 1 жовтня 1187 р. У своїх публікаціях про епіграфічну пам'ятку з Успенського катедрального собору вчений відзначав, що текст графіті суттєво доповнює геральдична номінація князя Ярослава Володимировича у вигляді трьох поєднаних двозубців. Маючи однакову основу, кожен з них містить персоніфікуючі деталі. За допомогою геральдичної науки його можна прочитати: «Князь Галицький Ярослав, син Володимира, онук Володаря Ростиславича». Кожен із них, зв'язаних докупи двозубців, відомий як окремий геральдичний символ згаданих князів [17, с. 96].

Зовсім іншим шляхом ішло формування геральдики на особистих відзнаках знатних людей Галицької землі. З прадавніх часів існувало вірування у чародійну силу руноподібних знаків, які мали би боронити людей від лиха. Німецьке слово «руне» походить від староскандинавського слова «рун» – таємниця. Найбільша кількість гербів з руноподібними емблемами була в геральдиці шляхти – нащадків дружинників і бояр. Вони мали рунічні (геометричні) форми, або ж являли собою комбінацію ліній, хрестиків чи найпростіших літер. Літописи підтверджу-



Пластинчастий браслет із Сокальського скарбу

125



Графічні реконструкції орнаментальних мотивів з птахами-галками з (вгорі) Яського скарбу, (нижче) – Молотівського скарбу, (другий з низу) – Вікторівського скарбу, (внизу) – Шанчайського скарбу (Литва)

Данилові, – висловлювався про Холмське геральдичне різьблення історик Іван Крип'якевич, – який побудував цей «стовп» разом з іншими холмськими укріпленнями» [14, с. 154].

На той час орел спочатку одноголовий, а згодом двоголовий використовувався в символіці Візантійської імперії, а десь між 1410–1433 рр. був остаточно утверджений імператором Сигізмундом I гербом Священної Римської Імперії німецького народу.

Цікаві думки з приводу геральдики Галицького князівства висловив сучасний мистецтвознавець Володимир Жищкович: «Особливе місце в оздобленні галицьких керамічних рельєфів займає орел, – пише дослідник. – Як споконвічний символ неба, сонця і світла, орел у структурі давньоукраїнського храму, зберігаючи значення апотропею, в світлі християнського вчення перш за все був символом

тріумфу християнства. Втім, як безпосередній релікт античності, цей атрибут Юпітера, збережений візантійським мистецтвом, слід розглядати як геральдичний знак феодальної давньоукраїнської княжої верхівки» [12, с. 150–151].

Багато десятиліть триває дискусія про герби Галицько-Волинської Русі. Зрозуміло, що назвавши Галицько-Волинське територіальне об'єднання державою, його не можна уявити без власного державного герба. Галицько-Волинський літопис розповідає про один з таких гербів. «За поприще од города Холма стоить також башта кам'яна, і на ній – орел кам'яний вирізблений; висота ж каменя – десять ліктів, а з верхівками і підніжжями – дванадцять ліктів» [15, с. 419].

Лікоть – давньоруська міра довжини, дорівнює 38–43 см. За даним описом церковний історик XIX ст. Антін Петрушевич вважав, що це зображення представляє двоголового орла [24, с. 467]. «Якщо це княжий герб, то він належить

Геральдичного орла з широко розставленими лапами та розпростертими крилами, вважав археолог Б. Тимощук, було поміщено на плитках з білокам'яного храму XII ст. в літописному Василеві [29, С. 112–113]. Ідентичні зображення орла збереглися також на плитках з давньоруської ротонди середини XII ст. «Полігон» у Карповому гаю на Залук'янських височинах [13, С. 237–239]. Геральдичного орла з гордо піднятою, повернутою в правий бік головою, вміщено в круглому медальйоні на керамічних плитках, знайдених на Золотому Тоці [30, с. 24, №38–39].

Для встановлення генези давньоруської геральдики княжих часів надзвичайно важливими є відкриті керамічні плитки від мозаїчного омфаля дерев'яної ротонди (друга половина XII – початок XIII ст.) на городищі Замчище в селі Олешкові Снятинського району на Прикарпатті. Серед віднайдених плиток є складнофігурні рельєфні плитки, які в мозаїчному наборі утворювали зображення геральдичного орла в центральній частині підлоги храму [31, с. 91–94].

Не вагаючись можна припустити, що галицькі геральдичні зображення орлів мали безпосередній зв'язок із геральдичними орлами з Наддніпр'я, і були тісно пов'язані з ідеєю сильної влади великих київських князів. Існує припущення, що зображення орла на шиферній плиті головної української святині Софії Київської – було державною емблемою-гербом Київської Русі часів Ярослава Мудрого [3, с. 42]. Дослідник фресок і графіті Софіївського собору в Києві, професор Сергій Висоцький звернув також увагу на те, що на ктиторській фресці зображення орлів у декоративних картушах прикрашали плащ Ярослава Мудрого [4, с. 63, 84]. Якщо дане твердження є правильним, то не виключено, що й вирізблений з каменю на одній з оборонних веж при в'їзді до новозакладеної Данилом Галицьким столиці Холма орел міг бути своєрідним символом-емблемою могутньої Київської держави, славу якої мріяли відродити галицькі князі.



П'ятизірчастий давньоруський колт із зображенням птаха



Зображення галки на стулці пластинчастого браслету XII ст. Крилоська колекція №1



Давньоруські персні із зображенням галки, які входили до складу Молотівського (Демидівського) скарбу XIII – XIV ст. Львівський історичний музей

Двоголовий орел поширювався й на інші землі, що перебували під впливом Візантійської імперії і вважали себе до певної міри її правонаступниками. Сучасний знавець середньовічної геральдики Андрій Гречило, крім Росії, відносить до таких країн, де двоголовий орел знаходився в державних символах, – Албанію, Сербію, Чорногорію. Він також активно використовувався в емблематиці Греції і Туреччини [8, с. 262].

Польський історик XV ст. Ян Длугош стверджує, що двоголовий орел був традиційним територіальним знаком на західноукраїнських землях. Під час Грюнвальдської битви 1410 р. на коругтві Перемишлянської землі розміщувався двоголовий орел під однією короною на синьому полотні.

Орел належить до найбільш поширених у світовій геральдиці історичних емблем. У часи рабовласницьких цивілізацій він набув найбільшої популярності в Римській республіці, а згодом – імперії. Східнослов'янські племена закріплювали срібні фігурки орлів на древках бойових знамен, про що свідчать археологічні знахідки скульптурних фігур орла і лева, виявлені при побудові Дніпрогесу. На грудях орла зображена монограма з грецьких літер, що означає ім'я «Петро» [27, с. 161].

В епоху розквіту Галицького князівства в другій половині XII ст. символіку з орлами використовували правителі польських, австрійських та німецьких князівств. За легендою, яку переповідає відомий український геральдист Костянтин Наріжний, славнозвісний князь Лех вирушив на пошуки долі. Йшов він, йшов дрімучими лісами, аж поки не натрапив на простору галявину. Посеред неї стояло високе дерево з великим гніздом, в якому сидів білий орел. Силует птаха чітко вирізнявся на фоні багряно-червоного сонця, що заходило. Згодом на цьому місці заклали місто Гнезно, тобто «гніздо», яке за династії П'ястів – нащадків Леха було столицею Польщі. Від того часу гербом Польського королівства став щит червоного кольору із зображенням білого орла [20, с. 84].

Існує й інша точка зору. Львівський геральдист А. Гречило вважає, що візантійський символ орла отримав поширення на галицькому ґрунті в епоху



Середньовічні герби Галицької і Львівської земель з гербовника Еразма Каміна (1575 р.)

правління Романа Мстиславича (1199–1205), або ж це стало наслідком активної центральноєвропейської політики володарів Галича на початку XIII ст.

Мабуть, жоден з диких звірів немає у народів світу такої популярності, як лев. Зображення цього могутнього звіра сьогодні є на гербах двадцяти трьох держав. Якою була причина, що так багатьом народам хотілося жити під заступництвом лева? Очевидно, що дивовижна краса царя звірів, його сила і могутність мали нагадувати сусідам про велич Галицько-Волинської держави.

Те, що леви є на кількох гербах європейських держав, цілком зрозуміло. Як свідчать викопні рештки, ці тварини ще півмільйона років тому (в плеистоценову епоху) водилися на величезній території від Британських островів і до західних районів Сибіру. Цікаво, що у Фінляндії, Болгарії, Норвегії та Бельгії лише один лев на гербі, у Нідерландах, Люксембурзі, Данії – по три, в Швеції – чотири, а у Великобританії – їх аж дев'ять.

Слід зазначити, що в геральдичній науці прийнято називати левом фігуру із зображенням звіра, що звівся на задні лапи. Якщо лев стоїть чи рухається на чотирьох лапах, він у геральдиці називається леопардом. Наші предки, давні галичани, добре зналися на законах геральдики, бо на всіх гербах з території Західної України лев зображений на задніх лапах.

Про символічне значення середньовічних гербів з левами найкраще розкаже чеська геральдика. Чеський білий лев на червоному щиті належить до найстаріших «лев'ячих гербів» у світі. Він вперше заявив про себе у 1158 р. і став для чеського народу святою пам'яттю про мужність і відвагу їхніх предків у боротьбі з чужоземними поневолювачами. Наприкінці XII ст. чеського лева коронували, а ще через 100 років його незмінно стали зображати двохвостим.

Цілий ряд українських дослідників (А. Гречило, Р. Климкевич, О. Братко-Кутинський) вважають, що золотий лев на голубому фоні був затверджений як герб Романовичів і Галицько-Волинської держави за князювання Лева Даниловича





П'ятизірчасті давньоруські колти з геральдичним зображенням галки

(помер 1301 р.). Саме таке зображення збереглося на зворотній стороні печатки, князя Юрія І Львовича, грамота якого була видана гросмейстерові німецького лицарського ордену в 1313 році. Воно знаходитьться на щиті вершника, а в другій руці він тримає трьохколірний прапор.

На сьогодні достеменно відомо, що зображення галицького лева було виявлено на п'яти печатках з документів 1316, 1325, 1327, 1334 та 1335 рр., різного ступеня збереженості. Всіх іх дослідники відкрили в міському архіві Кенігсберга у шухляді №81. Лев, зображений на щиті вершника, звернений по геральдичному вправо. Голова і торс звіра покриті волохатим хутром з довгою шерстю. Лев передніми лапами спирається на правий край щита. Під животом хижака є обриси скелі [10, с. 7].

Використовуючи геральдичні аналогії, історик Ярослав Дашкевич встановив, що лев мав на галицько-волинській печатці жовте (золоте) забарвлення, поле було синім, а скеля – срібною. Саме таке зображення, коли хижа тварина спинається на скелю, виникло в руслі західноєвропейської традиції, характерної для першої половини XIV ст.

Зображення лева на нефарбованій восковій печатці без легенди, отримало в науковій літературі, особливо польській, назву «руський лев». Цей документ зберігався спершу в архіві Ордену госпітальєрів (хрестоносців) у Кенігсберзі, а остаточно в Кенігсберзькому державному архіві. Найдостовірніші репродукції галицької печатки зробили в своїх наукових публікаціях Ф. Пекосінський (1899), А. Левицький (1898), О. Лаппо-Данилевський (1907) та М. Грушевський (1913) [9, с. 123].

Печатка має діаметр 7 см. Її зроблено як відтиск двох різних матриць на кружечку воску. Зображення лицової сторони – воїн або князь, що стоїть

в лицарському облаштунку. Деякі вчені інтерпретують його постаттю святого без німба.

Зображення лева зроблено в круглому полі, обмеженому гранульованим тонким обводком. Фігура лева звернена по геральдичному вліво (а від глядача вправо). Голова тварини з розкритою пащею розміщена у верхній частині печатки. Торс покритий хутром з волохатою довгою шерстю. Лев передніми ногами спинається (піднімається, дряпається) на скелю. Лівою задньою лапою лев також спинається на скелю, права задня лапа оперта на землю. Скеля нерівна, має виступи, немов брили [10, с. 6].

Очевидно «руський лев» був родовим знаком відгалуження династії князів Романовичів, що княжили у Львові. Герб міста Львова – лев, що стоїть на задніх лапах на фоні тризубої вежі (символ Святої Трійці), може бути класичним прикладом довговічності гербової фігури. За більше як 800 років він майже не зазнав змін, хоча різні силуети лева широко застосовувалися на печатках, цехових знаках і в міській архітектурі.

В одній з наукових праць В. Румянцевої ми знайшли твердження, що лев виступав територіально-династичним символом усього Галицького князівства. Можливо, що насправді все так і було: спочатку в геральдиці Галичини домінував орел, але згодом володарі Галицько-Волинської держави прийняли своїм гербом лева. Зображення лева було досить поширеним в декоративно-прикладному мистецтві й архітектурі княжого Галича, особливо в оздобленні Успенського собору. З такою популярністю геральдичного улюбленця галичан не міг не рахуватися навіть польський король Казимир III Великий, який, починаючи з 1356 року, карбував монети на львівському монетному дворі. На аверсі руських грошів містилося зображення лева – герба королівства Руського. Кругла легенда навколо символу галицької державності називала грошовий знак «монетою Русі». Такі монети згодом випускали польський король Людовик та князь Владислав Опольський [34, с. 84–85].



Польська монета із геральдичним зображенням символу Галицької землі



Зображення галки на ювелірній прикрасі з княжого Галича.  
Крилоська колекція №1



Геральдичне зображення орла на керамічній плитці II половини XII ст. Давній Галич, урочище Золотий Тік

землі. Зображення цієї фантастичної істоти потрапило на Русь через Візантію з Ірану, де воно слугувало охоронним символом мітраїзму. Використання християнством окремих мітратських елементів привело до того, що образ грифона роздвоївся на окремі іпостасі – з одного боку, грифони, що охороняли «дерево життя», стали обабіч хреста, а з іншого, грифона почали ототожнювати з біблійним драконом [21, с. 95]. На думку відомого знавця давньої української семіотики, археолога Т. Ткачука: «Грифон у візантійському мистецтві символізував Христа. Його подвійна сутність (лев і орел) означає людську і божественну природу. Така інтерпретація найбільш ймовірна, особливо, якщо взяти до уваги жовте (золоте) тло полив'яних плиток (у випадку зображень грифонів на підлозі) чи їхнє розташування у колах в оточенні символів Богоматері» [30, с. 34].

Отже, можна зробити висновок, що зображення грифонів на керамічних плитках, як і інших фантастичних істот – пантер, единорогів, сирен, грифо-зміїв, павичів, застосовувалися не як геральдичні, а як релігійно-світоглядні символи.

Науковці, які займалися вивченням історії культури давнього Галича, відзначали про особливу популярність в декоративно-вжитковому мистецтві образу пташок, а найбільше – галки. В окремих працях ми віднаходимо згадки, що зображення галки могло використовуватися в приватній (особистій) геральдиці. На жаль, в жодному випадку, ніхто з вчених не залучав такого роду археологічні матеріалі до пояснення геральдики Галича і всієї Галицької землі.

Щоби розібратися в цій складній проблемі, проаналізуємо основні гіпотези щодо походження назви «Галич». З'ясовуючи в спеціальному дослідженні походження назв «Галичина» і «Волинь», визначний дослідник історичної топоніміки Ярослав Рудницький писав: «Походження назви Галичини, поль. Galicja, рос. Галиция, нім. Galizien, англ. Galicia й ін., тобто південно-західної

частини української етнографічної території, не викликає в сучасному назвознавстві ніяких сумнівів: це є назва країни, утвореної від назви оселі Галич над Дністром» [25, с. 9].

Проблема походження назви століті Галицької, а пізніше Галицько-Волинської держави нараховує більше двох десятків гіпотез. Нові інтерпретації етимології слова «Галич» лише заплутують і без того складну для розв'язання проблему. Тому ми зупинимося на основних версіях пояснення назви Галич, які сумлінно зібрали до своєї ґрунтовної статті «Звідкіля назва Галич?» (1944) археолог Я. Пастернак. Він виокремив наступні твердження:

- 1) від здогадного «Галиці», який мав бути похованний в літописній «Галициній» могилі (М. Грушевський, І. Кріп'якевич, А. Лотоцький);
- 2) від гори «Галич», що нею мала би бути Замкова гора в нинішньому Галичі (Я. Длugoш, Енгель, М. Стенчинський);
- 3) від кельтського племені галатів (дарницький);
- 4) від недалеких галлійців (скордиксів);
- 5) від галіzonів чи аліzonів, які за Геродотом (IV, 17; 52) жили над нижньою течією Бугу і Дністра (Б. Гекет, Енгель, Земенецький);
- 6) від чорної галки, що її мала у своєму гербі спершу Галицька земля, а відтак австрійське королівство Галичина (Я. Длugoш, А. Петрушевич, К. Соханевич);
- 7) від здогадного «гал» – чорний (І. Шараневич);
- 8) від польського слова «hala» – гора (В. Кентржинський);
- 9) від грецького слова «гальс» – сіль (Б. Гакет, Т. Свенецький, Й. Еглі, Т. Коструба) [22, с. 9–15].

Назва Галич на українських теренах виступає не тільки по відношенню до міста над Дністром, але й як назва вершини гори в Карпатах біля с. Буківця на Турчанщині (Бойківщина). Крім цього, маємо села з похідними назвами: Галичани (Берестеччина), Галичівка (Кореччина), Галицьке (частина Львова); оселя



Геральдичне зображення грифона на керамічній плитці XII ст. Розкопки Я. Пастернака. Львівський історичний музей



Зображення галки на давньоруських перстенях



на Градишині, Полтавська область. На російському мовному терені (Костромщина), побіч таких назв, як Сольгалич чи Галиче, існує назва Галич (так званий Галич Мерський). На словацькій землі маємо населені пункти Галіч і Стара Галіч. У Болгарії виступає назва Галиче, а в Македонії – Галичник і Галичани. Для повноти треба додати місцевість Галац над Дунаєм, що в XII ст. називався Малим Галичем у порівнянні з «великим» Галичем над Дністром. У новітній час українські емігранти назвали Галичем свої колонії в канадських провінціях Манітоба, Саскачеван, Альберта і Галицьке озеро в Саскачевані [25, с. 12].

Ми не маємо жодних сумнівів, що саме чорна галка дала назву Галичу і всій Галицькій землі. В цьому, найперше, переконує широка база геральдичних джерел. Стародавні традиції гербів Галицької землі відбилися у пропорі воїнів, які брали участь 1410 року у битві під Грюнвальдом. «На білому пропорі там було зображене чорну галку в золотій короні, – пише видатний дослідник української історії Я. Шашкевич, – це найдавніша відома згадка про таку емблему. Бо золота корона на голові галки свідчить якраз про її походження з часів незалежності Галицького князівства: у 1410 р. Галич вже не був столицею князівства чи королівства, а символ давньої столиці залишився в гербі у вигляді золотої корони» [11, с. 8].

В останній час історію справжнього герба Галицької землі та міста Галича викладено в наукових публікаціях А. Гречила. Ось її основні віхи. Першим опис територіального знаку подав польський хронікар Я. Длугош, перераховуючи пропорі всіх полків, що брали участь у Грюнвальдській битві 1410 р.: «..дводцята хоругва – землі Галицької, чорна галка з короною на голові, у білому полі» [6, с. 3].

В іншій своїй праці «Клейноди королівства польського», Я. Длугош не тільки подає опис герба – «чорна коронована галка з піднятими крилами у білому полі», але й вказує на подібність назв міста і землі та пояснює слов'янське значення «галка». Ще одну звістку подає Матвій Франконій, який спостерігав у 1548 р. за похоронною процесією Сигізмунда I. Він наводить описи хоругов, несених перед тілом, серед яких згадує і галицьку: «Чорна галка у короні, в білому полі». У «Хроніці Європейської Сарматії» Олександра Гваныні, виданій 1578 р., наводиться опис хоругви Галицької землі з «коронованою галкою з піднятими крилами», але «у червоному полі». У рукописному гербовнику 1575 р. Еразма Каміна, що майже повністю базується на матеріалах Длугоша, є особливо цінними вм'єннями в ньому доповнення та кольорові малюнки: тут коронована чорна галка у білому полі на зеленій основі. У всіх писемних джерелах XVII – XVIII ст. галицький земельний знак фігурує тільки в білому (срібному) полі [7, с. 305].

Відомо, що поява міських гербів в українських землях пов'язана із впровадженням самоврядування на магдебурзькому праві. Місту Галичу привілей на магдебурзьке право був наданий 1374 р. князем Владиславом Опольським. Печатки на документах з 1583, 1659, 1674 р. засвідчують, що гербом Галича була коронована галка з піднятими крильми, а лавничий уряд використовував видозмінену цього знаку – галка без корони і зі складеними крилами (1668). У

Центральному державному історичному архіві м. Львова виявлено 4 печатки 1591–1668 рр., виготовлені з воску й паперової накладки, різної принадлежності, – раєцька, лавничій міська – з майже незмінним зображенням оберненої вправо по-геральдичному галки з розпростертими крилами [26, с. 125].

Проводячи розкопки на місці Давнього Галича та в його околицях, археологи Івано-Франківського краєзнавчого музею виявили окремі керамічні плитки із зображенням птахів. На місці одного з храмів XII–XIII ст. під час розкопок знайдено фрагмент плитки з підлоги розміром 94 x 71 мм, на якій зображене птах з розпушеними крилами.

При здійсненні робіт з вивчення храму в Олешкові, що на Дністрі, виявлено цікаву знахідку. Уся підлога церкви, що датується XII–XIII ст., була викладена кольоровою мозаїкою, в центрі якої знаходилося зображення силуету хижого птаха, що нагадує символічно зафіксовану голову орла.

Розкопуючи храм біля Василева на березі Дністра, знайдено плитку (111 x 126 мм) із зображенням птаха. Своїм тулубом він нагадує швидше галку, ніж хижака, вважають археолог Б. Томенчук і орнітолог Я. Штиркало [33, с. 116].

У давньоруській археології є такий особливий вид знахідок, як срібні браслети-наручні, колти, персні, нашивні бляшки, виконані в техніці черні. Розрізняють два види черні – плоску і контурну. Перша являє собою власне черневий фон, на якому виступає срібний прорізний рисунок по сріблу; контурна, навпаки, – на фоні срібла черню заповнено лише вузькі канальці прорізного рисунка. Сама чернева маса являє собою сполуку окисів срібла, міді і свинцю з домішкою сірки, поташу, бури й солі. Саме на виробах з черні в мистецтві Галицької Русі XII–XIII ст. найчастіше зустрічаються «пташині мотиви». Бо на срібних пластинчастих браслетах, знайдених у Києві, у квадратних розмежованих рамках або ж арках, зображуються переважно на рисунках химерні узори плетива, рослинні орнаменти, левів, барсів, кентаврів. На інших браслетах зображені танцюристів чи музикантів. Існують браслети з прадавніми мотивами дохристиянської міфології. Часто рисунки на обручах близькі за зображенням до заголовних літер і заставок стародавніх рукописів.

Великий російський вчений Борис Рибаков першим висловив у післявоєнний період здогад, що в Галицькій землі в давньоруський час працювали місцеві майстри чернєвої справи. Він включив в галицьку групу прикрас з чернью два широких пластинчастих браслети-обручі і колти. Перший срібний пластинчастий браслет походить з відомого Молотівського скарбу (с. Молотів на Львівщині). На ньому в шести арках (по три на кожній стулці) з колонами і капітелями вміщено гравировані малюнки. На одній стулці в бокових арках зображені двох різних птахів з розкинутими крилами, з в центральній – тризубець, який скоріше нагадує досить складну розетку з розквітлими кінцями. На другій стулці також бачимо птахів, а між ними – постать мисливця в гостроверхій шапці. Він тримає у правій руці спис, а в лівій – здобич – птаха з довгим хвостом [5, с. 392]. Цікаво,

що з цього Молотівського скарбу походять і два срібні персні-печатки з плоскими круглими щитками, на яких у круглому обводі з псевдозерні вигравірувано птахів з розкинутими крилами. По краю щитків іде напис кирилицею. На одному: «печат Ванова» (печат Іванова), на другому – «печат Скачкова» (печат Скачка). Більшість дослідників вважають, що, можливо, молотовські печатки належали до дещо пізніших часів, оскільки у скарбі, крім речей XII – першої половини XIII ст., були чеські монети другої половини XIII ст.– першої половини XIV ст.

Другий браслет потрапив у 30-і роки ХХ ст. до рук сільського збирача історичних пам'яток Семена Ткачівського з Вікторова, що поблизу княжого Галича. Його він передав краєзнавцю Ярославу Хмілевському, і таким чином, рідкісна знахідка опинилася у фондах Львівського історичного музею. На одній його стулці з боків зображені птахів, повернутих головами до центральної арки, заповненої плетінкою, що утворює тризубець з розквітлим верхом. На другій стулці такий самий малюнок, але з птахом в центральній арці і двома тризубцями – в бокових.

У 1974 р. під час проведення земляних робіт було випадково відкрито скарб срібних прикрас у місті Сокалі на Львівщині. Ювелірні вироби із срібла були сховані в землю у глиняному горщику. До складу скарбу входили: широкий срібний браслет, два великих скроневі кільця з намистинами призматичної форми та два менших скроневі кільця з кулястими намистинами. Широкий срібний браслет-наручень складається з двох стулок, з'єднаних шарнірами. В центральній напівокруглій арці розміщено зображення птаха (голуба?), виконане в техніці контурної черні. У двох бічних арках вміщені ідентичні зображення «дерева життя», а під ними, як і під зображенням пташки – рослинний орнамент. Такі прикраси характерні для парадного жіночого одягу міщанок з князівсько-боярського середовища [23, с. 256–256]. Серед усіх речей Сокальського скарбу найбільший інтерес викликає широкий браслет-наручень. Він поповнив групу срібних браслетів, які археолог В. Петегирич однозначно пов'язує з галицькою школою художньої металообробки. Започаткував цю серію виробів обруч, виявлений ще в кінці XIX ст. серед речей Молотівського скарбу, опублікований в «Записках Наукового Товариства імені Шевченка» Михайллом Грушевським.

З галицькою ювелірною школою ремесла пов'язані також два браслети із Войнешті (Ясси) на території Молдови. На стулці одного з них, поділеній на два квадратних відсіки, зображені дерева і птахи: одна – в геральдичній позі, з двома зірочками по боках від голови, друга – в традиційному повороті у профіль.

На жаль, доводиться констатувати, що майже всі дослідники, які намагалися принадлежити широкі пластинчасті браслети до галицької школи металопластики, базували свої висновки виключно на технічних прийомах виготовлення ювелірних виробів. Жоден із науковців не звернув уваги, що на всіх стулках галицької групи давньоруських браслетів-обручів домінує пташина тематика. Так, на наручні, знайденому у передмісті литовського міста Каунаса – Шанчай на початку 30-х років ХХ ст., на срібному полі, попередньо опрацьованому різцем,

gravіруванням подані схематичні фігури птахів і плетений варіант «дерева життя».

До цього переліку варто зарахувати браслет багатого скарбу, відкритого під час досліджень Вишинського замку XII–XIII ст. в Білорусі. Археологи вважають також, що своєрідною реплікою на браслети галицьких ювелірів є й широкий браслет із Національного музею в Будапешті [16, с. 120; 23, с. 258].

Геральдична композиція – птахи або діво-птахи (сирини) по боках «дерева життя» – досить часто трапляється в орнаментії давньоруських колтів. Розкопуючи ремісничі майстерні XII–XIII ст. в урочищі Юрієвське в Крилосі, археолог Я. Пастернак знайшов двобічну кам'яну матрицю, на одному боці якої знаходилася формочка для відливання колтів з міді і срібла. Впоперек карбованої обвідки на ній стоять обернені плечима одна до одної пташки із зверненими назад голівками. Подібна композиція розроблена галицькими митцями на бронзовій матриці, яку віднайшли польські археологи під час розкопок у 2001 р. міста Холм. За висновками вчених, такі сюжети, де існує зв'язок між образами птаха і жінки, є символом самого життя. Фантастичні птахи зображені також на двох парах срібних колтів, знайдених поблизу Терепчі біля м. Сянока (нині територія Польщі). Дослідниця Р. Михайлова вважає: «Серед зображень на малих колтах переважають птахи, розташовані попарно (без плетінки), один птах, плетінка, рослинний орнамент з крином у центрі. Зображення птахів однакове із зображеннями на щитках-вставках київських срібних колтів з ажурною каймою, інколи – з декором золотих колтів XI ст. – першої половини XII ст. та великих колтів, які часом демонструють переробку цього мотиву на самостійний елемент» [13, с. 126].

Але навіть всі об'єднані докупи зображення пташок на творах давнього галицького мистецтва, які дотепер були відомі з археологічних розкопок і випадкових знахідок, не могли би нас упевнити в тому, що чорна галка входила до герба княжого Галича і Галицької землі. Їх настільки багато зібрано в колекціях «приватархеологів», їхня присутність однаково велика як на пам'ятках геральдики і сфрагістики, так і на творах декоративно-прикладного мистецтва. Особливо багато зображень добріх, лагідних, ліричних пташок на перстенях-печатках. Європейська археологія знає одну дуже гарну аналогію до галицьких перстенів з болгарських старожитностей. У столиці Болгарського царства, місті Преславі, було відкрито каблучку-печатку IX–X ст., де навколо крилатого охоронця є напис грецькою мовою, який означає: «Господи, помагай тому, хто мене має». Він засвідчує дуже давнє уявлення про птаха, як оберега і посередника між Богом і людьми. Вони в жодному випадку не нагадують хижого норманського крука, який зайняв тоді почесне місце в геральдиці Північної Європи.

Коли ми наочно побачили, що зображення чорної галки з'являється і здобуває поширення на ранньослов'янському етапі історії, то нам спокусливо видалася думка, що в VI–VII ст. воно могло бути геральдичним символом

літописного племінного об'єднання дулібів, які заселяли широкі простори Волині і Прикарпаття.

Галка – чорний птах із сім'ї воронових, помітно менша від грака і ворони. Відрізняється від них також формою голови, дзьоба і характерним сірим відтінком на ший зверху і з боків. Селиться і мігрує часто з граками, тому їх плутають. Іноді вживався ще одна місцева назва – кавка. Розповсюджений в Євразії, крім південних і північних районів. На півдні їх багато в Малій Азії. Птахи північних районів перелітні, південних – осілі, або здійснюють невелике кочування. Ці птахи давні супутники людей, селяться разом з ними. Приносять безперечну користь сільському господарству, знищуючи шкідників. На відміну від граків менше шкодять посівам. Користуються любов'ю в народі, оспівані в піснях.

Ми хочемо акцентувати увагу на гіпотезу, яка є найближчою до істини. Відомий дослідник княжого Галича Ярослав Хмілевський (1895–1965) виводив давню символіку міста від тотемістичних вірувань людей, які жили тут у давнину. Коли люди вірять в походження їхнього роду від певних тварин, птахів чи рослин, то таке вірування називається тотемізмом. Тотеми роду ставали іменами вождів первісних племен, а згодом їх іменем стали називати місцевості, де проживала родоплемінна община. Такі ж назви на цій території могли отримати ріки, озера, гори. Тотемістичні мотиви знайшли своє гідне місце в геральдиці. Родовий знак, що зображував чорну галку, став основою герба Галича [32, с. 7–12]. Подібне явище прослідовується в геральдиці багатьох українських міст: Буська, Лебедин, Львова, їхні герби відносяться до «глазнич», тобто таких, де малюнкове зображення збігається із звуковою назвою.

На нашу думку, зміст назв «Галичина», «Галицька земля», «Галич» не тільки ототожнювався в мешканців Давньої Русі із геральдичним зображенням чорної галки. У Європі існує дуже багато так званих «соляних міст». Велика роль солі позначилася на назві одного з найбільш давніх Європейських центрів – Гальштат. Із розробки соляних родовищ, поряд з рудниками, тут розпочався розквіт культури Гальштату у VIII–V ст. до н. е. Саме слово є похідним кельтського «hal» – сіль. Місцевості, де знаходилися соляні джерела або поклади солі, отримували «соляні» назви. З сіллю в Європі, вважає талановита дослідниця Р. Михайлова, пов'язані назви міст – Галле та Халле в Німеччині, Зальцбург в Австрії (німецькою «сіль» – «заліп»), Галап у Румунії, Солігорськ у Білорусі, Друскінінкай у Литві («доуска» литовською – «сіль»), а також областей – Галіція в Іспанії, Галичина в Україні, Цизальпінська чи Трансальпінська Галлія в районах Альп, Галатія в Малій Азії [18, с. 83–89].

Основними постачальниками солі до Києва були два столяні гради – Галич і Перемишль. Саме торгівля сіллю, на думку археолога В. Ауліха, стала причиною появи Галича. Небезпідставно цей фахівець доводив, що саме слово «сіль» – «галльс» лежить в основі назви Галича і всієї Галичини [2, с. 146]. Про монополію

Галича на торгівлю сіллю можемо судити з середньовічних письмових джерел, де згадана ситуація, що склалася 1098 р. в Давній Русі, коли під час сутички з київським князем галицькі володарі «...не пустили гостей із Галича ні людей з Пере-мишля, і не бисть ні солі во всій Русской землі... I бе видите тогда люди сущая в велицей печали» [1, с. 108]. Цю монополію Галич утримував і в XII, і в XIII століттях, за доби правління Ярослава Осмомисла і Данила Галицького. Попри Галич у княжій добі проходив Дністром знаменитий «соляний» шлях з Удеча (Жидачева) [15, с. 286]. Дорогу через ліс Діброва, яка веде зі Сокола в Залукву, в актовому документі 1787 р. називають «сільною дорогою».

Отже, зображення чорної галки на різноманітних ювелірних виробах, які масово виявили археологи на території давньоруських міст Західної України, виражають багатовікову традицію геральдики княжого Галича і всієї Галицької землі. Цей символ мав таку державну важливість і духовну привабливість для галичан, що вони залишки розміщували його на браслетах, колтах, перстенях, інших творах декоративно-прикладного мистецтва, використовували в особистій офрагістичній практиці.

1. Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. – К., 1991. – 250 с.
2. Аулик В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 130–160.
3. Висоцький С. Яким був герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого? // Розбудова держави. – 1992. – №3. – С. 41–43.
4. Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К.: Наукова думка, 1989. – 215 с.
5. Гончаров. В. К. Художі ремесла // Історія українського мистецтва в шести томах. – К., 1966. – С. 357–352.
6. Гречило А. Історичні герби Галицької землі та міста Галича // Галицька брама. – Львів, 1998. – Ч 9. – С. 3.
7. Гречило А. Герби Івано-Франківської області та міста Галича // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. – Івано-Франківськ-Галич: Плай, 1998. – С. 304–308.
8. Гречило А. Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII – початок XIV ст.): версії, міфи й традиція // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 260–276.
9. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – 524с.
10. Дащенко Я. Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.), // Знак. – 1998. – Ч. 16. – С. 6–8.
11. Дащенко Я. Символіка проквітлого хреста // Знак. – 1999. – Ч. 18. – С. 6 – 8.
12. Жицький В. Пластика Русі-України: Х – перша половина XIV століття. – Львів: Інститут народознавства, 1999. – 230 с.
13. Іоаннісіян О. М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века // Советская археология. – 1983. – №1. – С. 231–244.
14. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. – 219 с.

15. Літопис Руський. За Іпатіївським списком переклав Деонід Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с.
16. Макарова Т. И. Черневое дело Древней Руси. – М.: Наука, 1986. – 156 с.
17. Максимов П. О., Томенчук Б. П., Кочкін І. Т. Графіті XII ст. Галицького кафедрального (крилоського) Успенського собору // Галицько-буковинський хронограф. – 1998. – №1, – С. 93–98.
18. Михайлова Р. Д. З історії вивчення соляних промислів // Народна творчість та етнографія. – 2034. – 15. – С. 83–89.
19. Михайлова Р. Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К.: Слово, 2007. – 490 с.
20. Наріжний К. Г. Живий світ геральдики. Тварини і рослини в державній символіці. – К., 1997. – 182 с.
21. Овчинников О. Г. Семантика галицьких керамічних плиток // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ-Галич, 1998. – С. 94–96.
22. Пастернак Я. Звідкіля назва Галич? // Студентський Прапор. – Львів, 1944. – Ч. I. С. 9–15.
23. Петегирич В. Дві рідкісні знахідки княжої доби із Сокала на Львівщині // Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів, 2011. – Вид. 4. – С. 254–267.
24. Петрушевич А. О городъ Галич за Луквой // Вестник Народного Дома. – 1887. – Ч. 52. – С. \_\_\_\_.
25. Рудницький Я. Б. Назви «Галичина» й «Волинь». – Вінніпег, 1952. – 32 с.
26. Сварник І. Печатки міст Галицької землі // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 125–126.
27. Сміленко А. Т. Речові скарби // Археологія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1975. Т. III. – С. 150–163.
28. Тимощук Б. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с.
29. Тимощук Б. А. Декоративные плитки XII–XIII вв. из Василева // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1969. – Вып. 120. – С. 112–113.
30. Ткачук Т. М. Тимус К. Л. Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма: Каталог. – Галич, 1997. – 60 с.
31. Томенчук Б. П. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Оleshкові на Прuti // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1993. – Т. CCXXV. – С. 87–96.
32. Хмілевський Я. Походження назви Галич // Київ. – Філадельфія, 1958. – Ч. I – с. 7–12.
33. Штиркало Я. Є. Томенчук Б. П. Птахи в геральдиці Галицької землі // Беркут. – Чернівці. 1992. – Ч. I. – С. 116.
34. Шуст Р. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – К. : Знання, 2007. – 437 с.

**АРХЕОЛОГІЯ ПРО  
ЛІТОПИСНОГО КОСМУ І НАПРЯМИ  
ЦЕРКОВНО-ДЕРЖАВНОГО  
СПІВРОБІТНИЦТВА  
КНЯЖОГО ГАЛИЧА В XII СТ.**

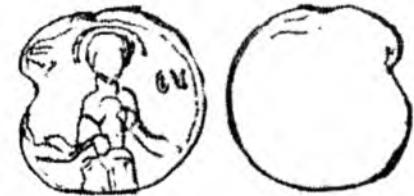


Історична постать визначного церковного діяча княжої Русі-України, сподвижника володаря Галицького князівства Ярослава Осмомисла (1153–1187), епископа Косми (Кузьми) завжди перебувала в полі зору істориків, релігієзнавців, археологів і мистецтвознавців. Правда, її прочитання робилося зазвичай в контексті вивчення історії зародження Галицької єпархії в середині XII ст.

Проблема заснування Галицької єпархії має досить значну історіографію. У середині XIX ст. завдяки пошукам львівського священика А. Петрушевича, вдалося встановити основні етапи її давньої історії. У 1854–1860 роках о. А. Петрушевич видавав «Галицький історичний збірник», у якому були вміщені його статті про Галицьку соборну церкву, її єпископів і митрополитів. Історію єпархії досліджували у другій половині XIX ст. Ю. Пелеш, М. Тихомиров та І. Рудович. Важливі сторінки про її минувшину доповнили у XX ст. історики М. Грушевський, І. Назарко, К. Панас, С. Мудрий, Ю. Федорів, З. Федунків, релігієзнавці – С. Кияк та І. Скочиляс, археологи Я. Пастернак, В. Петегирич, Ю. Лукомський, мистецтвознавці Й. Пеленський, М. Фіголь, В. Вуйцик. За цей час створено цілий корпус досліджень, який присвячений вивченю привісних печаток галицького єпископа Косми. Він реалізований науковими працями М. Грушевського, П. Гайдукова, Я. Пастернака, Р. Михайлової, В. Яніна.

Метою нашої розвідки є намагання доповнити історичний портрет літописного церковного діяча Галицького князівства, єпископа Косми в світлі найновіших археологічних джерел.

Відомий галицький церковний історик А. Петрушевич у результаті історико-критичних досліджень прийшов до висновку, що Галицька єпархія виникла за князювання Володаревича (1141–1153). На жаль, дослідник не вказує в яких саме, але з архівних джерел юному було відоме ім'я першого галицького єпископа Олексія [23, с. 300–301].



Печатка київського митрополита Константина II. Давній Галич. Друга половина XII ст.



Печатка київського митрополита Константина II. Літописний Звенигород. Друга половина XII ст.



Печатка галицького єпископа Косми. Крилоське городище. Середина XII ст.



Печатка київського митрополита Константина, відкрита на Золотому Тоці.

Друга половина XII ст.  
Крилоська колекція №2

України-Руси була Перемишлянська. Про це чітко говорить відомий російський історик В. Татіщев, який називає особу першого владики Олексія. Після того, як Галич став у 1141 році столицею самостійного давньоруського князівства, логічним постало питання про відкриття окремої Галицької єпархії. Весь кодекс історико-археологічних джерел свідчить, що цю історичну роль успішно виконав князь Ярослав Осмомисл, якому автор «Слова о полку Ігоревім» недаремно відвів найпатетичніші рядки. Загалом, можна припустити, що ініціатива створення єпархії належала Володимиру Володаревичу, але матеріальне забезпечення її (будівництво архієрейської катедри, резиденції, скрипторію для написання церковних книг, іконописної майстерні, майстерень для виготовлення предметів церковного вжитку) випало на долю його сина Ярослава Осмомисла.

Найповніша згадка про першого галицького єпископа Косму припадає на 1165 рік, при описі прийому Ярославом Осмомислом претендента на візантійський трон Андроніка Комнина: «Прибіг із Цесаргорода братан кесарів кир

Інший український церковний історик Г. Лужницький вказує, що в бібліотеці перемишлянської капітули був рукопис з XVIII ст., але як у ньому зазначено, відписаний «ex charta antiqua», в якому попередником Косми названо Олексія. Коли Володимирко переніс столицю об'єднаного Галицького князівства до Галича у 1141 р., то єпископ Олексій свячені не потребував, бо якщо він був перемишлянським єпископом, то автоматично перейшов на катедру в Галичі [13, с. 108–109].

На наш погляд, більш переконливою виглядає точка зору представників другої групи вчених (М. Карамазін, М. Грушевський, С. Мудрий), які твердять, що єпархія в Галичі постала за володарювання сина Володимира – Ярослава Осмомисла. Ця версія знайшла глибоке обґрунтування у монографії Івано-Франківського історика З. Федунківа [32, с. 23–24]. Один з найбільших авторитетів української історичної науки М. Грушевський був також переконаний про заснування єпископського осередку в Галичі князем Ярославом Осмомислом, а першим офіційним і законно визнаним владикою вважав Косму [7, с. 470].

Разом з тим, не викликає жодного сумніву, що першою єпархією на західних теренах княжої

Андронік до Ярослава Володимировича в Галич. І прийняв його Ярослав із великою приязнню, і дав йому Ярослав декілька городів для піддержки. Але потім прислав цесар грецький Мануїл Комнин двох митрополітів, кличучи його до себе. І Ярослав одпустив Андроніка до нього з великою честю, приставивши до нього єпископа свого Кузьму і двох мужів своїх найзначніших» [8, с. 286]. У цих подіях Ярослав Осмомисл виявив неабиякі дипломатичні здібності, заручившись підтримкою обидвох візантійських імператорів: Мануїла Комнина (помер у 1180 р.) і Андроніка Комнина (правив Візантією у 1183–1187 рр.), адже їх вплив був вирішальний у підпорядкованих Константинопольському Патріархатові єпархіях.

Іпатіївський літопис – не єдине джерело, яке доносить до сучасності відомості про першого галицького єпископа. Короткі відомості про нього збереглися у Воскресенському літописі, в «Істории Российской» В. Татіщева та в працях М. Карамзіна. Так, у Воскресенському літописі читаємо: «В літо 6665 (1157) ... був поставлений Василець Переяславлю, а іншого – Косму поставлено єпископом у Галич» [25, с. 65]. Цей історичний факт зафіксував і В. Татіщев з відомих тільки йому джерел [31, с. 65–69]. Згідно з твердженням М. Карамзіна, висвячення єпископа Косми відбулося при князюванні в Києві Юрія Довгорукого (1154–1157), коли митрополитом Руської Церкви був призначений грек Константин (1156–1158), який змінив на катедрі відомого по всій Русі митрополита Клима Смолятича. Стабільне партнерство у стосунках між митрополичим Києвом і Галицькою єпархією за часів владики Косми підтверджує і знахідка олов'яної привісної печатки київського митрополита Константина II (1167–1174), яку було виявлено в давньоруському місті Звенигороді [21, с. 279].

Тривалий час ніхто з дослідників не міг ідентифікувати печатку, яку Я. Пастернак виявив у процесі своїх розкопів на Золотому Тоці в 1940 р. Напис на зворотній стороні молібдобули повністю стерся, а на лицьовій зображене Богородицю з німбом і Дитятком перед собою. «Від пояса її ідуть обабіч неначе дві хмаринки, – описує знахідку Я. Пастернак, – по боках сліди монограмами МР-ОУ. Згори слід дірки. Руб зовсім гладкий. Стан збереження поганий. Промір печатки 22 x 23 мм, вага 9,55 г» [22, с. 253]. Видатний російський дослідник В. Янін встановив, що як і попередня сфрагістична пам'ятка, галицька печатка належала



Привісна печатка київського митрополита Константина I. Близько 1157 р. Крилоська колекція №1



Привісна церковна печатка XII ст., знайдена на галицькому Підгородді. Крилоська колекція №1

Руси-України (лише трохи меншим за Софію Київську) і являв собою канонічну чотиристовпну хрестово-банну церкву, оточену з трьох боків галереями. Будівля була змурівана в романській блокам'яній техніці з квадрів місцевого алебастру і вапняка, мала розвинене різьблене оздоблення, а перекривалась олов'яними дахами з керамічною дахівкою [17, с. 367]. Як бачимо, Галич в особі першого єпископа отримав енергійну і рвучку до продуктивної духовної праці людину, бо печать і його діяльності відбилася на стінах Успенського собору, в риштуваннях та іконописі десятків церков, споруджених в Галичі в середині XII ст., на сторінках знаменитого Галицького Євангелія 1144 р.

Не менш вагоме слово про діяльність верховного єрея Галича сказала церковна археологія. Ще з 80-х років XIX ст. була відома олов'яна печатка-молібдобула, що її в княжі часи прикріплювали до важливих листів і документів, із зображеннями на одному боці Богородиці-Оранти-Знамення, а на зворотньому боці розміщувався грецький напис, який перекладається: «Мати Божа, охороняй мене, Косму, єпископа Галицького». Її знайшли Л. Лаврецький та І. Шараневич у 1882 році при розкопках фундаментів Спаської церкви [6, с.2].

кіївському митрополитові Константину II. Для неї характерне зображення Богоматері, як переходний іконографічний тип від «Богородиці – Знамення» до «Богородиці Печерської». На зворотньому боці церковної булли розміщувався грецький напис: «Константин, Божою милістю митрополит всієї Русі» [35, с. 49].

В епоху правління Ярослава Осмомисла і його духовного соратника єпископа Косми в княжому Галичі активно розвивалось монументальне будівництво. Для галицьких храмів XII ст. був характерний синтез візантійських і романських будівельних традицій, переосмислених на ґрунті місцевих художніх традицій. Тогочасні сакральні пам'ятки різноманітні за планувально-просторовими і конструктивними особливостями. Вони виділяються високим рівнем технологічних прийомів та естетичною довершеністю на тлі розвитку європейської середньовічної архітектури. За даними досліджень Я. Пастернака (1936–1938) і Ю. Лукомського (1998–2000) домінантою церковного будівництва в Галичі стало спорудження близько 1154 р. Успенського катедрального собору.

Собор був однією з найбільших споруд на території Руси-України (лише трохи меншим за Софію Київську) і являв собою канонічну чотиристовпну хрестово-банну церкву, оточену з трьох боків галереями. Будівля була змурівана в романській блокам'яній техніці з квадрів місцевого алебастру і вапняка, мала розвинене різьблене оздоблення, а перекривалась олов'яними дахами з керамічною дахівкою [17, с. 367]. Як бачимо, Галич в особі першого єпископа отримав енергійну і рвучку до продуктивної духовної праці людину, бо печать і його діяльності відбилася на стінах Успенського собору, в риштуваннях та іконописі десятків церков, споруджених в Галичі в середині XII ст., на сторінках знаменитого Галицького Євангелія 1144 р.

Не менш вагоме слово про діяльність верховного єрея Галича сказала церковна археологія. Ще з 80-х років XIX ст. була відома олов'яна печатка-молібдобула, що її в княжі часи прикріплювали до важливих листів і документів, із зображеннями на одному боці Богородиці-Оранти-Знамення, а на зворотньому боці розміщувався грецький напис, який перекладається: «Мати Божа, охороняй мене, Косму, єпископа Галицького». Її знайшли Л. Лаврецький та І. Шараневич у 1882 році при розкопках фундаментів Спаської церкви [6, с.2].

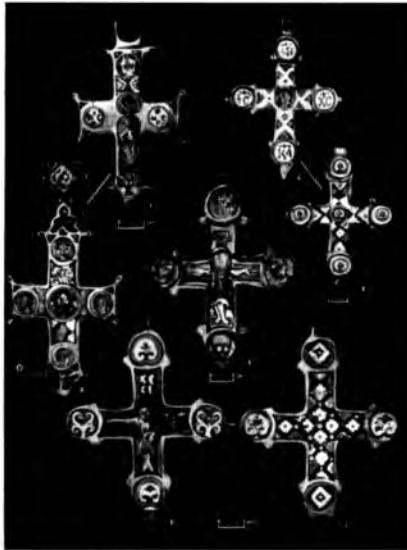
Залучивши до наукового обігу цю рідкісну пам'ятку, М. Грушевський першим серед науковців визначив її власника – єпископа Косму, згадуваного в Київському літописі. Археолог Я. Пастернак зробив досить влучний висновок, що рельєфне зображення Богородиці-Оранти, яке обрамлює видовжений круг діаметром 22 x 25 мм, є «такого самого типу, як настільне мальовання, мабуть, теж з княжих часів, на середушці аспиді крилоської церкви» [22, с. 249].

Друга печатка, подібна до першої, також зберегла храмовий образ старого галицького Успенського собору з монограмами «МР-ОУ» обабіч голови Богородиці. Напис з другого боку – аналогічний до напису на першій печатці, хоча вибитий іншим штемпелем. Молібдобулу знайшли на Крилоській горі в 1897 р. Як і попередня, вона також належала єпископу Космі. Деякі історики спокусилися на помилкову думку, що це була не печатка, а пам'ятний медалік, який нібіто вибив єпископ Косма на згадку про введення у середині XII ст. по всій Україні-Русі свята Покрови Богородиці (1 жовтня за старим стилем) [3, с. 927].

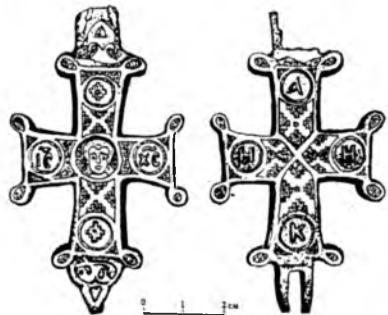
Третю печатку відкрила археологічна експедиція Я. Пастернака, яка проводила у 1940 р. розвідкові розкопки на захід від Успенської церкви у Крилосі. Вона важила 10,08 г., у промірі мала 21 x 23 мм, вгорі і внизу зберігся виразний слід дірок, через які проходив шнурок від молібдобули. На лицевому боці печатки поміщено образ «Знамення Богородиці» (Влахернської Богоматері-Оранти з дитятком на колінах). Напис, зроблений на грецькою мовою із зворотнього боку, мав звернення: «Мати Божа, охороняй мене, Косму, з Галича» [22, с. 253].

«Отже, є три печатки першого галицького єпископа Косми, – констатував у своєму узагальненому дослідженні «Старий Галич» археолог Я. Пастернак, – які знайшлися на терені княжого Галича. Цей факт вказує на довше перебування владики на галицькому єпископському престолі» [22, с. 253]. Дослідник галицької археології звернув також увагу, що крилоська знахідка належить до першого типу молібдобулу єпископа Космі, такого, який був знайдений посеред фундаментів Спаської церкви на Залук'янській височині. Один з найкращих знавців давньоруської сферагістики, академік В. Янін згодився з висновками Я. Пастернака та М. Грушевського, вважаючи, що: «Печатки відтиснуті двома рівними парами матриць, але різниця між ними вкрай незначна» [35, с. 58].

Вище названа група пам'яток поповнилась ще однією печаткою єпископа Косми, яка випадково була знайдена біля Благовіщенської церкви на галицькому Підгородді. П'яту печатку залучили до спільногого каталога давньоруських молібдобуул відомі дослідники з Росії П. Гайдуков і В. Янін. Новий екземпляр прекрасної збереженості було виявлено в Новгороді при розкопках, але, на жаль, у культурному шарі, який не має чіткої стратиграфічної дати [36, с. 38]. Це відкриття зробили російські археологи в 1991 р. на так званому Федорівському розкопі.



Давньоруські хрести церковних ієрархів, виконані в техніці перегородчастих емалей, які мають стилістичну спорідненість до релікварія першого галицького єпископа Косми



Хрест первого галицького єпископа Косми, знайдений біля фундаментів Успенського собору (1157 – 1165 pp.)

Середньовічна археологія не знає більш аналогічного прикладу, щоби літописна постать церковного ієрарха доби Давньої Русі була представлена такою значною кількістю сферагістичних пам'яток. Це свідчить про активну діяльність галицького владики в самому центрі князівства. Разом з тим, вона виходила далеко за межі Галицької землі.

Церковна археологія княжого Галича подарувала сучасності ще одну реліквію, яка могла належати єпископу Космі. У 1993 р. на Крилоському городищі, за 30-40 метрів на південний схід від фундаментів Успенського собору, було знайдено унікальний хрест з перегородчастими емалями [14, с. 128].

Детальний опис релікварія зробили львівські археологи Ю. Лукомський і В. Петегирич: «Він бронзовий, чотириконечний, з трохи розширеними кінцями, що завершуються круглими виступами. Нижній кінець верхнього рамена має кільцеподібне завершення, а верхній частково пошкоджений. Розміри хреста: висота – 7,1 см, ширина – 4,1 см. На лицевій стулці у середхресті та на кінцях енколпіона вміщені круглі медальйони. Контури медальйонів обведені двома концентричними кругами, в яких зовнішній зберіг в окремих місцях сліди позолоти, а внутрішній заповнений бурою (можливо, зіпсуютою червоною) емаллю. У центральному медальйоні знаходиться зображення голови архангела з діадемою на чолі. Його очі, ніс, уста та волосся позначені червоною емаллю на світло-рожевому фоні лиця. У двох бічних медальйонах на синьому тлі нанесена білою емаллю монограма Христа: IC XC. У верхньому і нижньому медальйонах на білому тлі виділяються багатоступінчасті хрести з синьої емалі. Поле між медальйонами вкрите орнаментом у вигляді «вишивки» з синьої, білої та червоної емалі. Краплі емалі прикрашають круглі

позначені червоною емаллю на світло-рожевому фоні лиця. У двох бічних медальйонах на синьому тлі нанесена білою емаллю монограма Христа: IC XC. У верхньому і нижньому медальйонах на білому тлі виділяються багатоступінчасті хрести з синьої емалі. Поле між медальйонами вкрите орнаментом у вигляді «вишивки» з синьої, білої та червоної емалі. Краплі емалі прикрашають круглі

виступи на кутах рамен, лінія з емалями такого ж кольору обрамляє їх краї » [16, с. 3–4].

Крилоський релікварій подібний формою до хрестів-енколпіонів з с. Мотовилівки і Білої Церкви на Київщині [10, с. 180, Табл. 105], з археологічного музею у Ватикані [10, с. 185; Табл. 106]. Форма хреста з прямими, що злегка розширюються кінцями і виступами — «сліzkами» по кутах, вважається однією з найдавніших у християнському східному мистецтві. Вони відомі за археологічними пам'ятками ще з VI ст. Мали значне поширення в провінціях візантійського художнього світу. Ідентичні за формою хреста траплялися дослідникам й раніше в археологічних комплексах Крилоського городища [22, с. 233; рис. 69,14]. Російський археолог М. Седова здійснила оптимальне датування такого типу сакральних пам'яток за хрестом-енколпіоном, який був виявлений в культурному шарі Новгорода 20-60 років XIII ст. [29, с. 53; рис. 17, 1–2; с. 58].

З території Галицько-Волинської Русі й інші, аналогічні до крилоського, хрести-енколпіони. У післявоєнні роки позолочений релікварій виявлено у літописному Звенигороді [4, с. 118; Таб. 11]. Він виконаний в техніці прикрашування міднолитих виробів перегородчастими емалями. Розміри прямораменного енколпіона: висота – 4,2 см, ширина – 3,2 см. На лицевій стулці зображені Розп'яття із тональним акцентуванням фактури хресного дерева (голубе на темно-зеленому фоні). Христос зображеній з майже прямим торсом і руками, злегка похиленою головою і відкритими очима, темним недовгим волоссям і з такою ж темною гострою бордою. Ноги на підніжжі передані червонувато-жовтим кольором.

За ідентичними технологіями виготовлено мідний хрестик (5.0 x 4.0 см), виявлений в одній із клітей південно-західної лінії оборонних споруд стародавнього Ізяславля у складі скарбу (с. Городище Шепетівського району Хмельницької області) [24, с. 27; рис. 8, 2]. Енколпіон має прямі, трохи розширені до кінців рамена. Обидві стулки цілком декоровані перегородчастою емаллю, основний візерунковий мотив – традиційні темні городки на світловому фоні. У середхресті лицової стулки зображена світла 8-пелюсткова роземка (розетка) в темному кружі і з ромбом у центрі. Зворотна стулка за орнаментальними мотивами надзвичайно близька до енколпіона з літописного Звенигорода. Все поле заповнене «вишивкою», яку утворює візерунок із синіх городків на світло-жовтому фоні. У середхресті жовта 8-пелюсткова роземка (розетка) своєю барвою гармонійно сполучається з жовтувато-червоним ромбом у центрі [28, с. 89].

Ще один хрестик (5,2 x 3,9 см), аналогічний за формою і геометричним орнаментом до трьох попередніх було знайдено на давньоруській пам'ятці (урочище Бозок в с. Городищі Зборівського району Тернопільської області). Збереглася тільки зворотня стулка незавершеного виробу, в якому відліти неглибокі гніздечка, що не були заповнені емаллю. За контуром хреста йде тонка рельєфна смуга, за допомогою якої по кутах перекладин зроблено орнаментальні петлі.



Фрагмент кам'яного хреста з галицького Успенського катедрального собору із «автографом» першого галицького єпископа Косми, виконаного залізним стилусом. Близько 1157 р.

Орнамент геометричний: на перетині поперекладин короткий косий хрест, на кінцях – круги-медальйони. Всі заглиблення мали заливатися різномальоровими емалями. На внутрішній стороні стулки рельєфним валіком виділено заглиблення для зберігання реліквій, виконане у формі хрестика (2,0 х 1,5 см). Автор публікації про енколпіон з Тернопільщини археолог М. Ягодинська вказує, що подібні релікварії побутували в сакральному мистецтві Візантії у VIII–Х ст., а його прямим аналогом вважає хрест з княжого Галича [34, с. 175; с. 181, рис. 2, 1].

Верхню межу сакрального функціонування перегородчастих хрестів-енколпіонів на Галицько-Волинській Русі можна встановити за часом раптового і трагічного припинення існування всіх населених пунктів, де вони були виявлені. Як відомо, це сталося внаслідок Батиєвого нашестя на землі Південно-Західної Русі у 1240–1241 роках. Ще чіткіше уточнюю їхню хронологію археологічний комплекс з княжого Ізяславля. Мідний хрест, знайдений там, належав до складу скарбу з давньоруських ювелірних виробів. До нього ж входила кам'яна

іконка із зображенням святого пророка Іллі 24, с. 27]. За характерними епіграфічними ознаками, дослідниця Т. Ніколаєва датує твір дрібної кам'яної пластики першою третиною XIII ст. [20, с. 25; Табл. 12, 1]. Цікаве міркування щодо принадлежності і датування галицького енколпіону висловили в одній зі своїх спільніх публікацій археологи Ю. Лукомський і В. Петегирич. «Знахідка енколпіона поряд з Успенським собором налаштовує на думку, – вважають науковці, – що він міг належати комусь із духовних осіб. У цьому зв'язку досить спокусливо допустити, що він міг належати першому галицькому єпископові Космі, згадуваному у літописі під 1157 р.» [15, с. 622; мал. 1, 2]. Якщо ця версія знайде археологічне підтвердження, то, очевидно, виробництво хрестів-енколпіонів з перегородчастими емалями було налагоджено в ювелірній майстерні Святоуспенського катедрального монастиря в княжому Галичі.

У 1999 р. під час консерваційних робіт поблизу історичного музею Національного заповідника «Давній Галич» (колишні Митрополичі палати) було виявлено фрагмент вапнякового блоку, який з титульної сторони прикрашений

різьбленим орнаментом, а з боку зберігся давньоруський напис. Початок тексту можна відчитати так: «Господи, Кузьма писав». Відомий львівський дослідник В. Вуйчик висловив припущення, що, «можливо, цей напис було зроблено єпископом у день свого першого богослужіння у храмі, або з причини якоїсь іншої, важливої для нього особисто, події» [5, с. 289].

Таким чином, зроблений нами аналіз археологічних, архітектурних епіграфічних, сферагістичних, мистецтвознавчих джерел, дає нагоду прослідкувати, як знайдені на терені Галича привісні олов'яні печатки, хрести-енколпіони, фрагменти архітектурних деталей з інтер'єру Успенського собору можуть оживити скупі літописні рядки про таку видатну постать княжкої доби, яким був фундатор Галицької єпархії і один з будівничих катедрального собору в Галичі єпископ Косма.

Нові сферагістичні знахідки власників Крилоських колекцій №112, зроблені ними на території стародавнього Галича упродовж 2012 року, заставили нас ще раз задуматись над питанням: «Яким чином потрапила печатка єпископа Косми до північноруського міста Новгорода?» І несподівано, відповідь ми отримали в серії публікацій санкт-петербурзького церковного історика Олександра Мусина. Зокрема, науковець уточнює, що під час дослідження середньовічних садиб XI–XIII ст. торгової сторони Великого Новгорода на Федоровському розкопі було виявлено залишки семи міських дворів. На садибі Б в археологічних шарах, що співвідносні з будівельним ярусом 4–5 і датовані 1146–1201 рр., під час розчистки печі в одному з виявлених зрубів була знайдена свинцева печатка (молібдобула) єпископа Галицького Косми (1165 – не раніше 1165 р.). Печатка деаметром 25 x 26 мм має на аверсі грецький напис: «Господи, призри на мя. Косму Галицького», на реверсі – поясне зображення Матері Божої-Оранти [18, с. 147–148].

Така знахідка цікава сама собою як свідчення церковно-дипломатичних контактів між архіереями Галича і Новгорода, котрими в час єпископа Косми був єпископ Аркадій (1156–1163) та архієпископ Ілля-Йоан (1165–1186). Її місцезнаходження в Новгороді дослідник О. Мусін пов'язує з участю галицького князя Ярослава Осмомисла і єпископа Косми в обранні єпископа новгородського Іллі 1165 року. У такому разі грамота з молібдобулою єпископа Косми могла бути видана йому самому, майбутньому архіерею, або, що більш імовірно, одному



Привісна печатка галицького єпископа Косми, знайдена на галицькому Підгородді, в районі фундаментів Благовіщенської церкви. Крилоська колекція №1

із кліриків з його духовного оточення. Якісь кадри архієрейської адміністрації Ілля-Йоан міг узяти із собою саме з Південної Русі 1165 р. Галицьке духовенство оселилося в садибах на торговій стороні Великого Новгорода. Священнослужителі, які тут проживали, в своїх естетичних потребах були зорієнтовані на духовну культуру Галицької землі, про що, зокрема, свідчить знайдена в тих же ярусах садиби Б серія натільних хрестиків, серед яких самшитовий, шиферний та бронзовий із зображенням Розп'яття [19, с. 20]. Комплексний аналіз писемних та археологічних джерел дозволив показати інтенсивність церковно-політичних контактів між Новгородською і Галицькою землями в XII ст.

Російський вчений Валентин Янін станом на 1970 р. виділив дві різновидності давньоруських митрополичих булл з Іменем Константина. Як ми вже вказували, печатку київського митрополита Константина II (1167–1174) було відкрито в Звенигородці і в Галичі. Другий тип печатки був відомий в єдиному екземплярі. Вона зберігалася в столиці Греції – Афінах, у музеїній збірці Бенакі. На одній її стороні знаходиться поясне зображення Богоматері, а на іншій – грецький напис: «Печатка проедра Русі Константина». Константин був поставлений на київську катедру в 1156 р. і помер в 1159 р. Титул «проедр» постійно використовувався у візантійській сфрагістиці в якості синоніму для позначення архієреїв, а тому вживання його для позначення київського митрополита цілком закономірно. Оскільки титул «проедр Русі» був характерний для митрополичих печаток першої половини XII ст., то французький візантолог В. Лоран, а слідом за ним і В. Янін приналежнювали буллу до особи митрополита Константина I [35, с. 49].

Другу печатку було виявлено в 2012 р. в районі фундаментів Благовіщенського храму в княжому Галичі. Певний час вона зберігалася у власника колекції №1. Потім її було продано за досить значну суму до однієї з приватних сфрагістичних збірок. На аверсі молібдобули який був відтиснутий тією ж самою матрицею, що й на аверсі першої печатки Константина I. Він прочитується: «Печатка проедра Русі Константина». Знайдена в Крилосі печатка має кругло-ovalну форму, дещо видовжену по горизонтальній лінії, її діаметр 4,5 x 3,3 см.

Найбільша несподіванка чекала нас на реверсі митрополичної булли. Тут зображені композицію, яка виникла та з'явилася в Києві ще в XI ст. й дісталася назву «Печерської Богоматері». Про первинне зображення цієї ікони ми можемо судити за композицією ікони «Свенська Богоматір» (67 x 42 см), яку знайшли у Свенському монастирі під Брянськом. Сьогодні вона зберігається в Державній Третьяковській галереї [2, с. 337–338]. У рукописі Свенського монастиря говориться під 1288 роком про перенесення Ікони Богоматері з Києво-Печерської лаври до Брянська на прохання осліплого князя Романа, сина князя Михайла Чернігівського. Після повернення зору князь побудував Брянський Успенський монастир над річкою Свеною, де й було поміщено ікону.

Український мистецтвознавець з діаспори Юрій Бережницький вважає, що, можливо, вона є копією запрестольної мозаїки монастирської церкви у

Лаврі, про яку є згадка у Патерику: «Бо коли майстри викладали вівтар, образ Пречистої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії постав перед ними сам собою. Тоді ж Алімпій допомагав отим усім, що внизу всередині вівтаря викладали мозаїку, і вчився від них. І побачили всі дивне й страшне чудо: коли вони дивились на ікону, несподівано засяяв образ Владичиці нашої Богородиці і Вседіви Марії ясніше сонця [9, с. 170–171].

Первозвором для написання київської ікони була, мабуть, мозаїка Матері Божої Панахрanti (Всепануючої) в Константинопольській Софії, про яку згадується в Бесідах про святині Царгорода кінця XIII – початку XIV ст.: «Пішовши дещо далі, по лівій стороні, є теремок чудно побудований, у ньому ікона Цариці Богородиці; та ікона посылала майстрів до Києва ставити церкву у печерах до св. Антонія і Теодозія». Цей вид іконографії відомий як Кіпрська Богоматір, бо найдавніше її зображення збереглося у церкві Панагії Канакарії на Кіпрі (VI–VII ст.) [1, с. 124]. Найдавніший іконографічний прообраз Печерської Богородиці зберігається в монастирі св. Катерини на горі Синай. Це ікона «Богоматір на престолі зі святым Федором і Георгієм». Її було створено в VI ст. [25, с. 44]. Один з найкращих сучасних знавців давньоруського іконопису Василь Пуцко доводить, що за царювання візантійського василевса Михайла VII (1071–1078) цей образ був поміщений на візантійських монетах. Подібне іконографічне зображення було і у Влахернському храмі [27, с. 94].

Аналогічна іконка-мініатюра знаходиться в латиномовному Псалтирі Гертруди, дружини київського князя Ізяслава Ярославича. Псалтир походить з кінця XI ст. і зберігається в місті Чівідале (Італія) [11, с. 11–12]. Як тут не згадати, що всесвітньовідомий вчений Никодим Кондаков, а вслід за ним наш мистецтвознавець Михайло Фіголь вважали, що мініатюру «Богоматір на престолі» з Псалтиря Гертруди слід пов'язувати з іконописним мистецтвом Галицько-Волинської Русі [33, с. 99]. Княгиня Гертруда не лише хотіла мати перед очима відтворення привезеного з Константинополя до Києва зображення, відомого як образ Богородиці Печерської; вона знала, що інша така мозаїчна ікона розміщена понад дверима південного вестибулю Царгородської Софії, де зображені двох візантійських імператорів: засновника столиці Константина й фундатора собору Юстиніана [27, с. 95]. Час створення сцени відноситься до періоду правління Василія II (976–1025), одного із найвизначніших представників македонської династії. Він не тільки здійснював заміну старих композицій, знищених в Константинопольській Софії в іконоборчий період новими мозаїчними полотнами, але й сприяв відродженню теми принесення дарів новонародженному Богові, такої притаманної для ранньо-візантійського мистецтва [12, с. 112].

На аверсі, знайденої в Крилосі свинцевої печатки, зображені Богородицю, коли вона перебуває на престолі з Немовлятком на руках. Божа Матір сидить на царській подушці, одягнена в туніку і мафорій з трьома зірочками. Богородиця

тромає Христа на колінах і підтримує його обома руками. Маленький Ісусик у туніці і хітоні благословляє віруючий люд обома руками. Твір виконано без характерної для дрібної металопластики сухості і спрошеності, а в монументальних традиціях. Очевидно, автор художнього шедевру, призначеного для відтискання реверсу печатки Константина I, брав за основу зображення на іконі Печерської Богоматері, що знаходилося на стіні Успенського собору Києво-Печерської Лаври.

На найдавніших митрополичих печатках XI ст. легенда починається словами «Господи поможи...». На рубежі XI–XII ст. з'являються молібдобули, легенда яких починається «Сфрагіс» (печатка). Митрополичі печатки з таким типом легенди вживалися протягом всієї першої половини XII ст. На печатках митрополита Никифора поміщена легенда «Пресвята, возри на мене...». Не дивлячись на епізодичність використання цього типу легенди в митрополічій сфрагистиці, саме він послужив взірцем при оформленні єпископських печаток «Богородице, возри на мене...» вживаних на печатках галицького єпископа Косми.

Отже, академікові В. Яніну були відомі дві іконологічно відмінні за оформленням печатки, в легендах яких названо ім'я Київського митрополита Константина. Третя печатка, знайдена в Крилосі, має ту ж легенду, що на молібдобулі Константина із зображенням Залкапратійської Богородиці. Тільки на реверсі в неї, правда, іншою матрицею відбито зображення Печерської Богоматері. Тому спеціалістам з давньоруської церковної сфрагістики варто уточнити, кому саме з київських митрополитів належали три різні печатки. Історія знає двох Константинів, які займали київську кафедру з досить невеликими проміжками часу між ними. Костянтин I прибув з Константинополя в 1156 р., а всього через два роки, в 1158 р., змушений був втікати з Києва до Чернігова, де й помер у 1159 р. Константин II прибув до Києва в 1167 р., і ще раз згадується в літописах під 1169 р. Не уточнюючи поки що, якому саме з Константинів належала кожна з трьох печаток, можна з впевненістю локалізувати всі сфрагістичні типи у вказаних хронологічних рамках на період, коли в Галичі був єпископом Косма.

Наше вивчення Крилоської приватної колекції №2 показала, що функціонував ще й четвертий тип печаток з легендою, де названо його ім'я. На одній стороні олов'яної булли, знайденої в 2012 р. на Золотому Тоці, грецькою мовою в чотири рядки: «Господи, призри на мя Константина», а на другій — майстерно виконано зображення Богородиці-Знамення.

Богоматір Знамення чи Богоматір Велика Панагія — один з варіантів іконографії Оранти, що ґрунтувався на важливому пророцтві Ісаї «Господь дастъ вам знака...» (с. 7, 14). Вона представляє Богородицю з піднятими дотори руками та образом Христа-Еммануїла в круглому медальйоні [30, с. 38].

Появу цього іконографічного виду, очевидно, слід пов'язувати з подіями, які відбувалися у 626 р. у Візантії. Коли Патріарх Сергій занурив ризи Божої Матері в море, то це викликало бурю, яка затопила човни нападників-аварів.

Про вигляд ікони Матері Божої «Епіскепсіс» («епіскеово» – відвідувати і «скеле» – охорона, покров) знаємо лише з її зображення на печатці візантійської булли XI–XII ст. Вона зображує Богоматір Панагію з Христом-Еммануїлом у медальйоні на її грудях. Довкруги напис «пе епіскенос». Саме слово Панагія означає Пресвята.

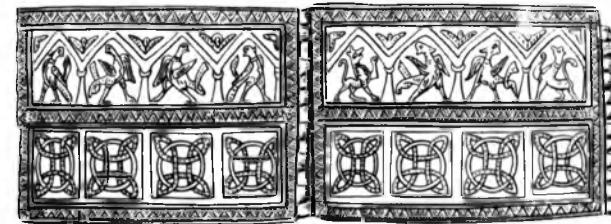
Дослідник Ю. Бережницький припускає, що таку ікону міг замовити ігумен Сергій для свого новозаснованого монастиря, а її копією могла бути ікона «Велика Панагія», роботи геніального київського митця XII ст. Алімпія [1, с. 122].

Із нашої розповіді маємо вражаючий приклад, як сучасна археологія може розширити обрії маловідомих біографій визначних церковних діячів давньої Русі, прослідкувати ранньохристиянські, візантійські і київські витоки галицького сакрального мистецтва. Відкриття печатки київського митрополита Константина I збагачує наші знання про стратегічні напрями церковно-державних відносин княжого Галича в середині XII ст., ще раз доказує, що співробітництво між Ярославом Осмомислом і Юрієм Довгоруким проходило не тільки на династичній порідненості і спільноті політичних інтересів, але й у релігійній сфері.

1. Бережницький Ю. Ікони Київської Руси 11–13 століть // Сучасність. – Мюнхен, 1988. – Ч. 7–8. – С. 118–142.
2. Богусевич В. А., Міляєва Л. С. Станковий живопис // Історія українського мистецтва в шести томах. – К., 1966. – Т. I. – С. 322–342.
3. Боровик М. Галицька митрополія // Визвольний шлях. – 1988. – Кн. 8. – с. 927–943.
4. Власова Г. М., Возницький Б. Г. К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского Государственного археологического музея в 1960 г. – Одесса, 1961. – С. 117–123.
5. Вуйцик В. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця // Вісник інституту «Укрзахідреставрація». – 2004. Ч. 14. – С. 98–100.
6. Грушевський М. Печатка з околиць Галича // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1900. Т. XXXVIII. – Кн. VI. – С. 2–4.
7. Грушевський М. Історія України-Русі. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 2. – 633 с.
8. Літопис Руський. За Іпатіївським списком переклав Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с.
9. Києво-Печерський патерик. – Львів: Свічадо, 2001. – 192 с.
10. Корзухина Г. Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-ликварии XI–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – 432 с.
11. Купровська-Крюкова Л. Егбертів кодекс X–XI століть та його українське оздоблення // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С. 4–13.
12. Лихачева В. Искусство Византии IV–XV веков. – Л.: Искусство, 1986. – 310 с.
13. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви. – Львів: Свічадо, 2008. – 639 с.
14. Лукомський Ю., Петегирич В. Унікальний хрест-енколпіон із княжого Галича // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 128–131.

15. Лукомський Ю., Петегирич В. Рідкісний енколпіон XII століття із княжого Галича // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – Т. CCXXXV. – С. 619–622.
16. Лукомський Ю., Петегирич В. М. Галицький енколпіон. Унікальна знахідка з княжого Галича // Дністрова хвиля. – 1996. – 21 березня.
17. Лукомський Ю. Архітектура княжого Галича XIII ст. // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 362–375.
18. Мусин А. Е. Архиепископ Илья-Йоан и комплекс церковных древностей с Федоровского раскопа / Новгород и Новгородская земля... История и археология. – В. Новгород, 1996. – Вип.10. – С. 147–148.
19. Мусін О. Єпископи Галицької кафедри і Великий Новгород (до характеристики церковно-політичних зв'язків) // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. – Львів, 2005. – С. 14–21.
20. Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. – М.: Наука, 1983. – 232 с.
21. ПаSTERNak Я. Княжий Звенигород // Життя і знання. – 1931. Ч. 9. – С. 276 – 280.
22. ПаSTERNak Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850 – 1943 рр. – Івано-Франківськ: Плай, – 347 с.
23. Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви въ Галичъ изъ первой половины XII века. – Львів, 1904. – 446 с.
24. Піскова Г. Скарби стародавнього Ізяславля // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 16 – 36.
25. Полное собрание русских летописей. Т. VII. – М., 1965. – 398 с.
26. Попова О. Византийские школы VI – XVII вв. // История иконописи: истоки, традиции, современность. – М.: «АРТ-БМБ», 2002. – С. 41–94.
27. Пуцко В. Іконопис Русі-України (від початків до середини XIII ст.) // Церковний календар. 2012 рік. - Перемишль, 2011. – С. 86 – 124.
28. Ріпко О. О. Олеський замок. Путівник. – Львів: Каменяр, 1981. – 135 с.
29. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (Х–ХV вв.). – М.: Наука, 1981. – 196 с.
30. Станкевич М. Богоматір Знамення // Словник українського сакрального мистецтва. - Львів, 2005. – С. 38.
31. Татищев В. История Российской. – Т. 2. – Москва-Ленинград, 1963. – 434 с.
32. Федунків З. Галицький релігійний центр: проблеми і факти. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. – 287 с.
33. Фіголь М. П., Фіголь О. М. Історія Галича в пам'ятках мистецтва. – Лівів: Світ, 1999. – 185 с.
34. Ягодинська М. Нові культові речі з давньоруській пам'яток Західного Поділля // Старожитності Верхнього Придністров'я . Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малеєва. – К.: Стилос, 2008. – с. 175–185.
35. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – М: Наука, 1970. – Т. I. – 326 с.
36. Янин В. Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси XXV вв. – М., 1998. – Т. III. – 496 с.

## КРИЛОСЬКИЙ СКАРБ 2012 РОКУ



Українська народна творчість відобразила в казках, легендах, переказах і піснях й таку рису нашого народу, як схильність до скарбошукання та щире захоплення пригодами тих людей, що шукали, а подеколи й подекуди віднаходили скарби. Пишучи в 1117 р. «Повчання дітям», великий київський князь Володимир Мономах застерігав прийдешні покоління: «І в землі не ховайте нічого, – се нам великий єсть гріх» [14, с. 457]. Автор Києво-Печерського патерика, додає: «Не збирайте собі скарбів на землі, де злодії відкопують і крадуть». Ці два авторитетні історичні джерела переконують нас, що вже тоді, в давньоруський період, закопування скарбів було досить поширене. Але наша велика, як і малі провінційні історії знають випадки, коли скарбова лихоманка охоплювала цілі села і міста. Навіщо нам топтатись далекими лабіrintами минувшини, сьогодні достатньо пройтися Залук'янською височиною, а дальше – рівнинною площиною між Залуквою, Четверками і Підгороддям, і ви на кожному кроці віднайдете маленькі ямки та широкі рови, в яких приватособи шукали скарби. Крихітними саперними лопатками поперекопувано кургани біля Галицької брами, могили в лісі Діброва, а також пушці між Мурафиною і Пітричем; австрійські шрапнелі порозкидані на розритих окопах з часів Першої світової війни; від дужих заступів позападались повстанські криївки в Іванівському, Данилівському, Юрієвському і Штепанівському урочищах.

Одного весняного ранку 2012 року, досвідчений в своєму ремеслі «скарбошукач», прийшов до північно-східного узбіччя Крилоського городища, включив свій детектор простенької конструкції і взявся обстежувати похилу місцину на вміст виробів з металу. Напроти того місця, де в давнину крилошанам з'явилася Божа Матір, його прилад, спочатку тихенько, а потім все голосніше став сигналити. Саперною лопаткою він взявся вигрібати з ями липку чорну землю.



Жіноча срібна прикраса з Крилоського скарбу



Складові частини Крилоського скарбу, 2012 р.

На двадцятисантиметровій глибині з пазурів масного чорнозему блиснуло перламутровим цвітом трохи поблякле в землі срібло. Коли він почав витягати із обривків зотліої полотняної тканини вироби неземної краси, то йому здалося, що це бутона квітів, пелюстки яких були вкриті дрібненькими перлинами.

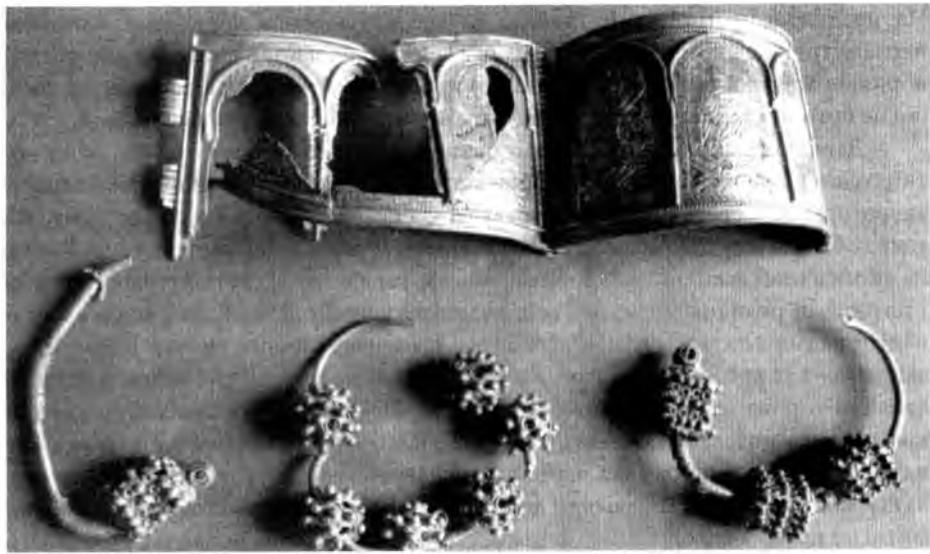
Давньоруський скарб, до якого належали чотири срібних колти, один витий і один плоский браслет, «скарбошукач» привів до первозданної довершеності акуратною зачисткою. Щоби виторгувати за скарб якомога крупнішу суму, він узяв собі в далеку дорогу «фахівців» з Галича. Гуртом вони вирушили до Києва, на щомісячний аукціон, де скарби української землі за короткі миттєвості ріками і потічками розпливаються по всіх куточках нашої планети, як і колись ув'язнені турками і татарами українські бранці на невільничих ринках Кафи. Ціна, заправлена за крилоський скарб, а ще більше – його дивовижна краса, настільки вразили «приватархеологів» і колекціонерів, що інформація про небуденну по-дю миттєво розлетілася по всій Україні. Нам знадобилося майже півроку йти навпомацки за людиною, яка знайшла унікальні ювелірні прикраси. Якось, на початку жовтня 2012 р., ми заїхали до нашого давнього знайомого, щоби познайомитись з новими знахідками галицької «чорної археології». Він почав розкладати на столі привісні печатки, ювелірні прикраси, натільні хрестики, скляні браслети, сільськогосподарські і ремісничі знаряддя. Включивши комп’ютер, господар дому довго перебирає одним за одним сайти. І аж раптом, ми бачимо на екрані фантастичні речі давньоруської доби, які не можуть навіть приснитися.

– Ігоре Михайловичу, – схвилювано каже наш знайомий, – оце і є той скарб, який я знайшов, а ви за ним шукаєте ціле літо.

Те, що діялося в ті хвилини в моїй душі, можна порівняти хіба що з епізодом, коли наукові працівники Львівського історичного музею дозволили нам з професором І. Миронюком взяти до рук золотий колт, який віднайшов у 1940 р. в Крилосі Я. Пастернак.

Однак, перш ніж перейти до розповіді про сам Крилоський скарб 2012 р., ми коротенько зупинимося на історії найвідоміших скарбів княжого Галича. Перший, з відомих історичній науці скарбів, відкритих на теренах столиці Галицького князівства, було знайдено в 1908 р. при оранці митрополичих полів, у близькому сусідстві з півдня до Крилоського городища (урочище Вишнопольна). До скарбу належали: срібна чаша-дискос, прикрашена гравірованим орнаментом рослинного характеру з позолотою і чернью. На зворотному боці дна є грецьке клеймо з написом імені грецького майстра Віталія (Бі-та-лі-ю). Візантійське походження мають також два уламки срібного посуду з елементами рослинного орнаменту, виконаного способом рихтування. Першу публікацію про цей скарб зробив у 1913 р. директор Національного музею у Львові Іларіон Свенціцький [23, с. 11].

Російський вчений В. Кропоткін – знавець візантійських і римських скарбів, поширеніх в слов’янському ареалі, вважав, що чашу-дискос і два уламки срібного



Сокальський скарб давньоруських прикрас, знайдений в 1974 р.

посуду можна віднести до константинопольського ювелірного виробництва. Вони датуються першою половиною VII ст., тобто епохою правління імператора Іраклія. Клеймо на чаші немає аналогів в археології [13, с. 66].

Криловський скарб 1908 р. можна віднести до сфери торгівлі. Але більш вірогідною виглядає версія, що він потрапив у Подністров'я в результаті одного з військових походів східнослов'янських племен на Візантію. Можливо, це була військова здобич, або, даруючи галицькому воєду цінні речі, візантійці відкупилися від певної небезпеки. Таких скарбів, як Криловський, знайдено небагато на просторах Європи, а от географія, де вони виявлені, досить широка. Зокрема, в 1912 р. на Полтавщині біля с. Малої Перещепини було знайдено великий комплекс дорогоцінних речей (20 кг. золота і 50 кг срібла). До складу Малоперещепинського скарбу, як і до Криловського, входило блюдо Патерна – єпископа м. Томи на узбережжі Чорного моря. Хрести, зображені на обох грецьких чашах, є абсолютно тотожними за формою [20, с. 10–11].

Такі церковні предмети, а їх використовували вищі духовні особи в словенні Святої Євхаристії, знаходили не лише в давньоукраїнських скарбах, вони відомі від Прикам'я до Британії. В Англії вважається найбагатшим меморативне поховання (кенотаф) у Саттое-Ху, яке датується серединою VII ст. Тут також знайдено велике срібне блюдо візантійської роботи.

Друга частина скарбу (скручена нашийна гривна, срібні браслети, обручки) належала до місцевого ювелірного виробництва. Браслети з потовщеними кінцями служать для археологів надійним орієнтиром для встановлення принадлежнос-

ті ранньослов'янських старожитностей. Дослідник Галича В. Ауліх розкопав на Зимнівському городищі неподалік Володимир-Волинського ювелірну майстерню, в якій у VI–VII ст. виготовляли аналогічні срібні браслети [2, с. 66–70]. Гривна у вигляді обруча відноситься до типових чоловічих слов'янських прикрас, водночас гривна могла служити грошовим засобом для торгового обміну.

Таким чином, цей скарб можна відносити до долітописного періоду в історії Галича. Він був власністю когось з провідників племені крупного східнослов'янського об'єднання дулібів, один із адміністративних центрів якого формувався на Криловському городищі в середині I тисячоліття.

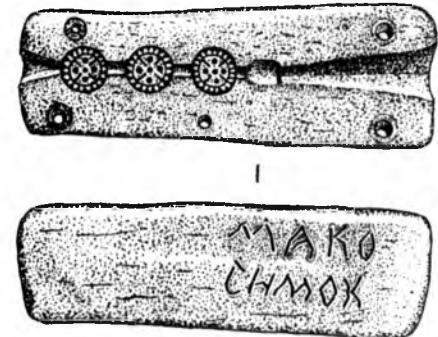
Другу, особливу групу скарбів на території Галицької землі складають арабські куфічні монети – дірхеми. Назва цих монет походить від арабізованої назви попередньої грошової одиниці – драхми, а епітет «куфічний» – від типу арабського письма «куафі», яке виникло в арабському місті аль-Куфа наприкінці VII ст., і широко використовувалось при виконанні монетних легенд [26, с. 57].

Згідно з канонами Ісламу, на них вміщувалися лише написи. Монетні легенди містили вислови з Корану, датування за мусульманським літочисленням, а також місце карбування, дещо пізніше на дірхемах з'являються імена правителів – халіфів та їхніх намісників. Більшість скарбів арабських монет, знайдених на території Прикарпаття, датуються Х ст., коли обіг дірхемів на українських землях досяг апогею. Це було пов'язано із загибеллю Хазарського каганату і переміщенням торговельних шляхів уздовж Дністра.

У селі Грабовці Богородчанського району на горі в урочищі Городище наприкінці XIX ст. було знайдено скарб куфічних і візантійських монет в кількості близько 100 екземплярів. Переважно це були монети Сасанідів і Аббасидів та міліарії Константина VII і Романа I [12, с. 89].

В селі Нижнєї Тлумацького району між урочищами Могильне і Городище, в 50-х роках ХХ ст. у кам'яному кар'єрі на березі Дністра у грубому гончарному горщику з хвилястим орнаментом знайдено скарб куфічних монет, що нараховував понад 100 екземплярів. Більшість з них розійшлася по руках. У скарбі були монети з рубежу IX–X ст. Основна їх маса датується 925–926 роками [1, с. 123].

Найбільша кількість скарбів і окремих знахідок арабських монет було знайдено на території давнього Галича. В добу найвизначніших археологічних відкриттів Я. Пастернака у Крилові в 1936–1938 роках між річкою Луквою і



Давньоруська ювелірна ливарна формочка



Ліварні формочки, виявлені археологом М. Каргером у тайнику під підлогою Десятинної церкви в Києві, які дали змогу встановити місцезнаходження майстерні давньоруського митця-ювеліра. Грудень 1240 р.

хутором Четверки виявлено три арабських дирхеми Х ст., серед них сасанідська монета Насра Ібн Ахмада (Самарканд, 921 р.) [16, с. 247].

У Крилосі знайдено один з найбагатших в Україні скарбів арабських монет. На місці відкриття скарбу було знайдено 437 срібних монет, ще 668 дирхемів археолог Б. Гончаров зібрав серед місцевого населення [17, с.30].

Історія, що передувала відкриттю рідкісної нумізматичної пам'ятки, була досить прозаичною. Крилоський газда Василь Маланій, який мешкав в горішній частині села, що за 300 метрів на схід від шосейної дороги Станіслав-Галич, навесні 1947 р. задумав викопати криницю на власному подвір'ї. Коли колодязь викопали до восьмиметрової глибини, несподівано обвалилася верхня частина однієї з її стінок. На дно попадали срібні речі і глиняний горщик, вщерть заповнений арабськими дирхемами. Падаючи додолу, посудина розбилася. Згодом з'ясувалося, що скарб було закопано на однометровій глибині [25, с. 124].

До складу скарбу входили чотири ціліх та один фрагмент шийних гринен. Всі вони виготовлені з товстого гладкого прута, круглого в перетині. Кінці прута відігнуті назад, а замок зроблено в подвійну петлю. Вага кожної нагрудної прикраси, що нагадувала обруч, сягає 340–350 г. Саме слово «гривна» походить від грецького слова «меніск» – випуклий. Чи не такі гринни мав на увазі автор Галицько-Волинського літопису, описуючи смерть боярина Михалка Скули у воєнній кампанії 1219 року: «І голову йому вони одрубали, три цепи знявши золоті, і принесли голову до Коломана»? [14, с. 375].

Як визнають дослідники, склад скарбу дуже цікавий і не зовсім звичайний. У ньому цілком виразно представлені речі двох різних епох. Наприклад, крилоські шийні гринни повністю нагадують нам срібну гринну з Мартинівського скарбу, знайденої в 1909 р. в Подніпров'ї. Прикраси такого типу, як і крилоські срібні браслети, датуються VI–VII ст.

За визначенням нумізмата А. Бикова, в скарбі знаходились аббасидські і саманідські дирхеми, а серед саманідських монет переважали дирхеми Ісмаїла та Ахмеда. Російський науковець Б. Кропоткін на цій основі припускає, що скарб був заритий в землю в другій половині Х ст. Глекоподібний глиняний горщик, прикрашений по боках лінійним, заглибленим орнаментом, є типовим для давньоруського керамічного виробництва Х ст.

Восени 2012 р. власник Крилоської колекції №1 виявив декілька арабських куфічних монет в урочищі Юрієвське в Крилосі. Можливо, вони походять ще з одного скарбу арабських монет.

До третьої групи галицьких скарбів відносяться цінні речі, зариті в землю, або заховані в потаємні місця житлових і господарських споруд давньоруського часу, які можна датувати початком XII ст. і кінцем 1240 року. «Людина, яка ховає скарб, – писав відомий український історик Михайло Брайчевський, – робить це не для когось, а задля самої себе. Більш за все вона дбає, щоб про існування того скарбу, бува, хтось не довідався, а ще більше про те, щоб надійно приховати місце схованки» [4, с. 20].

Класичним взірцем скарбів цього драматичного періоду є Київський скарб 1955 р., який відкрив археолог В. Гончаров на вулиці Володимирській. Він містив такі речі: пару золотих колтів, прикрашених емалевими зображеннями птахів та орнаментом і сканними візерунками з перлинами по краях; 11 золотих трибусинних сережок київського типу, оформлені зернью і сканню; срібний пластинчастий браслет складної конструкції з шарніром, багато орнаментований технікою контурної черні; два масивні срібні виті браслети з роз'єднаними кінцями; два перстені з плоскими орнаментованими щитками [24, с. 154].

Наприкінці XIX ст. майже аналогічний скарб було знайдено в с. Молотові на Львівщині (Жидачівський район). Його опублікував у декількох своїх статтях М. Грушевський [5, с. 1–6; с. 3–4]. До складу скарбу входили срібний пластинчастий браслет, два срібні перстені-печатки, а також 65 чеських монет XIII–XIV ст. Широкий срібний



Скроневе срібне кільце XII – XIII ст. з Крилоського скарбу 1935 р. Колекція Львівського історичного музею



Срібний шестипроменевий зірчастий колт XII – XIII ст. з колекції Львівського історичного музею



Скроневі срібні кільця давньоруського часу, які входили до скарбу, знайденого в смт Чернелиці Городенківського району. Колекція Івано-Франківського краєзнавчого музею

двох порожніх півкуль з круглими дірами, прикрашених напаяним тонким срібним дротом (скані) та дрібною зернію» [17, с. 31].

В 20-і роки ХХ ст.. поблизу с. Вербова Бережанського району на Тернопіллі, в час обробітки земельних угідь селянин Ф. Гевко знайшов скарб у глиняному жбані, до якого входили:

1. Срібний ковток-підвіска з тисненим орнаментом у вигляді плетінки, обрамленої каймою тисненої зерні. Такого ж зразка срібний ковток галицького виробництва було знайдено в с. Личаківцях на Львівщині. На тонкій срібній пластині відбито орнамент з опуклих переплетених смуг, проміжки між якими заповнено імітацією зерні. Зауважимо, що пару ідентичних колтів ми виявили в Крилоській колекції №1. Там же збулась і матриця для виготовлення подібних колтів. Вона походить з румовицької ювелірної майстерні, яка функціонувала на галицькому Підгородді в давньоруський час.

2. Вісім срібних «аграфів», зігнутих півкружною дужкою, на кожному з них по три ажурні намистини. «Аграфи» згруповані по три штуки і зв'язані між собою скрученим дротиком. Відомий природознавець і археолог Юрій Полянський,

браслет, два великих і два менших скроневих кільця, два срібні перстені належали до Сокальського скарбу 1974 р. [3, с. 255].

Скарб, що складався з трьох пар ковтків – скроневих кілець київського типу, було виявлено в Крилосі на земельній ділянці, що знаходиться нижче Золотого Току, за старовинною дорогою Вивози. Його виявив весною 1935 р. селянин Іван Сорочинський на своєму городі, на самій межі обійття з Вивозами. Коштовності були загорнуті в золотілу полотняну хустку [16, с. 75, 232, 345].

У 1987 р. в 2 км. на північний схід від смт Чернелиці Городенківського району, в лісі на території давньоруського городища, було випадково відкрито скарб срібних предметів, які також можна приналежнювати до третьої групи. Вісім надцять срібних цілих і пошкоджених прикрас (браслети, скляні кулони із срібним обідком, сережки) належали якісь одній жінці. «Всі знайдені сережки (срібні) одного київського типу, – описує скарб музеєзнавець Наталія Палійчук, – для якого характерний дротяний стержень, зігнутий дугою, та нанизані на нього три круглі намистини. Кожна така намистина складається з

який опубліковував матеріали з Вербівського скарбу, правильно вважав, що «аграфи» – це, не що інше, як чільце, – жіноча святкова прикраса, призначена для весільного ритуалу [18, с. 11].

3. Ланцюжок срібний із пластиначастих ланок.

4. Колодочки срібні – 40 звичайних і 3 ускладнених ажурною трикутною тисненою приставкою з вушком на вершині [11, с. 136].

Один з найавторитетніших сучасних знавців в царині вивчення давньоруських скарбів Галі Корзухода віднесла до галицьких ювелірних виробів всі предмети, які були виявлені в с. Залісі поблизу Кам'янця-Подільського в 1938 р. До них належали срібний чернений колт зображенням фантастичного птаха-сирина; два срібні колти з гравірованими зображеннями грифонів і фантастичних тварин з переплетеними хвостами; срібний перстень з черневим хрестиком на щитку; срібний витий перстень; срібна підвіска; намистини срібні, овальні ажурні [11, с. 136]. Як вдалося встановити мистецтвознавцю Василеві Пущко, Заліський скарб вцілів і сьогодні зберігається в одній з музеївих збирок Відня [21, с. 112].

Ми не маємо права ставити категоричний знак різниці між третьою і четвертою групами скарбів, адже багато з них і в археологічних комплексах, де відчути сліди великої руйнації і особливо пожеж. Саме до четвертої групи ми відносимо ті скарби, які були заховані в грізні часи монгольської навали на Русь. З Галицько-Волинського літопису відомо, що після взяття Києва в грудні 1240 р. полчища Батия рушили далі на Захід: «І прийшов він до Володимира і взяв його списом; і вибив його без пощади; так само і город Галич, і інших городів багато, що їм нема числа» [14, с. 398]. Шлях походу Батия залишився позначеній знищеними містами і закопаними скарбами. Якраз там, де археологи відкрили найжахливіші картини татаро-монгольського погрому, – Райковецькому городиці, в Ізяславі на Волині, княжому Галичі, – знайдено найбільше скарбів, захованих у 1241 р. Як вказує дослідниця Р. Михайлова, тільки на Волині знайдено 16 таких скарбів [15, с. 122]. Чим більше до західних рубежів Галицького князівства, то скарбів 1241 р. віднаходить все менше. І це закономірно, адже, галичани, які володіли коштовностями, встигали їх надійно заховати або ж вивезти за межі батьківщини. На сьогоднішній день з теренів княжого Галича маємо поки що лише один скарб, який на всі 100 процентів можна датувати 1241 р. Отже, зупинимося на його детальному описі.

До Крилоського скарбу входило 2 пари променистих (зірчастих) колтів. Майже кожен з них зазнав пошкоджень, але оскільки вони всі однотипні, то можна скласти узагальнену характеристику шедеврів давньоруського ювелірного виробництва. Усі колти шестипроменеві, їх діаметр коливається в межах 6,5–7 см. Каркасом прикрас служить кільцеподібний барабан із срібної пластини. Зверху до нього припаяна порожниста лунниця із двох розрізаних на половини півсфер. Шість променів скріплено дротом, який проходить через них, тugo стягуючи їх всередині лунниці. Шви на місцях спайки променів і лунниці з барабаном

прикриті напівсферами з плоскими обідками. Напівсфери обрамлені трьома кільцями скані. Конусоподібний виступ лицьової сторони прикрашений литим півшариком в центрі, чотирма шариками з боків і ромбом із зерні в чотирьох сканних овалах. Між овалами поміщені зерневі трикутники. Плоска обідка декорована сімома обрамленими зерні півшариками з трьома трикутниками зерні. В центрі на звороті витиснено трохпелюсткову квітку – крин з двійними сканними контурами, заповнений дрібними дротяними кільцями. На кінцях грушевидних променів колта знаходяться літі півшарики з трьома меншими шариками в основі. Зернь, що суцільно покриває промені, напаяна на найдрібніші дротяні колечка, акуратно вкладені рівненькими рядками. Цей прийом створює дивовижну гру світлотіні, облегчуючи вкладання зерні в готові гнізда, що не давало шарикам зможи спаюватися між собою. Грані лунниці виділені гладеньким дротом, зі зворотнього боку вона каймована зерню. Впаяна в лунницю дужка з розклепаними кільцями з однієї сторони зігнута в петлю, з іншої – має отвір. Шви обмотані сканію і закріплі опилками срібла на масивному припой. Дрібні шарики зерні і обрізки тонкого дроту напаяні і поміж променями колтів для їх укріплення і досягнення плавного переходу від зерні до гладких країв центральних півсфер.

Ідентичні до колтів із Крилоського скарбу були знайдені у давньоруських скарбах Старої Рязані (1887, 1950, 1970, 1974 рр.) [7, с. 344].

Срібні зірчасті колти входили до скарбів Давньої Русі, відкритих у 1903 р. поблизу с. Кам'яного Броду на Київщині [11, с. 134–135]; у 1853 р. біля с. Ліски Орловської губернії (Росія) [11, с. 139]; у 1876 р. неподалік с. Терехова Болховинського Орловської губернії [11, с. 140]; у 1837 і 1896 роках в Володимирі на Клязьмі [11, с. 145–146]; в 1906 у м. Твері [11, с. 147]; у 1914 р. у В'ятській губернії [11, с. 150].

Зі зробленого Г. Корзухіною переліку скарбів видно, що Крилоський скарб можна віднести до унікальних тільки в історико-географічному аспекті, адже на Правобережній Україні, за винятком Києва, в жодному іншому з давньоруських міст не було знайдено срібних зірчастих колтів з шістьма грушоподібними променями.

При всіх труднощах, які виникають при датуванні давньоруських скарбів, унашому випадку українська археологія оперує таким рідкісним «хронометричним джерелом», що можемо цю пам'ятку датувати навіть у межах конкретного десятиліття, коли вона була створена, а потім захована в землю. «Великокняжий Київ, як жодне інше давньоруське місто, – пише в своєму поважному дослідженні Г. Корзухіна, – був славен своїми пам'ятками художнього ремесла. Багаточисленні і різноманітні майстерні, розташовані довкола Десятинної церкви і в деяких інших районах міста, свідчать про існування в Києві найрізноманітніших ремесел, починаючи від виробництва будівельних матеріалів і завершуючи дорогими виробами із золота і срібла» [10, с. 217].

Проаналізувавши знахідки археологів В. Хвойки і М. Каргера, яким під час розкопок траплявся різноманітний виробничий реманент, необхідний для ювелірного виробництва, дослідниця Г. Корзухіна встановила, що в кількох десятках метрів на північний захід від Десятинної церкви у першій половині XIII ст. функціонувала ювелірна майстерня. За написом на одній з ливарних формочок, який читається «Макосимов», тобто «матриця Максима», словник майстрів давньоруського ювелірного ремесла згадує новим невідомим іменем – Максим. Дослідниця також уточнила, що форма позначення «Макосимов» відноситься до діяльності художника-ливарника, а не різьбяра формочки.

На території колишньої садиби Десятинної церкви, не враховуючи декількох окремих знахідок, більшість ливарних формочок було знайдено в 1939 р. археологом М. Каргером у тайніку Десятинної церкви, куди вони потрапили у зв'язку з падінням церкви 6 грудня 1240 р. На глибині 1,40–2,00 м. було знайдено 36 фрагментів ливарних формочок, вирізаних із сланцю. Із фрагментів вдалося зібрати і склеїти 16 формочок для відливання різних прикрас. Більша частина формочок служила для відливання трохнамистових сережок, три формочки для відливання зірчастих колтів, дві – для виготовлення колтів із зображенням звіра, ще одна – для вироблення пластинчастого браслета [8, с. 75–85].

Ремісник Максим, який мав неподалік Десятинної церкви майстерню, склався 6 грудня 1240 р., в останній день оборони Києва від татаро-монгол, за стінами храму, взявши з собою майже весь дорогоцінний для нього набір формочок. Але катастрофа находила його в самій Десятинній церкві [9, с. 82].

Три ливарні формочки, призначені для виготовлення зірчастих срібних колтів, були для тогочасного мистецтва останньою новинкою ювелірної техніки. З кінця XII ст. ці художні вироби стають досить об'ємними. Їх промені із конічних перетворюються у грушевидні. Замість маленьких шариків на кінцях променів чи пірамідок грубшої зерні на їх кінці закріплюють великі пустотілі кульки або конуси. Промені суцільно вкривають зерні.

«Очевидно, виробництво прикрас в імітаційних формах почалося незадовго до монгольського завоювання, – підсумовує Г. Корзухіна, – а сама ідея виготовлення літих прикрас, подібних тисненим, була в руках досвідчених майстрів найкрупніших ремісничих центрів, зокрема ювелірів Києва, де знайдено найбільше імітаційних форм» [11, с. 228].

Про існування виритого тайніку під підлогою Десятинної церкви знато небагато людей, тому духовенство храму надало його для охорони найбільш вибраній частині київської знаті. Про це свідчать дорогоцінності, знайдені на дні тайнника: золото, срібло, тканини із золотими нашивками.

Нешасні люди, які зібралися в тайніку, мали ще надію врятувати життя шляхом прорубування заступами підземного ходу до схилу Київської гори. Ті, що стояли над тайнником, також сподівалися на порятунок, бо двома дерев'яними відрами, обперезаними довгими шнурками, витягували викопану в тайніку зем-

лю і висипали на підлогу храму. Але під ударами стінобитних машин і від тягару великої кількості людей, які вилізли на церковні хори, споруда завалилася. Стіни і склепіння церкви засипали тайник цеглою і штукатуркою доверху.

«При описі знахідок в тайнику було зазначено, що на глибині від 1,40 до 2,00, тобто значно вище дна, був знайдений цілий набір ливарних формочок і на цій же глибині (1,80–2,00 м.) скелети трьох чоловік (серед них один підліток), – описує своє археологічне відкриття М. Каргер. – Люди ці й формочки, безсумнівно, впали зверху в уже більш ніж наполовину завалений тайник. Чи вони знаходились на хорах (тайник розміщувався якраз під західними хорами) і впали звідти, або ж вони були серед тих, які витягували дерев'яними відрами на шнурку землю з тайника, – про це можна тільки фантазувати, але те, що 36 кусків ливарних формочок, які розбилися, належали одному з цих людей і були принесені в церкву як найбільш цінне із всього майна, для нас становить єдине можливе пояснення цієї виняткової знахідки» [9, с. 99].

Можна припустити дві версії щодо появи в Галичі виробів київського ювеліра з майстерні, що діяла біля Десятинного храму. Їх міг придбати напередодні татаро-монгольського нашестя хтось із дружинників воєводи Дмитра для членів своєї родини. Але більш ймовірно нам видається, що до Галича вони потрапили разом із втікачем з Києва. Врятувавшись від смерті в столиці Давньоруської держави, йому не вдалося уникнути катастрофи весною 1241 року. До захованих скарбів на стрімкому лівому березі Мозолевого потоку йому вже не довелося повернутися.

Цікаво, що хтось із найближчого оточення київського умільця Максима, котрий потрапив до монгольського полону, продовжив використовувати ливарну формочку, призначену для виготовлення зірчастих колтів. У процесі розкопок золотоординського городища Увек у 1893 р. археологи знайшли серед багатьох сакральних предметів частину ливарної формочки, аналогічної до тих, що були відкриті в тайнику Десятинної церкви [22, с. 527; 19, с. 102]. Вона не відрізняється від київських ні зовнішнім виглядом, ні за її прикрашенням, ані за бездоганною технікою різьби.

Крилоський скарб 2012 р. – це важливий документ, який з силою переконливих доказів ілюструє трагічну сторінку нашої давньої історії – татаро-монгольське нашестя на Південно-Західну Русь 1240–1241 років. Ця дорогоцінна пам'ятка давньоруського ювелірного ремесла становить золотий фонд української культури. Вона засвідчує про ювелірне мистецтво Києва як найбільшого на Русі художнього центру, в якому розвинули свою творчість сотні безіменних для нас митців. Археологічна наука воскресила ім'я одного з них – майстра Максима і виявила в 2012 р. шедеври діяльності його ювелірної школи аж в княжому Галичі.

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волії ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К.: Наукова думка, 1982. – 268 с.

2. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. – К.: Наукова думка, 1972. – 124 с.
3. Багрий Р. С., Ратич А. А. Сокальський клад // Археологические открытия 1974 г. – М., 1975. – С. 255.
4. Брайчевський М. Ю. Скарби знайдені і не знайдені. – К.: Наукова думка, 1992. – с. 88.
5. Грушевський М. Молотовське срібло // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1898. – Т. XXV. – С. 1–6.
6. Грушевський М. Молотовське срібло // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 3–4.
7. Даркевич В. П., Фролов В.П. Старорязанский клад // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С. 342–352.
8. Каргер М. К. Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве // Сообщения Института материальной культуры АН СССР. – М., 1941. – Вып.Х. – С. 75–85.
9. Каргер М. К. Киев и монгольское завоевание // Советская археология. – 1949. – Т. XI. – С. 55–102.
10. Корзухина Г. Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания // Советская археология. – 1950. – Т. XIV. – С. 213–235.
11. Корзухина Г. Ф. Русские клады. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – 157 с.
12. Кропоткин В. В. Новые находки сасанидских и куфических monet в Восточной Европе // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1971. – Вып. IX. – С. 75–97.
13. Кропоткин В. Клад серебряных вещей VII века из с. Крылос в Поднестровье // Acta Carpathica. – 1971. – Т. 7 XII. – с. 66.
14. Літопис Руський. За Іпатіївським списком переклав Леонід Мановець. – К.: Дніпро 1990. – 591 с.
15. Михайлова Р. Художня культура Галицько-волинської Русі. – К.: Слово, 2007. – 490 с.
16. Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.
17. Палійчук Н. Давньоруські скарби Прикарпаття // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 5–6. – С. 29–32.
18. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1928. Т. С. XIX. – с. 11.
19. Полубояринова Б. А. Русские люди в Золотой Орде. – М.: Наука, 1978. – 134 с.
20. Приймак В. В., Супруненко О. Б. Малоперещепинський «скараб». – Київ–Полтава, 2005. – 24 с.
21. Пуцко В. Мистецтво древнього Галича // Дзвін. – 1991. – №8. – С. 109–113.
22. Рыбаков В. А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – с.
23. Свенцицький І. Ілюстрований провідник по Національному Музéю у Львові. – Львів, 1913. – 26 с.
24. Толочко П. П. Древний Киев. – К.: Наукова думка; 1976. – 208с.
25. Харитонова О. Крилоський скарб // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. 9–10. – С. 124–127.
26. Шуст Р. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – К.: Знання, 2007. – 371 с.

ЗОЛОТИЙ ПЕРСТЕНЬ  
ЛІТОПИСНОЇ НАСТУСІ ЧАГР



Коли мені показали на екрані комп'ютера зображення персні улюбленої жінки князя Ярослава Осмомисла – Настусі Чагр, то я спочатку сприйняв його, як майстерно зроблену підробку. Хоча технологія виконання напису на персні, форми його овальних і круглих щитків мають певні і виразні аналогії в давньоруському ювелірному мистецтві. Під вагою подвійних роздумів і сумнівів я опублікував у газеті «Галичина» статтю «Відкриття століття чи геніальна фальсифікація». Люди, причетні до цього археологічного відкриття, занепокоївшись нашим недовір'ям, вирішили показати конкретне місце, де було виявлено знахідку. Перстень знаходився в землі, на невеликій глибині ґрунту, 20–30 см. від поверхні, за 50–60 м. на схід від фундаментів храму давньоруського часу, відомого в археологічній науці під назвою «Полігон».

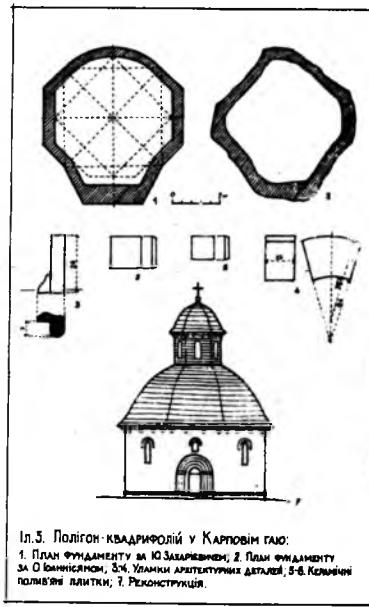
Співставляючи різні джерела, особливо, аналізуючи колекцію сакральних предметів із поля Карпів Гай, я зрозумів, яку унікальну пам'ятку мають шанс дослідити майбутні покоління археологів. Річ у тім, що всіх дослідників, які розкопували фундаменти церкви, цікавили виключно питання її датування, архітектурно-конструктивних особливостей планування чи функціональне призначення. Однак жоден з них й на квадратний метр не посунувся за межі фундаментів, розкопуючи храм, щоби в такий спосіб пізннати середовище, посеред якого перебував сакральний об'єкт, зрештою зрозуміти, а хто ж молився в цій церковці.

Перстень Настусі Чагр, а також інші археологічні артефакти, виявлені на Карпиці дають однозначні відповіді на поставлені нами питання. Тому в першу чергу з'ясуємо, хто ж такою була в галицькій історії ця загадкова жінка Настя Чагр.

З Київського літописання довідуємося, що сімейне життя Ярослава Осмомисла розпочалося в 1150 р., коли він одружився з дочкою



Перстень літописної Настусі Чагр. II половина XII ст.  
Залук'янська височина, східна територія біля фундаментів храму-ротонди «Полігон».



суздальського князя Юрія Довгорукого [6, с. 229].

Цей родинний союз був запрограмований політичними інтересами двох могутніх династій, які згодом не раз доказували свою рівність Києву, який продовжував поступово занепадати. Вже в цьому було закладено вибухову машину сповільненої дії, адже дві видатні особистості Давньої Русі – Ярослав Оsmomysl і Ольга Юріївна – мали природне право на особисте щастя. Я маю підстави так говорити, бо княгиня із Суздаля народила для нашого народу ймовірного автора Слова о полку Ігоревім (князь Володимир), першу українську поетесу (княжна Євфросинія-Ярославна) і третю дочку, руки і серця якої добивався угорський король.

Сталося так, що справжню любов подарувала галицькому володареві таємничя постать історії – Настуся Чагр. Науковці різних часів і поколінь висловлювали часом діаметрально протилежні версії щодо етнічного і соціального походження героїні літопису. Наприклад, сучасний історик П. Толочко вважає, що боярський рід Чагровичів мав тюрксько-половецьке коріння [13, с. 258]. У науковій літературі наводяться докази про болгарське походження Насти Чагр. Лексема на персні «рабе своєї» дає підґрунтя припускати, що вона таки, справді, була чужоземкою. Її могли привезти до Галича в дитячому чи юнацькому віці як найціннішу військову здобич з котрогось із половецьких чи балканських походів Ярослава Оsmomysla з дружиною. Анастасія – ім'я грецького походження, воно означає Воскресіння.

Багато письменників (Осип Назарук, Михайло Казовський, Роман Федорів) найчарівнішими мелодіями слова оспівали ту велику і трагічну любов. Знавець давньої галицької історії Роман Пащин писав: «І зразу почалась між ними така розмова сердець і душ, якої не забути. Ніхто на світі цього ще не описав. Ніхто ще не передбачив, не відвернув і не зрозумів, чому таке буває. Це як вогонь, як повінь, як хмарі грозові» [11, с. 27].

Якраз тоді володар Галича наказав спорудити для Настусі Чагр великий двір, укріпити його валами і оборонними стінами. Місце під резиденцію коханої жінки було обрано неподалік Спаської церкви, щоби кожен ранок галицький князь міг здалеку, з Крилоської гори, бачити свою суджену. Для майстрів, які завершували будувати Успенський собор, підготували нове мистецьке замовлення. Їм запропонували спорудити храм на Настусиному дворищі, аби вона з синоч-

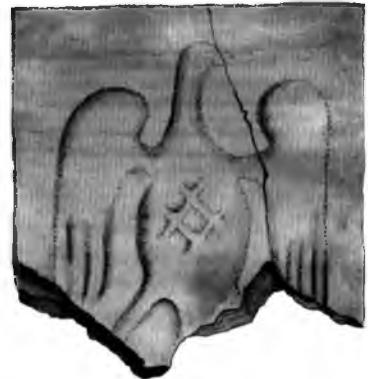
ком Олегом-Мстиславом вільно молилася в своєму християнському святилищі.

Російський історик Василь Татіщев, із відомих тільки йому джерел, докладно описав історію конфлікту в сім'ї Оsmomysla. Ярослав давно вже охолов до своєї дружини, намагався вигнати її з Галича, примушував піти в монастир. «Судячи по літописним похвалам моральності Ярослава, – констатував визначний історик М. Грушевський, – ми не можемо пояснити його відносини до Настасії як простий вибрік, та й його любов до її сина Олега показує, що маємо до діла тут з зовсім поважним почуттям» [3, с. 443].

У 1171 р. наспіла кривава розв'язка. Ставши рішуче на бік матері, Оsmomysl і син Володимир разом з княгинею Ольгою втікають з Галича до Червена. Своїм гучним жестом вони хотіли принизити Ярослава Володимировича і підбурити проти нього галичан. Це їм вдалося зробити. До Червена втікачам з Галича надійшло повідомлення такого змісту: «Поїдь уборзі. Отця твоєго ми схопили єсмо, і приятелів його, Чагрових людей побили. А ось твій ворог – Настаська». Галичани, розклавши вогонь, спалили її, а сина її Олега в заслання вигнали, а князя Ярослава Оsmomysla водили до хреста, що буде він по правді жити з княгинею. І так вони уладилися» [6, с. 305].

Історики намагалися обґрунтувати причину того жахливого вбивства, яке було вчинене в Галичі 1171 р. Позашлюбні стосунки Ярослава Оsmomysla – це був лише привід для вчинення розправи над Настею. Основна причина полягала в тому, що на авансцену галицької історії почала входити впливова політична сила – місцеве боярство, яке використало нагоду показати князеві свої оскалені зуби в претензіях на перерозподіл важелів управління в суспільно-політичній та господарсько-економічній сферах [5, с. 131].

Художнику Петру Андрусіву не вдалося в маленькій графічній роботі так реалістично показати драму 1171 р., як це зробив на монументальному полотні митець Михайло Фіголь. Мені здається, що в той момент,



Керамічна плитка з геральдичним зображенням орла. ІІ половина XII ст.  
Храм-ротонда «Полігон»



Мідний хрестик з жовтою емаллю.  
ІІ половина XII ст.



Скроневе срібне кільце, знайдене біля персня і хрестика з емалями  
Настусі Чагр



Мідний хрестик з жовтими емалями. ІІ половина XII ст.

голосніше ті, хто ще вчора вітав її, як княгиню, кому вона добро робила. І вже розкладено костище із сухих полін осинових. Їх серцевина червонілась, як кров. І сонце сходило червоно. Тихо згоріла. Тоді вже натовп замовк. Богню і сонцю молилася як богам: вони дають життя. Тепер же – смерть» [11, с. 32].

Опрацьовуючи львівську періодику 80-х років XIX ст., де глибоко і детально розкрита археологічна епопея Лаврецького-Шараневича на Залук'янських височинах, ми несподівано відкрили для себе, що Настусина могила знаходиться майже поруч з фундаментом храму «Полігон». Ще в 1883 р. професор І. Шараневич вказував, локалізувавши місцезнаходження 12 могил у лісі Діброва: «Одна з тих могил має донині в місцевій традиції назву «Чагуровъ», що нам пригадує рід любовниці князя Ярослава Осмомисла Настасю Чагр, яку галичани умертили. Вона знаходиться за ¼ (250 м.) від фундаментів Богородичної церкви» [15, с. 3].

Богородичним катедральним собором І. Шараневич помилково вважав фундаменти храму святих Кирила і Мефодія, які вони з отцем Л. Лаврецьким

коли Настуся побачила людський натовп, який чорними хвилями наповнював їхній двір, вона зняла з пальця свою найкоштовнішу реліквію – золотий перстень, подарований їй Ярославом Осмомислом. Дивлячись на нього в останній раз, ще і ще раз перечитувала прохальне звернення до Бога, виконане червоними віймчастими емалями на п'яти фігурних щитках: «ГОСПОДИ ПОМОЗИ РАБЕ СВОЕІ НАСТАСІЇ». Щоби дарунки її володаря не дісталися розлюченій черні, зняла із шиї мідний хрестик, прикрашений жовтими емалями по площині чотирьох рамен, а з вух швидкоруч майже вирвала трохи бусинні скроневі кільца, і всі коштовності кинула в пашу охолого темного череня на дні кам'яної печі.

«Коли її в сорочці білій тягли на страту, по свіжому снігу, вона не плакала, – описує події 1171 р. Р. Пацін. – Очима добрими шукала людських облич. І не знаходила. Люті звірі її оточували. Глухо гули дзвони в монастирях. І їй давали цілувати хрест. І плювали на неї. Вона молилася, цього не помічали. Сповідалась – найбільший гріх її – це те, що полюбила. Благала пожаліти сина. Натовп ревів ще більше, коли побачив тіло біле, її красу навіть в таку хвилину: «Поріддя диявольське! Вовчиця лісова!» І най-

розкопували в липні-серпні 1883 р. Тоді вчений знову звернув свій погляд до легендарної могили. «До фундаменту церкви пресвятої Богородиці прилягає в Діброві 7 могил – між ними одна називається «Чагровомъ», можливо, це одна з найвидатніших могил і своєю назвою пригадує катастрофу, яка позначилась на боярській родині «Чагрови», з яких походила Настя, любовниця галицького князя Ярослава Осмомисла, яку вбили, а Настю спалили на вогні» [16, с. 312]. Молодій львівській дослідниці Наталії Булик вдалося встановити, що в 1882 р. професор львівського університету взявся за розкопки могил у лісі Діброва. Разом з отцем Л. Лаврецьким було досліджено 5 курганів [2, с. 3112]. До цього кроку його спонукала невдала спроба археолога-аматора Л. Лаврецького, який у 1880 р. заклав траншею впоперек кургану, що його в народі називали «Настасина могила», однак не здобув жодних результатів [1, с. 56].

Щойно півстоліття пізніше, влітку 1935 р., директор Музею НТШ у Львові Я. Пастернак на доручення і на кошти його Ексцепленції митрополита Андрея Шептицького продовжив досліджувати курган. Діаметр «Настусиної могили» сягав 30 м., а висота 3,5 м. На дні могильної ями археолог виявив скорчений кістяк покійника. Біля нього перебував багатий супровідний поховальний інвентар (глиняний кубок, фрагмент нашийної гривні, дві олов'яні сережки-заушниці, крем'яні та кам'яні вироби) [9, с. 49–52]. Курган у крилоському лісі Діброва Я. Пастернак пов'язував з раннім періодом епохи бронзи. Знайдені у верхній частині могили дрібні грудочки перепаленої глини і шар вугликів можуть служити доказом, що саме тут завершилася трагедія в Галичі 1171 р.

Якщо зважити, що перстень Насті Чагр було знайдено поблизу фундаментів храму «Полігон», а в трохи дальнішому сусідстві від церкви знаходилася «Настусина могила», то, очевидно, що сакральна пам'ятка мусить мати якесь пряме чи опосередковане відношення до коханої жінки князя Ярослава Осмомисла. Із археологічної літератури, присвяченої історії розкопок у княжому Галичині Л. Лаврецького та І. Шараневича, було відомо, що розкопки фундаментів церковці в урочищі Карпів Гай, неподалік руїн Спаського храму, відбувалися в 1882 р. У своїй першій газетній публікації за 1 травня 1882 р. отець Л. Лаврецький звертається персонально до найвизначніших в тодішньому часі фахівців у галузі археології в Галичині професора І. Шараневича і церковного історика А. Петрушевича з проханням приїхати до Залукви і оглянути фундаменти розкопаної ним Спаської церкви [8, с. 144]. Рівно через місяць І. Шараневич повідомляв читачів львівської газети «Зоря», що вони приступили до розкопок фундаментів третього храму княжої доби після св. Пантелеймона і св. Спаса [14, с. 176]. Отже, невідому пам'ятку давньоруської сакральної архітектури вони виявили і почали копати наприкінці травня. І справді, професор І. Шараневич уточнює, що вперше він оглянув розкопи отця Л. Лаврецького на Спаському городищі в понеділок, на Зелені Свята. А вже в середу, разом з парохом с. Залукви, піонери української археологічної науки виявили сліди невідомого храму у відкритому полі, яке довколи-

шні мешканці називали «Карпиця», «Карповий Гай» або «Сади», хоча ніяких гаїв, ані садів там вже не було. Наприкінці XIX ст. полями на Залукв'янських височинах володіли караїми з Галича. Дослідник минувшини Галицько-Волинської Русі робить у публікації ще глибше уточнення. По осі з Пантелеймонівським храмом, на дистанції одного кілометра від них обох, знаходилися руїни Спаської церкви, а по осі з Кирилоським городищем – урочище Церквище на Підгородді. За знахідками, близькими за характером до тих, що були відкриті при розкопках Спаської церкви, науковець відніс спорудження обидвох сакральних пам'яток до однієї доби [14, с. 176], тобто до епохи правління в Галичині Володимира Володаревича (1141–1153). Згодом до вивчення пам'ятки було запрошено професора Львівської політехніки Юліана Захарієвича, який мав би допомогти у вирішенні питання про функціональне призначення храмової споруди. Однак, навіть при допомозі визначного архітектора І. Шараневич не зміг розв'язати цієї важливої проблеми. Він не виключав можливості, що монументальна споруда могла мати культове призначення [17, с. 75], але в той же час схильявся до думки про те, що розкопані фундаменти являють собою основу оборонної вежі [17, с. 76]. Цю ж точку зору поділяв мистецтвознавець В. Січинський у своїй монографії «Конспект історії всесвітнього мистецтва» (Прага, 1928). Ректор Львівської політехніки Ю. Захарієвич залишив питання про призначення споруди відкритим. Враховуючи незначну міцність відкритого фундаменту, він запропонував, що споруда, яка стояла на ньому, могла бути дерев'яною. Виходячи із отриманого ним плану, на якому пам'ятка мала форму багатокутника з двома заокругленими східними кутами, Ю. Захарієвич дав будівлі умовні назви «Ротонда» або «Полігон» [7, с. 12]. Ця назва міцно закріпилась за пам'яткою в науковій літературі. Археолог Я. Пастернак, посилаючись на те, що при розкопках були знайдені полив'яні плитки і людські поховання, вважав, що це «вказувало б радше на каплицю, чим на оборонну вежу» [10, с. 104].

Підсумки археологічних вивчень у княжому Галичині, які І. Шараневич зробив у 1888 р., також не дають нам інформацію про призначення споруди, оскільки «Полігон» досліджувався не повністю, а тільки «траншеями вздовж стін» [18, с. 77].

При застосуванні такої методики досліджень неможливо отримати вичерпні відомості про пам'ятку. Разом з тим, з описів розкопок, здійснених у травні-червні 1882 року можна зробити висновок, що фундамент було забудовано безладно опущеним у рів дрібним річковим та вапняковим камінням, залитим зверху вапняно-піщаним розчином. У ході розкопок «Полігону» виявлено декілька фрагментів тесаних архітектурних деталей. Вони вказують на стриманий блокам'яний декор.

Таким чином, навіть будучи археологічно вивченим, «Полігон» залишався найбільш загадковим об'єктом для науковців. Тому в 1978 р. за його повторне обстеження взявся один з провідних дослідників давньоруської архітектури

санкт-петербурзького Ермітажу Олег Іоаннісян. Перш ніж розпочати розкопки, йому довелося ще наново віднайти саму пам'ятку, бо за сто років Карпів Гай був стільки разів переораний, що від церкви княжих часів не залишилося ніяких слідів.

Як пише в дослідженій вчений із Санкт-Петербурга: «Розкопки 1979 р. дозволили не лише уточнити план пам'ятки і отримати більш детальні дані про його будівельно-технічні особливості, але й відповісти на питання про функціональне призначення «Полігону», а також з великим ступенем точності датувати його і відвести пам'ятці визначне місце в історичній картині розвитку галицького зодчества» [4, с. 232].

З'ясувалося, що будівля являє собою в плані не багатокутник – «полігон», а квадрифолій-чотирьохпелюсткову ротонду. Нові знахідки архітектурних деталей і наявність у споруді порталу остаточно доказали, що «Полігон» був кам'яною будівлею. План ротонди ледь витягнутий із заходу на схід: більший діаметр становить 14,9 м., а поперечний до нього – 14,4 м.

Збереглася ділянка підлоги, вимощена квадратними полив'яними плитками, серед яких траплялись і рельєфні. Одна із підгруп плиток має рельєфні зображення фантастичних звірів на лицевій, покритій поливою, поверхні. Прикметно, що рельєфні плитки, крім Галицької землі, ніде більше на території Давньої Русі не зустрічаються. До цих пір вони були відомі з трьох археологічних об'єктів: на Крилоській горі, де їх знахідки пов'язані з Успенським собором, та урочищем Золотий Тік [10, с. 206], а також в літописному Василеві [12, с. 84].

Особливе зацікавлення археолога О. Іоаннісяна викликали плитки із зображенням орла з розгорнутими крилами. Крім «Полігону», вони є добре відомими з руїн храму домонгольського часу в літописному Василеві. Сумарність зібраних археологічних джерел дали підставу продатувати дослідникові будівництво «Полігону» серединою – другою половиною XII ст. Воно розпочалося одразу ж після завершення спорудження Успенського собору, звідки для оздоблення ротонди була відправлена партія невикористаних взірців плиток [4, с. 239].

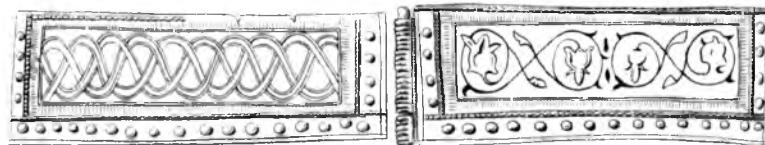
Не дивлячись на широке розповсюдження в романській архітектурі храмів-ротонд, квадрифолії і там зустрічаються дуже рідко. Причому, як наголошує О. Іоаннісян та Ю. Лукомський, близькі за часом до галицької пам'ятки знаходяться на території центральної Європи – в Моравії, Польщі та Угорщині.

Наш великий історик М. Грушевський, не дуже довіряючись польському хронікарю XIII ст. В. Кадлубеку, наводить за його свідченням окремі епізоди війни між синами Ярослава Осмомисла – Володимиром і Олегом з родини Чагрів. Щоби помститися полякам за військову допомогу, яку вони надали Олегу, Володимир вчинив напад на їхню країну і позабирає звідти в неволю поміж іншими «кілька значних жінок» [3, с. 446]. Це є досить об'єктивне повідомлення чужоземного історика, що внаслідок галицько-польських, галицько-угорських

війн у полон потрапляли знатні жінки із західного, католицького світу. Хто зна, можливо, Настя Чагр саме такою, мандрівкою нещасних бранців, потрапила до Галича, де в ней закохався князь Ярослав Осмомисл і спорудив на її честь рідкісний, класичний храм романської архітектури – ротонду-квадрифолій. Майбутні розкопки на всій площі, прилеглій до «Полігону» дадуть ще не одне цікаве археологічне відкриття, розкриють таємницю історії славної і безталанної любові двох великих сердець.

1. Бандрівський М., Верхоляк Р. Курган у Крилосі і проблема проникнення носіїв середньодніпровської культури у Верхнє Придністров'я і Посяння // Християнська спадщина Галицько-Волинської держави. – Галич, 2005. – С. 56–60.
2. Булик Н. Формування української археології в Галичині у XIX столітті: Ісидор Шараневич (1829–1901) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 307–321.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. II. – 633 с.
4. Йоаннісян О. М. Новые исследования одного из памятников Галицкого зодчества XII века // Советская археология. – 1983. – №1. – С. 231–244.
5. Костик М. Сімейна драма в житті Ярослава Осмомисла і її значення в історії Галича // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 10 – 11 жовтня 2008 року. – Галич, 2008. – С. 129–134.
6. Літопис Руський. За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с.
7. Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича. – Галич, 1991. – 40с.
8. Ляврецькій Л. Розкопы під Галичем // Зоря. – 1882. – Ч. 9. – 1 травня.
9. Пастернак Я. «Настасина могила» у Крилосі // Літопис Національного музею за 1934 рік. – Львів, 1935. – С. 49–52.
10. Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.
11. Пащин Р. Любов, мир і влада в житті Ярослава Осмомисла. – Галич, 1992. – 41 с.
12. Тимощук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1964. – 192 с.
13. Толочко П. П. Історичні постаті. – К.: Наукова думка, 1990. – 272 с.
14. Шараневич И. Розкопы въ околици Галича // Зоря. – 1882. – Ч.11. – 1 червня.
15. Шараневич И. Зъ Глича // Діло. – 1883. – 16 липня.
16. Шараневич И., Ляврецький Л. Про розкопи въ Галичи // Діло. – 1883. – 9 серпня.
17. Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęckiego grodu Halicza w r. 1860, 1880 I 1882. – Lwow, 1883. – 232 s.
18. Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885 // Przegląd archeologiczny. – Lwow, 1888. – Z. 4 – 5.3 -

## ФУНКЦІОNUВАННЯ ГРОШЕЙ В РУСІ-УКРАЇНІ



**П**ерші монети, з якими познайомилися прадавні племена Східної Європи, надходили з давньогрецьких міст-колоній, заснованих у VII–VI ст. до н. е. на Північному Причорномор'ї в межах сучасної території України. Це могли бути монети таких міст, як Тира (на місці сучасного Білгород-Дністровського), Ольвія (біля села Парутине, на правому березі Бузького лиману), Керкінітида (на місці сучасної Євпаторії), Херсонес (на території сучасного Севастополя), Пантикопей (на місці сучасної Керчі). Колонії грецьких міст-метрополій з часом стали самоврядними рабовласницькими містами-державами.

У містах набули розвитку металургійне, гончарне, деревообробне, ювелірне та інші ремесла, а також рибальський промисел. Важливу роль у економіці полісів відіграла торгівля з племенами причорноморських степів та центрами Середземномор'я. Із міст Причорномор'я у Грецію, Малу Азію, Єгипет вивозили хліб, рибу, хутра, продукти тваринництва [1, 2].

Розквіт причорноморських міст-держав обумовлений у значній мірі використанням власної монети. Випуск грошей у вигляді бронзових затуплених на конечників стріл, дельфінів та рибок, був організований вже наприкінці VII ст. до н. е. в м. Ольвії, на острові Березані, а також у Скіфській державі [3, 5]. У VI ст. до н. е. в столиці Боспорського царства м. Пантикопеї розпочався випуск срібних монет. Великі за розміром бронзові монети круглої форми «аси» набули популярності в Ольвії у V ст. до н. е. [6, 7]. На них містилось зображення Афіни, Горгони, а пізніше й Диметри. Номінали таких монет у 475–450 рр. до н. е. мали масу 276; 127–102; 76–54 та 43–39 г. Пізніше маса литих монет зменшилась. Срібною монетою Ольвії в цей період був статер масою 11,2 г. Його карбували з високочистого



Обол. Ольвія (410 – 400 pp. до н. е.) Бронза,  
маса монети 15,8 г., діаметр – 34 мм.  
Аверс: голова Медузи Горгони, реверс: орел,  
що сидить на дельфіні і клює його голову,  
та напис «ОЛВІО»

Монети-дельфіни. Ольвія (кінець VI ст. до н. е.).  
Бронза, маса монет 1,45, 2,07 і 2,45 г



**Діобол. Боспорське царство,  
м. Пантікапей (500 – 475 рр. до н. е.).  
Срібло, маса монети 1,77 г., діаметр –  
12 мм. Аверс: голова лева у фас, реверс:  
соляний знак «свастика» та дві  
чотирипроменеві зірки**

**Тетрахалік. Боспорське царство,  
м. Пантікапей (300 – 275 рр. до н. е.).  
Аверс: голова сатира у плющевому  
вінку, зображення перекрито зірковим  
тавром; реверс: у центрі – голова лева з  
відкарбованим на ній зображенням гориту,  
і внизу – осетр, по краях букви П, А і Н.  
Бронза. Діаметр монети – 21 мм, її маса –  
4,93 г**

металу, але у III-II ст. до н. е. вміст срібла в ньому знизився з 960 до 400 проби, проте у I ст. н. е. знову зрос. Показник, що має називу «проба», характеризує хімічний стан срібного сплаву – вказує, скільки грамів чистого срібла міститься в 1000 грамах сплаву. Легуючим матеріалом у срібних монетах зазвичай була мідь.

Випуск золотих монет у містах Ольвії та Пантікапеї здійснювався з кінця V ст. до н. е.

Криза рабовласницького ладу в III ст. н. е. спричинила занепад античних міст, а навала гуннів у IV ст. н. е. привела до їх загибелі. Однак деякі грецькі міста продовжили своє існування, зокрема Херсонес (у руських літописах Корсунь), який остаточно був зруйнований у кінці XIV ст.

Масовий приплив монет на слов'янські землі відбувся з території Римської імперії саме в епоху черняхівської археологічної культури.

За археологічними даними розквіт черняхівської культури припадає на III-IV століття [8]. Ця культура була поширенна на більшій частині сучасних українських та молдавських земель. Назва культури походить від села Черняхова на Київщині, поблизу якого В. Хвойка в 1899 році вперше виявив її пам'ятки. Осіdlі хліборобські та скотарські племена жили у неукріплених поселеннях, які розміщувались на розлогих схилах річок та струмків, поблизу джерел питної води. Носії черняхівської культури мали розвинену економіку, основою якої були землеробство та ремісництво, активно торгували з римськими колоніями та провінціями. Серед ремесел, якими займалися черняхівці, були бронзоливарство, виготовлення виробів із заліза, ювелірна та гончарна справа.



**Кільця-амулети та бусинки-півсфери (V – II ст. до н. е.). Бронза. Діаметр кілець – 83; 55; 48; 36 та 33 мм; зовнішній діаметр бусинок – 21 мм, внутрішній – 8 мм. Використовувалися як гроши в середовищі скіфів та ранньослов'янських племен. Комплекс знайдений в с. Стрільчи на Івано-Франківщині**

Науковці виділяють три локальні варіанти черняхівської культури, які на-  
були розквіту в Північно-західному Причорномор'ї, межиріччі Дністра, Прutu  
i Dunaю та лісостеповій зоні України. Племена бастардів, хорватів (Верхнє Под-  
ністров'я), тиверців (Середнє Подністров'я), гето-даків (Подунав'я), склавинів,  
антів (Середнє Побужжя, Подністров'я), сарматів (Північно-західне Причорно-  
мор'я) не тільки зупинили експансію Риму на свої землі, але й здійснювали спіль-  
ні військові походи на територію імперії [9].

Ріка Дунай у черняхівську добу була кордоном, що відмежовував Римську  
імперію від варварських племен, які проживали на великій за площею території  
до Дніпра, а також даліше на схід. Дунайська границя була найбільш небезпеч-  
ною, тому на цьому рубежі Рим змушеній був утримувати велику кількість регу-  
лярного війська [10].

Периферійні провінції, що знаходилися в західній частині імперії і сягали  
ріки Дунаю, постачалися продуктами харчування з території «варварів». Най-  
більш активно імперія торгувала із черняхівськими землеробськими племенами,  
що проживали на Поділлі, Покутті та Волині. В обмін на хліб, продукти тварин-  
ництва, хутро, мед черняхівці з охотою брали срібні денарії. Водні та сухопутні  
arterii на цих землях дозволяли транспортувати сільськогосподарську продук-  
цію до імперії.

Племена черняхівців вели орне землеробство. На їх поселеннях археологи  
знаходять залізні наральники, лемеші та різаки-чересла, які є частиною різного  
виду плугів. Для збирання врожаю черняхівці використовували залізні серпи та  
коси.

Дослідники ранньослов'янського етносу Михайло та Зоряна Кучинко при-  
йшли до висновку, що якраз вдосконалені землеробські знаряддя дозволили ок-  
ремим родинам успішно вести господарство при збереженні общинного права  
на землю. За цих умов поглибилося майнове та соціальне розшарування племін-  
ного суспільства, що й привело до його руйнування [11]. Гроші в черняхівських  
племенах стають універсальним товаром, реальним і надійним багатством.

Племена готів, під час свого переселення з південного побережжя Балтій-  
ського моря до Північного Причорномор'я застали на Волині та на інших землях  
сучасної України цілком сформовану осілу землеробську цивілізацію, яка знахо-  
дилась на досить високому рівні соціально-економічного розвитку.

На сьогоднішньому етапі археологічних досліджень домінует думка, що  
черняхівська культура формувалася на основі ряду місцевих культур – скіфо-  
сарматської, дако-гетської, зарубинецької, пшеворської, а також за участю  
провінційної римської культури. На певному етапі на цей процес мала вплив й  
вельбарська культура, носіями якої були готи [12].

Про економічні зв'язки черняхівців з Римською імперією засвідчують  
численні знахідки срібних денаріїв у різних регіонах України. У монографії [11]  
науковці приводять описи декількох десятків монетних та монетно-речових

скарбів пізньоримського періоду, які були виявлені на Волині, Львівщині та  
Тернопіллі в кінці XIX та в першій половині ХХ ст. В окремих скарбах знаходилось  
понад 1600 монет. Деякі з них містили золоті монети (ауреуси), медальйони  
із зображенням імператорів та різного виду прикраси. Автори [13] наводять  
численні випадки знахідок монетних скарбів черняхівського періоду на землях  
Івано-Франківщини.

Міграція готів з південного побережжя Балтійського моря до Чорного моря  
та Дунаю на початку III століття н. е. привела до суттєвих історичних змін. Вожді  
готів уклави військово-політичні союзи з автохтонними племенами сарматів,  
венедів, карпів, склавинів та бастардів і вже з середини III століття здійснювали  
спільні походи на римські провінції.

Однак правителі Риму зуміли домовитися з вождями готів про припинення  
агресії. Щоб позбутися матеріальних збитків і втрати людей, імператор  
погодився виплачувати їм грошову допомогу. Готискористалися прихильністю  
Риму і створили у Північному Причорномор'ї свою державу [12]. Імператор  
Константин (307–337 pp. н. е.) уклав із готами союз-феодус, згідно якого Рим  
зобов'язувався щорічно виплачувати їм стипендію-аннум золотом, сріблом та  
одягом. Зі своєї сторони готи щорічно мали поставляти у римську армію до 40  
тисяч рекрутів. Держава готів на той час розглядалася як федеративна частина  
Римської імперії. Практика створення буферних держав уздовж кордонів імперії  
була традиційною політикою Риму. Письмову пам'ятку про готів залишив їх  
літописець Йордан.

Прихід гуннів на українські землі привів до падіння готської держави.  
Король готів звернувся до імператора Валента (364–378 pp. н. е.) з проханням  
дозволити йому переселитися зі своїми підданими у межі Римської імперії.  
Дочекавши дозволу, більшість готів у 376 році переправилася через Дунай і  
ввійшла на територію імперії.

Гунни знищили поселення черняхівців у південних і південно-східних ра-  
йонах. Однак у північних та північно-західних регіонах черняхівська культура  
вціліла, і їх населення взяло участь у формуванні нового слов'янського етносу.

За даними дослідника монетної справи на Україні Романа Шуста [14], серед  
римських монет, знайдених на українських землях, абсолютну більшість станов-  
лять срібні денарії із зображенням імператорів та членів їх сімей. Золоті ауреуси,  
соліди, а також мідні, бронзові або латунні монети трапляються рідко. Найбільша  
кількість серед знайдених монет належить періоду правління імператорів Траяна  
(98–117 pp. н. е.), Адріана (117–138 pp. н. е.), Антонія Пія (138–161 pp. н. е.), Мар-  
ка Аврелія (161–180 pp. н. е.). На території Правобережної України трапляються  
срібні монети, які відкарбовані в період громадянської війни 68–69 р. н. е., а саме  
денарії із зображенням імператорів Гальбі (68–69 pp.), Отона (69 p.) та Вітелія  
(69 p.). Рідко трапляються монети емісії перших римських імператорів Октавіана  
Августа (27 p. до н. е. – 14 p. н. е.), Тіберія (14–37 pp. н. е.), Калігула (37–41 pp. н. е.)



Солід імператора Валента. Аверс: портрет імператора, реверс: Валент держить фігуру Вікторії та штандарт із хрестограммою. Діаметр монети – 20 мм, її маса – 4,49 г

фунта. З часом вона зменшувалася і за імператора Нерона (54–68 рр. н. е.) рівнялася 3,41 г. Далі срібний денарій продовжував знижуватися в масі, а введення у його склад міді привело до того, що під кінець II століття в денарію було лише 50% срібла, а в другій половині III століття – і ще менше [15].

Активні економічні та воєнно-політичні відносини між черняхівськими племенами, державою готів, з одного боку, і Римською імперією, з другого, тривали від середини III ст. н. е. до вісімдесятих років IV ст. н. е., однак цей період не співпадає із часом карбування переважаючої більшості монет, які надійшли на українські землі.

Виявлене невідповідність обумовлена тим, що на початку III ст. н. е., якраз перед приходом готів на українські землі, імператор Діоклетіан (285–305 рр. н. е.) у зв'язку з глибокою фінансовою кризою провів грошову реформу і вилучив із обігу в державі срібні денарії і антонініани. Замість них він запровадив повновартісну золоту монету – ауреус масою 5,45 грама та ввів новий монетний номінал на основі бронзи – фоліс масою 10 грамів [14].

Черняхівці та готи мали довіру тільки до срібної валюти, тому не заперечували, коли римляни розплачувались старими срібними денаріями.

Грошова виплата готам вірогідно здійснювалась безпосередньо із казни імперії, оскільки там зберігалися вилучені з обігу номінали.

Отож вилучені із вжитку на території Римської імперії срібні денарії мали широке використання, як платіжний засіб, у середовищі полієтнічних племен черняхівців [16].

На поселеннях черняхівців знаходять зливки міді, бронзи, срібла та золота у вигляді паличок та брусків, які теж виконували функцію грошей у торгових операціях.

та Клавдія (41–54 рр. н. е.). Дещо частіше нотуються знахідки срібних денаріїв останнього представника династії Юліїв-Клавдіїв – імператора Нерона (54–68 рр. н. е.), а також імператора Веспасіана (69–79 рр. н. е.). Характерно, що монетні номінали початку третього – кінця четвертого століть трапляються теж рідко, ареал їх поширення обмежений прикордонними територіями.

Маса срібного денарію на початку його карбування в другій половині III ст. до н. е. становила 4,55 г і відповідала 1/72 частині римського



Срібні монети Римської імперії: 1 – денарій імператора Октавіана Августа. Аверс: портрет імператора, реверс: Гай та Луцій Цезарі – племінники Августа. Маса 3,6 г, знайдений поблизу с. Незвіська на Івано-Франківщині; 2 – денарій імператора Тіберія. Аверс: портрет імператора, реверс: сидяча постать Великого понтифіка. Маса 3,44 г, знайдений поблизу с. Великої Кам'янки на Івано-Франківщині; 3 – денарій імператора Веспасіана. Аверс: портрет імператора, реверс: сидяча постать імператора. Маса 3,09 г, знайдений в с. Олієво-Королівці на Івано-Франківщині; 4 – денарій імператора Траяна. Аверс: портрет імператора, реверс: богиня Вікторія. Маса 2,97 г. 5 – денарій імператора Луція Верса (161 – 169 рр. н. е.). Аверс: портрет імператора, реверс: фігура летучої Вікторії. Маса 3,28 г; 6 – денарій імператора Олександра Севера (222 – 235 рр. н. е.). Аверс: портрет імператора, реверс: крокуючий Марс. Маса 3,75 г. Денарії 4 – 6 із скарбу, що містив 311 римських монет, знайденою Я. Овчаренком в урочищі Ринчище, поблизу м. Тисмениці у 2011 р.

Уваги заслуговує знахідка круглої срібної монети опуклої форми з порожнім аверсом та реверсом діаметром 10 мм і масою 0,35 г, яку недавно виявили разом із римськими денаріями в Івано-Франківській області. Зазначений різновид грошей виготовлявся самими черняхівцями і використовувався в повсякденній торгівлі. У пізніші часи окремі номінали золотих, срібних та мідних монет Візантії, Угорщини та інших держав теж були скифатними, тобто мали випуклу форму.

Підрахувавши чисельність монет у музеях України, приватних колекціях, знайдених скарбах, а також врахувавши кількість монет, що продається на аукціоні Біоліті, ми провели кількісне порівняння надходження монет на територію сучасної України з Римської імперії в черняхівську добу та з країн Сходу, Європи і Візантії в період від початку VI ст. до першої половини XIII ст. Підрахунок показав, що в римський період монет надійшло в декілька десятків разів більше, ніж за весь період другої половини першого тисячоліття та першу четверть другого тисячоліття.

Цей висновок підтверджується також великою кількістю денаріїв, знайдених в останні роки пошукачами-любителями на Волині, Поділлі та в південних регіонах нашої країни.

Характерно, що більшість денаріїв виявлено не в скарбах, а як поодинокі знахідки на колишніх городищах трипільців та на земельних угіддях, що використовувалися ними для вирощування сільськогосподарських культур.

Черняхівці-землероби були заможними господарями і, вірогідно, мали звичай задобрювати язичницьких богів, «засіваючи» землю срібними денаріями. Подібний звичай існував у фракійців, однак у землю вони закопували золоті маски богів.

Наявність на східнослов'янських землях упродовж тривалого часу значної кількості римських монет позитивно вплинула не лише на економічний розвиток регіонів, але й спричинила виникнення найбільш ранніх загальнослов'янських одиниць лічби та вагового обліку.

Срібні монети, накопичені на українських землях в черняхівську добу, ще впродовж декількох століть функціонували як гроші і поступово перероблялися ремісниками на прикраси.

В епоху становлення українського етносу на давньоруські землі у V–VII ст. стали надходити срібні монети сасанідів [17].

Необхідність у такому специфічному товарі, як гроші, що виконують у суспільстві функцію загального еквівалента вартості, виникла у цей період на Русі в результаті активного розвитку товарного виробництва та ринкових відносин.

Русичі обмінювали свій товар на високопробні срібні драхми масою 4 г. Ці монети карбувалися правителями сасанідського Ірану від початку заснування їхнього царства у III столітті. За 3 тисячі років до н. е. в Малій Азії вже вміли отримувати у великій кількості металічне срібло, яке було супутнім матеріалом при відновленні свинцю з галенової руди [18].



Вміст гаманця черняхівця (IV – V ст. н. е.), знайденого поблизу с. Більча Золотого на Тернопіллі: 1 – шматок срібного виробу, маса 5,39 г; 2 – пряслице з глиняної кераміки; 3 – фрагмент антонініана імператора Філіпа Араба (244 – 249 рр. н. е.), маса 1,25 г; 4 – денарій імператора Антонія Пія, маса 2,99 г; 5, 6 – денарії імператора Марка Аврелія, маса 2,70 та 2,96 г; 7 – денарій імператора Луція Вері, маса 2,51 г; 8 – денарій Сабіни (117 – 137 рр. н. е.), дружини імператора Адріана (117 – 138 рр. н. е.), маса 2,49 г; 9 – денарій Фаустини Молодшої (161 – 176 рр. н. е.), дружини імператора Марка Аврелія (161 – 180 рр. н. е.), маса 2,79 г

До ісламська держава сасанідів існувала в період 224–651 рр. Найбільшого розквіту імперія досягла за правління царя Хосрова I Ануширвана (531–579 рр.). Трохи пізніше інший цар Хосров Парвіз (590–628 рр.) значно розширив її територію. До складу імперії ввійшли землі нинішніх держав Ірану, Іраку, Азербайджану, Вірменії, Афганістану, східної частини Туреччини та частини земель Індії, Сирії і Пакистану [19].

Тривалі війни з Візантією ослабили сасанідів. У середині VII ст. їх імперію знищив і поглинув Арабський халіфат.



Драхма. Сасаніди. Карбована за імператора Хосрова II Парвіза. Діаметр монети ~ 27 мм, її маса – 2,57 г

Інший шлях надходження грошей на Русь пролягав із Візантії. Особливо тісними були торговельні зв'язки з цією державою у VI–VII та IX–XI століттях. Основними номіналами візантійської грошової системи були золоті соліди, срібні міліарції і мідні нумії. Маса соліда становила 4,55 г і відповідала 1/72 частині золотого фунта [15, 20, 21].

Міліарцій карбували з високо-пробного срібла, і його маса була рівною 4,5 г, однак із часом вона зменшувалася і в X–XI ст. становила 2,5–3,0 г.

Рідкісні випадки знахідок скарбів із сасанідськими та візантійськими монетами засвідчують, що вони не відіграли помітної ролі в грошовому обігу на українських землях.

Справжній попит на срібні монети виник у VIII ст., коли на територію Русі почали надходити срібні куфічні дірхеми з Арабського халіфату [17]. Епітет куфічний у назві монети походить від арабського письма «куфі», яке виникло в іракських містах аль-Куфе і аль-Басре наприкінці VII століття. У відповідності з канонами ісламу на монетах дозволялися лише написи, а саме вислови з Корану, датування за мусульманським літочисленням та місце карбування. Пізніше на монетах вказували імена правителів – халіфів та їх намісників.

Куфічні дірхеми карбували у різних місцях великої території Арабського халіфату – в містах Середньої Азії, Ірану, Закавказзя, Месопотамії і Малої Азії, на африканських берегах Середземного моря та в арабській частині Іспанії.

Монети кінця VII століття містили 3,9 г срібла. У цей період вартість 10 дірхемів рівнялася вартості золотого денара. Пізніше в різних частинах Халіфату маса дірхемів була неоднакова і змінювалася в межах від 3,4 до 2,7 г.

Імперія Халіфат вела торгівлю з тодішніми країнами Великого Євразійського Степу, а саме з Великою Булгарією, Хазарським каганатом, Великим князівством Руським, Східною Римською імперією [22].

У IX – X ст. в торгівлю з арабськими країнами були залучені східні і західні слов'яни, народи Прибалтики, Скандинавії. Купці з Середньої Азії, Персії та Ірану досягали Праги та угорської рівнини, добиралися до Швеції, Польського Помор'я. Монетне срібло, дорогоцінне начиння, шовк і прянощі Сходу обмінювали на рабів, пушнину, а також мед, віск та льон. Скляний посуд Сирії і Єгипту, поливану кераміку Рея і Самарканда знаходять при розкопках боярських жителів Новгорода і Новогрудка.

Якщо в скарбах IX ст. домінують дірхеми, які карбували в Іраку, то вже у скарбах X ст. переважають монети Саманідів – в той час наймогутнішої держави



Куфічний дірхем. Аббасиди. Карбований халіфом Мансуром у Багдаді (771 р.). Діаметр монети – 23 мм, маса – 3,48 г. Знайдений у с. Язловці на Тернопіллі



Куфічний дірхем. Аббасиди. Карбований еміром Мумінімом від імені халіфа Мунтасіра в Багдаді (862 р.)



Куфічний дірхем. Саманіди. Карбований у Нішапурі (945 р.). Діаметр монети – 27 мм, маса – 4,63 г. Із Нижнівського скарбу



Куфічний дірхем. Саманіди. Карбований еміром Раді у Таши (981 р.) Діаметр монети – 32 мм, маса – 2,85 г. Знайдений в с. Язловці на Тернопіллі

на іранському Сході зі столицею в Бухарі. Саманіди – династія правителів, яка володарювала в Середній Азії у період 819 – 999 рр., після розпаду Арабського халіфату.

Торгові шляхи, які зв'язували Західну Європу з віддаленими країнами Азії пролягали через землі Київської Русі. Маршрут від Барселони проходив через Ліон, Верден, Регенсбург, потім по Дунаю через Угорщину і Галич або через Прагу, Краків і Володимир-Волинський – до Києва. Із Києва купці прямували у Волзьку Булгарію, спускалися Волгою – «головною дорогою срібла» – і пливли вздовж кавказького та персидського побережжя Каспію. З іранського міста Реї вони добиралися до Балха, а звідти проникали у глиб Азіатського континенту і до Китаю.

Через складність подолання великої відстані торгівля між Європою і Сходом здійснювалася поетапно. Посередниками у торгівлі зі Східною Європою був Хорезм, міста Південного Прикаспію і Хазарський каганат, де монетне срібло і художній імпорт неодноразово змінювали власників.



Денарій (пфеніг) імператора Священної римської імперії Оттона III (996 – 1002 pp.) та його бабусі Адельгейди. Срібло, діаметр монети – 18,5 мм, маса – 1,19 г

Численні скарби куфічних дірхемів були виявлені в Чернігівській, Сумській, Київській та Вінницькій областях [14, 23]. На Івано-Франківщині знайдені два великі скарби з цими монетами. Перший скарб був захований на околиці Галича, а другий – у с. Нижнє Тлумацького району. Нижнівський скарб, виявлений в 70-х роках минулого століття, вміщував понад дві тисячі дірхемів. Декілька монет із цього скарбу знаходяться в Івано-Франківському краєзнавчому музеї.

У кінці Х століття надходження арабських монет на територію сучасної України слабшає, а на початку XI століття припиняється зовсім.

Припинення надходження арабських монет на українські землі історики вбачають у занепаді південного шляху слов'яно-арабської торгівлі. Прискорив занепад похід київського князя Святослава Ігоровича проти хазарів, внаслідок якого їхню столицю м. Ітіль було зруйновано, а сам каганат припинив своє існування.

Різке зниження проби срібла в дірхемах, карбованих в кінці Х ст., скоріш за все, вказує на виснаження срібних родовищ у державі Саманідів, що й спричинило її занепад.

Згідно ще з однією версією, піднесення економіки арабських країн після розвалу Халіфату обумовило популярність золотої монети, експорт якої на східнослов'янські землі став економічно невигідним.

Дефіцит повновартісних монет на Русі спробували компенсувати європейськими денаріями, однак наприкінці XI століття їх вони перестали завозитись на українські землі. На цей час у Галицькій Русі, хоча в невеликій кількості, користувалися візантійськими монетами [14].

Першу спробу карбування золотих та срібних монет на Русі здійснив наприкінці Х століття князь Володимир Святославович (978–1015 pp.) [17]. Якраз у зазначеній період князіві було важливо засвідчити суверенність та могутність молодої держави, оскільки він узяв шлюб із візантійською принцесою Анною та



Солід імператора Візантії Гераклія I (610 – 641 pp.). На лицьовій стороні зображені імператор із сином Константином у фас, а на зворотній стороні – хрест «Голгофа» на чотирьох ступеньках. Діаметр монети – 20 мм, її маса – 4,47 г. Монета знайдена на березі Дністра біля с. Раківця на Івано-Франківщині



Фрагменти золотих монет Візантії. Обрізані соліди імператора Константина V Копронима (741 – 775 pp.). Використовувалися в торгових операціях у Галицькій Русі



Білонний аспром трахіс імператора Візантії Константина VIII. Зображеній бюст імператора в короні з хрестом, у лівій руці – держава з хрестом, а в правій – видовжений хрест



Електрова номіза імператора Візантії Михайла VII (1071 – 1078 pp.). На аверсі зображеній бюст Христоса у фас. Двома пальцями правої руки Христос благословляє, а лівою тримає Євангеліє. На реверсі – бюст імператора в фас, тримає у правій руці лабарум, а в лівій – державу з простим хрестом. Діаметр монети ~ 27 мм, її маса – 4,36 г. Знайдена в с. Залуччі на Івано-Франківщині



Нумій трахіс імператора Візантії Никифора III Ботаніата (1078 – 1081 pp.). Імператор зображеній у фас, у правій руці тримає лабарум із хрестом. Маса монет – 1,53; 1,45 та 1,69 г. Знайдені в околиці м. Галича



Срібляник князя Володимира Святославовича 1-го типу. Діаметр монети ~ 26 мм, а її маса – 2,2 г. Проданий на аукціоні Віоліти у вересні 2014 р.



Срібляник князя Володимира Святославовича IV типу. Діаметр монети ~ 28 мм, а її маса – 2,4 г.

здійснив хрещення Русі (988 р.). Прототипом для своїх монет князь Володимир Святославович вибрал солід візантійських імператорів-співправителів Василія II (976–1025 рр.) та Константина VIII (976–1028 рр.). Златники масою 4,0–4,4 грама виготовляли з високопробного золота і метрологічно відповідали візантійським солідам. Однак при карбуванні срібляників використовували переважно низькопробне срібло.

Середину монетного поля златників і перших срібляників займає зображення князя, увінчаного вінцем, зі скіпетром у правій руці, який завершується хрестом. Над лівим плечем князя вміщено родовий знак Рюриковичів – тризуб. На даний час відомі 11 златників, які за написами на аверсі монет ділять на два типи. Навколо портрету на златниках першого типу зроблений напис «Владимир на столе», а на златниках другого типу – «Владимир, а се его злато» [14].

Реверси златників, а також срібляників першого типу однакові. На ньому міститься зображення Христа-Пантократора і навколо написане повне або скроочене його ім'я.

За відмінностями зображень і написів на лицевій та зворотній стороні срібляників, яких виявлено не більше 500 одиниць, дослідники розрізняють чотири типи монет цього князя. Так, на реверсі монет II та IV типів погруддя Христа замінено зображенням тризула. Також з обох сторін монет скорегована легенда – вона стала єдиною «Владимир на столе», «а се его сребро».

Дослідник Олександр Федонін [24] звертає увагу на те, що князь не наважився би замінити на срібляниках зображення Ісуса Христа на який-небудь символ, і робить висновок, що тризуб є рівноцінним Богові, який засвідчує триєдність Бога Отця, Бога Сина і Духа Святого.

У давні часи на Русі живу людину завжди зображали цілісною і не дозволяли графічно відтворювати її частини тіла. Проблему погруддя князя на златни-

Платіжний засіб у вигляді випуклого срібного кружельця діаметром 10 мм і масою 0,34 г. Знайдений на поселенні черняхівців поблизу с. Яківки на Івано-Франківщині



Бронзові (1 – 3) та мідні (4, 5) платіжні зливки у вигляді прямокутних у січенні паличок, подушечки та кружельця. Маса паличок – 4,23 г (2), 5,76 г (3) і 5,17 г (4); подушечки – 8,47 г; кружельця – 0,76 г. Довжина палички (4) 54 мм. Знайдені на поселеннях черняхівців в Івано-Франківській області

ках та срібляниках першого типу було вирішено в оригінальній манері – на рівні його грудей без відповідних пропорцій зобразили дві ноги.

На срібляниках інших типів «цілісність» фігури володаря досягалася зображенням князя, що сидить на троні.

Після Володимира Святославовича власну монету карбували князі Святополк (1015 р.), Ярослав Мудрий (до 1016 р.) у Новгороді та тмутарацанський князь Олег-Михаїл (близько 1070 р.) [14, 25].

Випуск срібляників і златників був короткосрочним, а за кількістю невеликим, тому не мав суттевого впливу на грошовий обіг Київської Русі, однак самі монети є цінними історичними пам'ятками.

Грошовими одиницями в княжий період були гривна, ногата, куна, резана та векша (вивериця) [17].

Вагова і грошово-лічильна одиниця гривна походить від прикраси зі срібла або золота у вигляді обруча, яку носили на ший.



Срібні та золоті платіжні зливки у вигляді чотирикутних (1, 3, 7, 8), шестикутних (2, 5, 6) та овальних (4) у січені паличок. Виготовлені з використанням проковування. Маса зливок – 9,55 г (1); 10,67 г (2); 0,83 г (3); 4,48 г (4); 4,25 г (5); 9,01 г (6); 5,93 г (7) і 4,09 г (8). Довжина палички під номером 1 – 56 мм. Знайдені на поселеннях черняхівців



Розкладна кишенська вага для визначення маси монет, їх фрагментів та зливок металів. Виготовлена з бронзи. Довжина коромисла – 140 мм. Використовувалася у римському та ранньослов'янському періоді



Пінцет бронзовий із зооморфним зображенням, знайдений поблизу с. Корнева (Івано-Франківщина) на місці колишнього поселення черняхівців. Довжина пінцета – 60 мм, ширина робочої зони – 18 мм

Термін «ногата» (добра монета) запозичений слов'янами від арабських купців. Ним вони називали незношенні дірхеми з високим вмістом срібла.

Вагу гривни можна було співставити з відповідною кількістю монет (кун), тому замість вагових одиниць стали використовувати грошово-лічильну одиницю «гривна кун». У XI столітті одна гривна кун відповідала 20 ногатам, 25 кунам, 50 резанам або 150 векшам [15]. У цей період вартість хутра куниці була еквівалентною 8 г срібла. Срібний еквівалент куни вигідно співвідносився з масою візантійської срібної літри (– 327 г), західноєвропейського фунта (– 409,5 г), арабського ратля (– 408 г), тому його використовували для встановлення співвідношення між гривною та іншими тогочасними грошовими одиницями. Найдрібнішою грошовою одиницею давньоруського часу була векша (вивериця). Її вартість прирівнювалася до 1/3 куни.

На місці одного з давньоруських городищ на Прикарпатті знайдений платіжний засіб – срібну трикутну призму масою 2,8 г, яка відповідає масі візантійського міліарпію. На ній збереглися просічені лінії, якими позначалося місце для відрізання кусочків необхідної маси від пластини шириною 12 мм і товщиною 4 мм.

У монетних скарбах часів Київської Русі нерідко знаходять обрізані довкола дірхеми або їх фрагменти, які за масою є близькі до маси тогочасних європейських денаріїв. Ймовірно, що резаною в давні часи називали кусочки срібла або фрагменти срібних монет, маса яких була наближена до маси найбільш уживаних грошових номіналів.

В епоху племінного устрою черняхівців, а також у княжу добу функцію грошей виконували різної маси зливки золота, срібла, бронзи чи міді. У більшості випадків їх проковували і надавали форму прямокутних, квадратних або шестикутних у січені паличок. Для вимірювання їх маси використовували ваги різної конструкції. Показана на рисунку вага римського періоду є портативною і зручною для користування. Коромисла в ній мають шарніри, які дають можливість складати вагу і переносити в кишені.

Проблема точності зважування в минулі віки існувала у кожній країні. Правителі держави змушенні були забезпечувати населення необхідною кількістю стандартизованих гирок різної маси. Часто при зважуванні функцію гирок виконували монети, до метрологічних показників яких купець та продавець мали довіру. Для перевірки маси монет у Візантії та в країнах Європи застосовували спеціальні гирки, маса яких відповідала масі конкретних грошових номіналів [25]. Їх використовували і в слов'янських країнах. Гирки-еквіваленти мали різну форму і виготовляли з бронзи, міді або олова. При зважуванні, як в римські, так і в княжі часи, для перевірки маси монет, їх фрагментів або зливок металів використовували бронзові пінцети. Часто на їх поверхню гравіюванням наносили рисунки.



Дрібні гирі для зважування X – XV ст. масою 5,90; 15,42 і 39,30 г. Бронза

Непроковані срібні зливки масою 24,05 г (1); 2,63 г (2); 9,91 г (3) і 21,32 г (4). Обслуговували потреби грошового ринку в княжий період



Фрагмент срібного зливка, що мав форму пластини шириною 12 мм і товщиною 4 мм. Маса відокремленого шматка – 2,81 г і близька до маси міліарісю. Знайдений на давньоруському городищі біля с. Кунисівців на Івано-Франківщині

Спеціальні важки для перевірки маси окремих номіналів візантійських монет. Бронза. Маса гирок – 2,82 г (1); 3,36 г (2) та 6,70 г (3). Важка 2 містить тавро, на якому зображений імператор Константин VII, який у лівій руці тримає державу з хрестом, а у правій руці – видовжений хрест. Гирки знайдені на давньоруських поселеннях Волині і Тернопілля



Псевдокиївські важкі гривни з нахиленими (1) та не нахиленими (2) боковими гранями



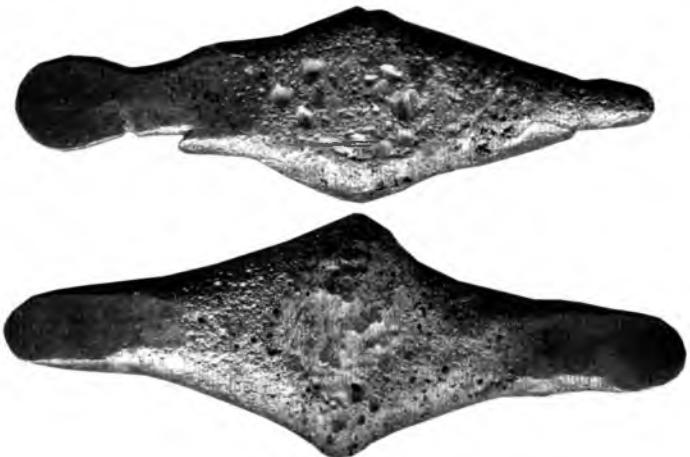
Гривна-зливок новгородського типу. Довжина монети – 136 мм, її маса – 191,6 г. Продана на аукціоні Віоліті в листопаді 2014 р.

Розвиток економіки на Русі, вдосконалення феодального устрою, піднесення торгівлі обумовило запровадження в державі високоваргінських срібних монет-зливків стандартної маси. Першими на грошовому ринку з'явилися гривни-зливки київського типу у вигляді ромбоподібної шестикутної призми [17]. Їх маса становить 161 – 164 г і є близькою до маси половини візантійського фунта – 163,7 г. Вчений-нумізмат Роман Шуст дійшов висновку, що вперше масовий випуск срібних монет-зливків на Русі був налагоджений в монастирях Києва [14].

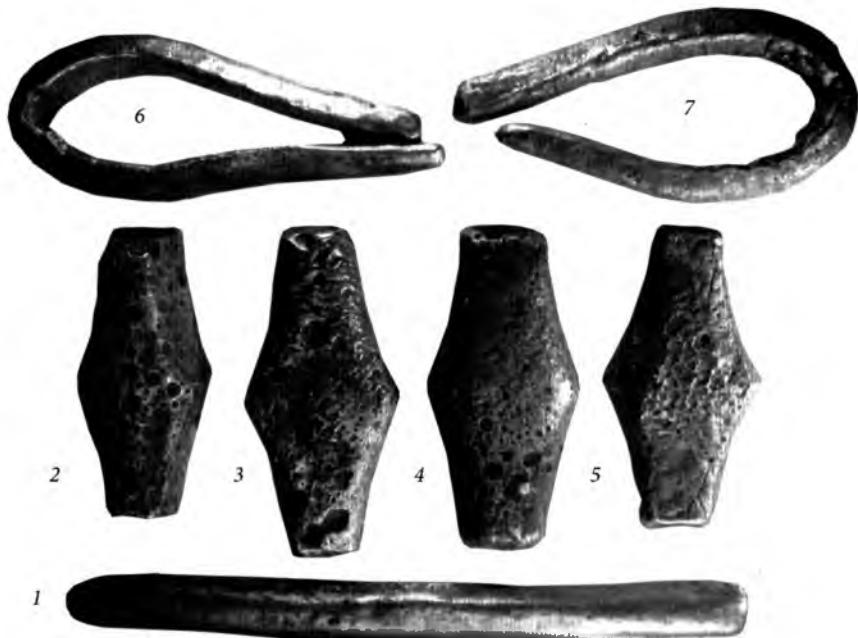
Вже у середині XII ст. в обігу стали появлятися так звані псевдокиївські важкі гривни масою 204 г із заокругленими верхніми ребрами. У деяких гривнах цього типу бокові грані призми нахилені до основи. Незначна зміна геометрії зливка дозволяла вилучати його з ливарної форми без руйнування оснастки. Зазначенна інновація забезпечувала можливість багаторазового використання ливарної форми.

Широкого вжитку на Русі мали також гривни новгородського типу, названі так за місцем їх першої знахідки [17]. Вони виготовлялися у вигляді прогнутих брусів. Посередині зливки мають потовщення, а їх верхні грані випуклі. Маса новгородських гривен змінювалася в межах від 191 до 196 г.

Серед давньоруських гривен недостатньо досліджений чернігівський тип срібних зливків. Гривни цього типу часто змінювали свою форму. Спочатку їх форма була подібною до київських зливків. Оскільки пластичність срібла безпосередньо залежить від наявності в ньому домішок інших металів, у давні часи пробу срібла перевіряли розплощуванням одного з кінців гривни з



Гривни-зливки чернігівського типу. Входили до складу монетно-речового скарбу, знайденого на острові Готлант 1967 року



Срібні гривні володимир-волинського (1), псевдокиївського (2 – 5) та галицького (6 – 7) типів. Зливки з Галицького скарбу, знайденого 2012 року

допомогою молотка. Для зручності проведення цієї операції чернігівські гривни виготовляли овальними і на кінцях тонкими. Гривни-зливки такої форми були поширеними на Чернігово-Сіверській землі. Середня маса гривен чернігівського типу становить 196 г.

Сучасний дослідник Валерій Нечитайло, у складному ним каталогі давньоруських монет [26], приводить метрологічні характеристики срібних зливків, що виготовляли також у Волзькій Булгарії, Луцьку, Галичі та з середини XIII ст. у Золотій Орді.

Волзький тип срібних зливків має форму кружала діаметром 120–160 мм і їх маса становить 2500 – 2800 г.

Володимир-волинську гривну виготовляли у вигляді паличок з напівовалальним січенням. Довжина гривни становить 160 – 165 мм, ширина – 25 мм, а висота – 20 мм. Зливки мають масу 195 – 201 г.

Галицькі гривни теж є паличками з напівовалальним січенням, однак їх розміри і маса інші. Зливки мають довжину 230 – 240 мм, а їх маса становить 199 – 205 г. Наведена в каталогі галицька гривна зігнута по дузі під кутом 90°.

Цінну інформацію про зовнішні ознаки та метрологічні характеристики давньоруських срібних гривен надав скарб, знайдений у Галичі в 2012 р. У ньому нарахувалось 30 монет-зливків. Серед них були 11 псевдокиївських важких гривен із середньою масою 204 г, 2 київські гривни – масою 154 г та 162 г, 1 володимир-волинська гривна-паличка масою 196 г та 17 галицьких гривен-паличок, яким згинанням надана різна конфігурація. Довжина паличок у галицьких гривнах становила 210 – 240 мм, а їх маса – 196 – 198 г. Шістьма галицьким гривнам надана форма підкови. Інші чотири мали вигляд ярма. Для надання цієї конфігурації палички згинали по дузі до змикання їх кінців. В одному зливку місце згинання палички зміщено від центру на четверть її довжини, тому її кінець змікався з серединою палички. Кільцевидна конфігурація галицької гривни має перевагу в тому, що її можна підвішувати, а також нанизувати на ремінь для носіння.

Намагаючись зрозуміти, чому гривни-зливки київського та псевдо-київського типу не розплющували і не оцінювали в такий спосіб пробу срібла, ми дійшли висновку, що цього не варто було робити через те, що каверни на верхніх та бокових гранях засвідчують високу хімічну чистоту срібла. Лише срібло високої пробы, доведене до розплаву, сорбує кисень з атмосфери повітря [27], а при охолодженні виділяє його з об'єму у вигляді бульбашок, які при контакти з повітрям руйнуються. Процес руйнування бульбашок є кавітаційним і супроводжується локальними мікророзривами. Ударні хвилі деформують поверхню відливок і в такий спосіб забезпечують утворення каверн. Секрет виготовлення монет-зливків із кавернами полягає в тому, що насичення розплавленого срібла киснем забезпечується шляхом багаторазового переливання рідкого металу із одного тигля в інший. На даний час з'ясовано, що розплавлене срібло в перерахун-



Дірхем хана Золотої Орди Джанібека (1342 – 1357 рр.). Діаметр монети – 17 мм, її маса – 1,7 г



Дірхем хана Золотої Орди Бердібека (1357 – 1359 рр.). Діаметр монети – 15 мм, її маса – 1,4 г



Дірхем хана Золотої Орди Булака (1370 – 1380 рр.). Діаметр монети – 16 мм, її маса – 1,4 г



Мідні монети (пули) Золотої Орди. Знайдені на околиці Галича

ку на свій об'єм може поглинути до 20 об'ємів газопобідного кисню. Вміст срібла в монетних гривнах київського типу є високим, і його проба змінюється в межах від 915 до 960 одиниць.

Срібні гривни-зливки встановленої форми та маси були зручними для сплати великих грошових сум. Вони зосереджувались у руках багатих людей – членів княжого роду, земського боярства, купецької еліти. Якраз гривнами сплачували борги та контрибуції, в них зберігались багатства у княжих, боярських та церковних скарбницях.

У 40-х роках XIII ст. землі Київської Русі завойовують монголо-татари і приєднують до Монгольської імперії [28]. Військо Чингісхана (1155 – 1227 рр.), яке залучалось до походів у Західну Азію та Східну Європу, називали Золотою Ордою, а завойовані землі ставали вотчиною його старшого сина Джучі (1184 – 1227 рр.). З часом землі Золотої орди були розділені на території (ул, си), якими правили нащадки синів Джучі – Батий та Орда-Ічена.

Військово-адміністративному устрою Золотої Орди підпорядковувалися землі від басейну ріки Об до пониззя Сирдар'ї на сході та від устя Дунаю до Фінської затоки і Ладозького озера на заході.

Золотоординською столицею спочатку було місто Сарай-Бату в Нижньому Поволжі, а з першої половини XIV ст. – місто Сарай-Берке (поблизу нинішнього Волгограду).

Підпорядкування завойованих земель виражалося у сплаті данини продуктами, грошима, а також військовою повинністю. Монголо-татарське іго затримувало економічний і культурний розвиток руських земель, спричинило феодальне роздроблення.

Міжусобні війни за ханську владу, визвольна боротьба підкорених народів похитнули військово-політичну могутність Золотої Орди. За правління хана Менгу-Тимура (1266 – 1288 рр.) ординська держава стає незалежною від Монгольської імперії, започатковується карбування власної монети.

Володар Галицько-Волинського князівства Данило Галицький (1253 – 1264 рр.) не був у васальній залежності від Золотої Орди [29]. Виявивши дипломатичний хист, він у 1246 році відвідав на Волзі ставку хана Батия і після переговорів згодився стати його союзником.

Хан Батий вважав себе першою людиною в Монгольській імперії, тому правив самостійно і не звертав уваги на імператора. Отож на випадок конфлікту з імператором він вирішив не шкодити Данилові, а скликти його на свій бік, щоб у скрутний час отримати від нього допомогу в боротьбі за імператорський трон [25].

Зі свого боку князь Данило очікував на об'єднання європейських країн проти Золотої Орди і погодився прийняти від папи Інокентія IV королівську корону, яку вручили йому 1253 року в м. Дорогичині (нині Польща). Але після коронації його сподівання на військову підтримку не справдилися.

Держава, створена королем Данилом, активно функціонувала до кінця XIII ст. Після його смерті не менш енергійно відстоювали самостійність держави його сини – князь Шварно Данилович (1264 – 1269 рр.), князь Лев I Данилович (1269 – 1301 pp.) та внук – король Юрій I Львович (1301 – 1308 рр.) [30].

Упродовж XIV – XV ст. найбільш поширеною монетою на українських землях були працький гріш [14]. Емісія цих грошей розпочалася за короля Вацлава II (1278–1305 рр.). Вона стала можливою після відкриття у 1276 році великих покладів срібла поблизу чеського міста Кутна Гора. У перші роки випуску маса гроша становила 3,95 г срібла 937,5-ї проби, але з часом проба металу та маса монети поступово знижувалися і знецінювалися. У 1311 році вміст срібла в монеті знизився до 3,41–3,34 г, а наприкінці XIV ст. його було лише 1,83–1,66 г. На лицьовій стороні гроша містилось зображення корони і навколо неї латинською мовою легенда «Вацлав другий (з божої ласки король Чехії)». На звороті монети зображений герб Чеського королівства – лев з подвійним хвостом та напис



Грошовий скарб кінця XIV ст., знайдений у м. Теребовлі (2012 р.). У монетному комплексі містилося 347 обрізаних і 52 цілих празьких грошів та 2 монети угорського короля Карла Роберта Анжуйського (1301 – 1342 рр.). Маса монет – 920 г



Празький гріш Яна I Люксембурзького (1310 – 1346 рр.). Діаметр монети – 28 мм, її маса – 3,36 г. Із грошового скарбу знайденого в м. Теребовлі

Срібна монета короля Угорщини Карла Роберта Анжуйського. Аверс: Карл на троні, реверс: лицар у шоломі, захищений щитом із гербом Анжуйської династії. Діаметр монети – 26 мм, її маса – 3,29 г. Із грошового скарбу, знайденого в м. Теребовлі

«Празький гріш». На західноукраїнських землях вперше чеські гроші з'явилися у 1305 році і в письмових джерелах згадуються під назвою «широкі гроші».

Останнім правителем Галицько-Волинського королівства був князь Юрій II (1325–1340 рр.), син мазовецького князя Тройдена (1270–1282 рр.) та сестри князя Андрія (1308–323 рр.) та Лева II (1308–323 рр.) – внуків короля Данила, які героїчно загинули 1323 році у боротьбі з ординцями [30, 31].

Підтримуючи мир з Литвою і Тевтонським орденом, Юрій II врегулював відносини із Золотою Ордою, визнав свою залежність від неї, здійснив у 1337 році спільній з ординцями похід на Польщу. У внутрішній політиці активізував міжнародну торгівлю, сприяв містобудуванню, обмежував владу бояр. Для реалізації своїх планів залучав іноземних фахівців. Незадоволені цими заходами бояри у 1340 році в м. Володимирі отруїли його. У Галичині владу захопили місцеві бояри на чолі з Дмитром Дядьком. На Волині був визнаний князем Любрат – Дмитро (1340–1349 рр.), син литовського князя Гедиміна (1316–1341 рр.).

Польський король Казимир III (1333–1370 рр.)скористався цією ситуацією і організував проти Галицько-Волинського королівства військовий похід. Він захопив галицькі землі і розпочав війну з Литвою за волинські землі. У Золотій Орді в цей період тривала жорстока міжусобна війна, тому монголо-татари не змогли вплинути на перебіг подій у Галицько-Волинській державі. Владу в Львові перебрала адміністрація Польщі, а галицькі землі почали ділити між польськими колоністами. Щоб переорієнтувати економіку краю на вигідний для Польщі лад, Казимир III організував у Львові карбування срібних грошиків та мідних денаріїв [32]. Однак галицько-руські грошики за метрологічними показниками відрізнялися від номіналів польських монет і повністю відповідали грошовій системі, що склалась у Галицько-Волинському королівстві до його захоплення. Маса грошика становила 1,55 г і дорівнювала половині маси празького гроша. На лицьовій стороні галицько-руських грошиків міститься зображення лева – герба Королівства Русі і навколо нього напис латинською мовою «Монета господаря Русі Казимира». На зворотній стороні в центрі монети розміщена літера «К» – ініціал короля, яка увінчена короною, та кругова легенда – «Король Польщі»

Після смерті Казимира III королем Польщі став Людовік Угорський (1342–1382 рр.). Корона Польщі йому дісталася згідно з Вишеградською угодою, укладеної 1339 року між ним та Казимиром III. За цією ж угодою, у випадку подальшої відсутності у них синів, після смерті одного з них, буде утворена польсько-угорська унія, в якій правитиме монарх, що залишиться живим.

Людовік Угорський призначив намісником Королівства Русі сілезького князя Владислава Опольського (1372–1378 рр.). Скориставшись правом монетної регалії, Владислав відновив діяльність львівської монетарні. Галицько-руські грошики Владислава Опольського на аверсі містили ініціал правителя – літеру «W» та кругову легенду «Владислав князь», а на реверсі – навколо лева напис «Монета Русі». Наприкінці 1378 р. галицькі землі були підпорядковані безпосе-



Галицько-руський грошик Казимира III.  
Діаметр монети – 18 мм, її маса – 1,31 г. Із  
колекції Романа Білика



Галицько-руський грошик намісника  
Королівства Русі Владислава Опольського.  
Діаметр монети – 20 мм, її маса – 1,31 г. Із  
колекції Романа Білика



Галицько-руський грошик Людовіка Угорського.  
Діаметр монети – 19 мм, її маса – 1,09 г

нього напис латинською – «Владислав король». На зворотній стороні монети, як і раніше, зображався галицький лев з написом «Монета Русі».

Вміст срібла у монетному сплаві галицько-руських грошиків відповідав 875-й пробі, а маса монети дорівнювала 0,95 г. Із 1399 року монетарня розпо-

редньо королеві, тому галицько-руські грошики карбували від імені Людовіка Угорського. Середня маса цих монет була меншою за масу монет попередніх правителів Галицької Русі і становила 1,07 г. Вміст срібла у монетному сплаві галицько-руських грошиків упродовж усього періоду їх карбування не змінювався і відповідав 875-й пробі. Монетно-ваговою стопою емісії руських грошиків служила краківська гривна срібла, маса якої становила 197,68 г. Із неї карбували 130 монет.

Регулярне карбування монет у Львові на декілька десятиріч випередило їх випуск у Києві, Новгород-Сіверському, Москві та Новгороді Великому.

Великий князь Литовський Владислав II Ягайло (1371–1381; 1382–1393 рр.) уклав Кревську унію між Польщею та Литвою, що започаткувала створення союзної держави Речі Посполитої. Вона передбачала входження його держави до складу Польської Корони і перехід у католицтво всіх мешканців Литви [32]. Після одруження з тринадцятирічною королевою Польщі Ядвігою він під ім'ям Владислав II (1386–1434 рр.) коронувався у Кракові на польський престол. Новий володар у 1387 році остаточно приєднав до Польщі галицькі землі і відновив роботу львівської монетарні. Намагання окупантійної влади ліквідувати автономний статус Королівства Русі проявилися на оформленні карбованих у Львові монет. На лицьовій стороні галицько-руського грошика розміщено зображення орла – герба Польського Королівства, а навколо

чала карбування так званих львівських півгрошів. На монетах даного типу аверс залишився незмінним, однак на реверсі замість лева, що стоїть на задніх лапах – герба Галицької Русі, вміщено крокуючого лева – герба Львова, навколо якого написана легенда латинською мовою «Монета Львова». Емісія львівських півгрошів мала мету уніфікувати галицьку та краківську монетні системи. Зниження проби монетного сплаву львівських півгрошів вирівняло їх за вартістю із галицько-руськими грошиками.

За даними Андрія Крижанівського – дослідника історії львівського монетного двору, після пожежі у 1408 року монетарня припинила своє існування, якраз на 60-му році відносної автономії Галицької Русі [32].

На початку XIV ст. князівство Литовське набрало великої сили, його територія розширилася далеко за межі етнічного регіону – басейнів Вісли, Німану та Дніпра за рахунок приєднання білоруських та частини руських земель. У цей час виникла загроза існуванню князівства з боку Тевтонського ордену, Польщі та Золотої Орди. Складна політична ситуація змусила литовського князя Ольгерда (1345–1377 рр.) та руських князів спільно виступити на боротьбу з монголо-татарами [33]. Об'єднане литовсько-українське військо у битві на Синіх Водах (притока Південного Бугу р. Синюхи) 1362 року отримало перемогу над ординцями. Утворення Литовсько-Руської держави дало довгоочікуване звільнення від монголо-татарського іга. Однак до складу союзницької держави не змогли ввійти Галичина, Північна Буковина та Закарпаття, які на той час були окуповані Польщею, Молдавією та Угорщиною.

На додому руській знаті звільнені від ординців землі були поділені на удільні князівства – автономні державні утворення. У подяку за це українська аристократія згодилася з тим, що очолювати князівства будуть представники переважно велиkokнязівської литовської родини. Київське князівство разом із Переяславчиною стало належати синові Ольгерда – Володимиру, Чернігівське і Новгород-Сіверське – другому синові Корибуту, Брянське й Трубчевське – старшому синові Дмитрові, Стародубське – племінникові Патрикію Наримуновичу. У чотирьох уділах на Поділлі стали князювати племінники



Галицько-руський грошик Владислава II Ягайла. Діаметр монети – 19 мм, її маса – 0,96 г. Із колекції Романа Білика



Львівський півгрош Владислава II Ягайла. Діаметр монети – 22 мм, її маса – 1,63 г. Із колекції Романа Білика



Новий тип денарію київського князя Володимира Ольгердовича з побажальним написом «Йди до волі». Діаметр монети – 15 мм, її маса – 0,57 г

Денарій подільського князя Константина Коріатовича. Діаметр монети – 17 мм, її маса – 0,92 г. Із колекції Романа Білка

Ольгерда – Юрій, Олександр, Константин і Федір Коріатовичі. У невеликих уділах до влади прийшли українські князі, далекі нащадки Володимира Святославовича. У складі союзницької держави на українських землях відновився адміністративно-територіальний устрій, який існував раніше в Київській Русі.

Уже в 70 – 90-х роках XIV ст. українські та литовські князі і найбільше боярство почали відверто претендувати на повну незалежність від Литви. Активні дії щодо реалізації цих намірів розпочав київський князь Володимир Ольгердович (1362–1394 рр.). Він ігнорував розпорядження Великого литовського князя, самовільно приїздив до Київського князівства значну частину Чернігівсько-Сіверських земель, організував карбування власної срібної монети, що зробило князівство фінансово незалежним. Монети Київського князівства витіснили з обігу в Середньому Подніпров'ї джучидські дірхеми.

Найбільший скарб монет Володимира Ольгердовича був знайдений у 1911 р. в с. Соснівці на Чернігівщині. Він містив понад 1000 монет. Серед знайдених монет Микола Котляр виділив декілька типів [34]. Монети первого типу містили на аверсі княжий знак і тамгу у вигляді сплетіння, а на реверсі – напис по колу «Володимир» і в центрі хрестик. Їх у скарбі нараховувалося найменше. На думку дослідника, монети даного типу були раннього карбування, оскільки виготовлені якісно і мали найбільшу масу – 0,58–0,60 г. На монетах іншого типу з лицьової сторони розміщувався княжий знак та літера «К». Характерно, що монети з масою 0,32 г мали кращу якість карбування, а монети з масою 0,18–0,20 г – гіршу якість. Серед монетних номіналів Володимира Ольгердовича були також брактеати масою 0,14–0,16 г. Монети цього типу використовували в Європі і карбувалися на тонкому срібному кружку лише з однієї сторони.

Серед нумізматичних знахідок останніх років виявлений новий тип срібних монет Володимира Ольгердовича [35–37]. У кириличній легенді зазначених монет легко читається побажальний напис «БЕ ПОСОБИ». Перші літери напису

є скороченням слів «Боже» або «Богородице». Монети цього типу мають масу 0,28–0,48 г і карбувалися як фракції джучидських дірхемів.

Серед чотирьох монет Володимира Ольгердовича, знайдених недавно поблизу с. Снітина на Полтавщині, виявлені дві невідомі монети масою 0,57 і 0,58 г. На їх лицьовій стороні теж розміщений княжий знак і тамга у вигляді сплетіння, однак на зворотній стороні у центрі замість хрестика знаходиться транслітеризована з кириличної азбуки на перську мову буква «В». У центрі цієї букви поставлена крапка. Зазначена буква – символ відгороджена від кириличної легенди колом, сформованим з крапок. На одній з монет легенда написана архаїчними кириличними буквами. Нам вдалося прочитати побажальний вислів «Подъ до волі», що в сучасній мові означає «Йди до волі».

У 80–90-х роках XIV ст. власну срібну монету карбував також подільський князь Константин Коріатович (1380 – 1391 рр.) [38 – 39]. Маса монети становила 0,8–1,0 г і була близька до маси монет, карбованих у Львові (1,07 г) за часів правління короля Людовика Угорського. На аверсі монет раннього карбування міститься зображення Юрія-змієборця на коні, а на реверсі – легенда латинською мовою, яка перекладається: монета к(нязя), д(ідича) (i) господаря Смотрича, а також герб угорських королів. Після смерті Людовика угорського та звільнення Подільського князівства від васальної залежності у легенді монети назва володіння «Смотрич» була замінена на «Поділля», а анжуйський герб угорських королів – на зображення королівської корони.

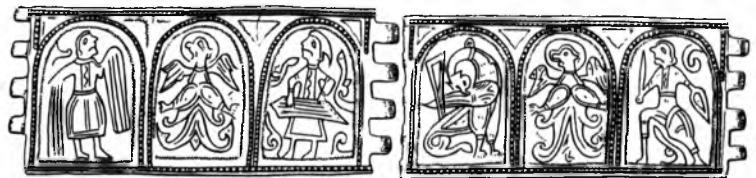
Вітовт (1392–1430 рр.) у 1392 р. набув статусу Великого князя литовського і, заручившись підтримкою польського короля Владислава II, взяв курс на ослаблення і подальшу ліквідацію удільних князівств на Руській землі [40]. Він став вимагати від київського князя Володимира Ольгердовича васальної присяги. Отримавши відмову, Вітовт пішов війною на Київ і в 1395 році його здобув. Застосувавши військову силу, він ліквідував й інші велике князівства – Волинське, Новгород-Сіверське та Подільське, створивши замість них на руських землях звичайні литовські провінції, в яких правили його намісники.

Політичний проект перетворення конфедерації Польського Королівства і Великого князівства Литовського у триедину державу – Річ Посполиту Трьох Народів, в результаті створення на українських землях Великого князівства Руського, не був реалізований. Після Люблинської унії 1569 року землі Русі – України навіки відійшли до Польщі, без жодних ознак осібності українського народу.

1. Античні держави Північного Причорномор'я: Археологія Української РСР. Т.І. К., 1971. с. 278–494.
2. Вікіпедія: [uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Давньогрецькі\\_міста\\_Північного\\_Причорномор'я](https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Давньогрецькі_міста_Північного_Причорномор'я).

3. Нумізматика античного Причорномор'я. Сборник научных трудов (отв. ред. Янин В.Л.). – К.: Наукова думка, 1982. – 164 с.
4. Анохін В. А. Монети античних городов Северо-западного Причорномор'я. – К.: Наукова думка, 1989.
5. Коршиковський П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н.э. – IV в. н. э.) – Одесса, 2003.
6. Станиславский И. М. Античные монеты Северного Причорноморья VI вв. до н.е. – М, 2003, – 184 с.
7. Півторович В. Б. Монети і скарби півдня України. – Херсон, 2009. – 180 с.
8. Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К.: Наукова думка, 1981. – 264 с.
9. Седов В.В. Анты // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. – М.: Наука, 1987. – с. 16–22.
10. Рейда Р. Питання хронології готських війн // Український історичний збірник, Вип. 12, 2009.
11. Кучинко М. М., Кучинко З. М. Давні та середньовічні скарби Волині. Монографія. – Луцьк.: Волинська книга, 2007. – 172 с.
12. Щукин М. Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура) – СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 576 с.
13. Смеречанський Р., Каглян О., Никифорук В. Городенщина. Стежками століть. – Івано-Франківськ.: Лілея НВ, 2009. – 140 с.
14. Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – 2-ге вид.,стер.-К: Знання, 2009. -376 с.
15. Нумізматичний словник. Автор-укладач Зварич В. В. Видавництво Львівського університету, 1972. – 147 с.
16. Миронюк І. Історичні аспекти надходження римських монет на українську землю в епоху черняхівської культури // Краєзнавець Прикарпаття, – 2013, №21. С. 10–13.
17. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наукова думка, 1971. – 176.
18. Тревер К. В., Луконин В. Г. Сасанидское серебро. Собрание Государственного Эрмитажа (Художественная культура Ирана III–VIII веков). – М.: Искусство, 1987. – 231 с.
19. Вікіпедія: uk. Wikipedia.org/wiki/держава-сасанідів.
20. David R. Sear. Byzantine coins and their values. SEABY. Anoley House 10& 11 Margaret street, London, win 8AT. – 416р.
21. Фролова Н. А. Античные золотые монеты в собрании Государственного исторического музея (от античности до Византии) / Н. А. Фролова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 363 с.
22. Даркевич В. П. Агронавты средневековья. – М.: Наука, 1976. – 200 с.
23. Зубко А. Київська Русь і Схід: арабські дірхеми у монетному обігу IX–XIIІст.: chtyvo.org.ua/autor/Zubko.-Andrii/Kyivska-Rus-i-Skhid-arabski-dirkhemy-u-monetnomu-obihu-IX-XIIІst/.
24. Федонін А. Р. История. Знакомство продолжается. – Д.: Сталкер, 1999. – 368 с.
25. <http://colchestertreasurehunting.co.uk/c/coinweights.htm>
26. Нечтайло В. В. Каталог монет Древнерусского государства III — XIII века. Киев. 2011. – 80 с.
27. Вікіпедія: www.dragmet.com.ua/uk/vlastyvosti-sribla.html.
28. Енциклопедія Українознавства. В 10т. / Гол. Ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954–1989. – 4016 с.
29. Білінський В. Б. Україна – Русь. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2013. – 384 с.
30. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Видавець Олександр Пішонківський, 2006. – 782 с.
31. Кріп'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ. 1984.
32. Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. – Львів. ВАТ Львівобленерго, 2007. – 222 с.
33. Панченко Володимир. Битва на Синих водах: початок кінця Золотої Орди: incognito:day.kiev.ua/butva – па – sinix – vodax.html.
34. Котляр Н. Ф. Клад монет Владимира Ольгердовича // Нумізматика и эпиграфика, т. VIII, 1970. – С. 88–101.
35. Погорілець О., Саввов Р. Про нові монети зі знаком Володимира Ольгердовича // Нумізматика і фалеристика. – 2009, – №1, – С. 10–11.
36. Котик Ю. Нова монета Володимира Ольгердовича // Львівські нумізматичні записки, ч. 4–5, 2007–2008 (2011). С. 10–13.
37. Саввов Р. Денарій Володимира Ольгердовича з написом «Пособи» // Нумізматика і фалеристика. – 2013, №1, – С. 18–19.
38. Шостopal А. Монети XIV ст. карбовані на Поділлі // Нумізматика і фалеристика. – 2007, №3, – С. 24–25.
39. Погорілець О., Саввов Р. Про нові знахідки монет Подільського князівства // Нумізматика і фалеристика. – 2007, №4. – С. 28–31.
40. Вікіпедія: uk.wikipedia.org/wiki/Бітовт.

ГАЛИЦЬКУ АТЛАНДИТУ  
ШУКАЙТЕ НА  
ЗАЛУКВ'ЯНСЬКИХ ВИСОЧИНАХ



Одним із найважливіших джерел до вивчення історії розкопок Спаської церкви є серія статей, які опублікував у 1882 – 1883 роках парох с. Залукви Лев Лаврецький у львівській газеті «Зоря». У своєму першому нарисі він із захопленням вітає гіпотезу професора Львівського університету Ісидора Шараневича, який вважав, що столиця Галицького князівства знаходилася далеко від сучасного Галича, в межиріччі впаду Лімниці і Лукви в Дністер. Незалежно до цих суджень, до такого ж наукового висновку прийшов і професор з Krakова В. Лущкевич. У 1879 р. він вивчав унікальну пам'ятку – костел святого Станіслава на Святій Горі, а в публікації за 1880 р. визначив її давньоруським храмом, збудованим в яскравому романському стилі, поблизу якого знаходився княждвір галицьких володарів.

Дискусія між І. Шараневичем і А. Петрушевичем тоді ще не вийшла з берегів їхніх власних аргументованих теорій. Тому автор статті лише побіжно згадує про розміщення А. Петрушевичем стародавнього Галича на місці сучасного.

Найавторитетніший церковний історик Галичини приступив до вивчення старожитностей столиці галицького князівства якраз на переломі XIX ст. У 1857 р. в газеті «Зоря Галицька» (Львів, Ч. 78–80, 82, 84–90) було опубліковано його працю «О соборной Богородичної церкви и святителях в Галиче». Дослідник звертав увагу на різні версії походження назви і первісної дати заснування міста [18, с. 159].

Якраз на цей момент, в середині XIX ст., у середовищі львівських істориків розгорілася наукова полеміка щодо розташування та політичного статусу Галицького князівства. Початок цієї дискусії поклава оригінальна концепція Августина Беловського (1806–1876) про існування двох Галичів – один з яких мав бути центром Галицького королівства, що



Історична топографія Спасівського городища на австро-польських військових картах



Декоративна прикраса до піхов давньоруського меча. Спаське церквище

Застібки до давньоруських книг XII ст. Спаське церквище

Давньоруська іконка з образом Юрія-Змієборця. Спаське церквище

розташовувалося на території сучасної Словаччини (XI–XII ст.), а другий – центром Галицького князівства на Прикарпатті (середина XII–XIII ст.). Даною концепцією зустріла гостру критику з боку А. Петрушевича, який переконливо висловився на користь існування лише одного Галича, що розміщувався над Дніstrom і був столицею Галицького князівства в XII–XIII ст. [22, с. 92].

У контрверсійній статті «Было ли два Галича» А. Петрушевич у 1865 р. виводив називу міста Галича від слова «галка» або «галиця». І це могло служити знаменням, гербом для землі Галицької, подібно як лев для землі Львівської.

У 50-х роках XIX ст. А. Петрушевич провів обстеження на ще помітних тоді залишках руїн церков княжих часів земляних укріплень, оглянув стіни і вежі польського старостинського замку міста Галича. Публікуючи свої матеріали у «Вестнике Народного Дому» у Львові [26; 27; 28], дослідник поставив перед собою найважливіше питання: де, в якому місці, на якому із наявних в тогочасному Галичі та його довкіллі городищ був княжий Галич, його катедральний Успенський собор?

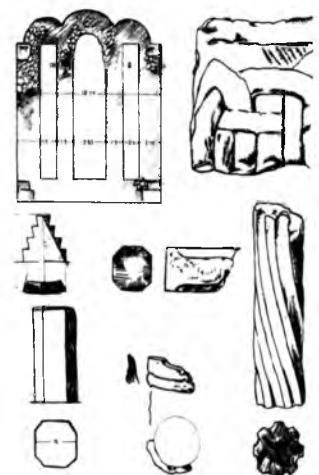
Найперші враження А. Петрушевича від археологічних розвідок в околицях Галича дали йому підстави для об'єктивних висновків. Обстежуючи в 1850 році продовгуватий чотирикутник поміж руїнами Галицького замку і костелу св. Станіслава зі сходу, і селами Крилосом та Соколом із заходу, він за допомогою місцевого товмача вибрався на один з горбів Залукв'янської височини, де на землі виднілися сліди церквища. Численні уламки білого тесаного каміння вказували, що на цьому місці стояла церква святого Спаса [26, с. 8].

Працюючи у львівських архівах, А. Петрушевич виявив урядовий акт від 1627 р., з якого йому стало відомо, що в XV ст. поблизу р. Лімниці, яка раніше називалася Чечва або Чва, знаходилася у XV ст. два села – Григорів і Переїози. З опису меж місцевості можна зробити висновок, що церква Спаса знаходилася навпроти Камінного вивозу, на горі, поруч із Спаським гостинцем. Вона належала селам Григорів та Переїозам, спаленим татарами в XV ст. [26, с. 78].

Тоді ж на авансцену «Галицької Троїади» виходить молодий вчений-історик Ісидор Шараневич (1829–1901). У 1860 р. він публікує свою першу наукову працю, присвячену старожитностям княжого Галича [39, с. 295–335]. В науково-популярній розвідці автор стверджував, що руїни на Замковій горі в сучасному Галичі не є останками княждвору колишньої столиці.

Вогнище полеміки, яке розгоралося з двох іскорок, запалених А. Петрушевичем та І. Шараневичем, зайнтригувало початкового пароха с. Залукви Лева Лаврецького (1837–1910). Після короткосної душпастирської праці на Львівщині, 2 червня 1871 р. його було призначено священиком Залукв'янської церкви святих Петра і Павла. Я. Пастернак пише: «За пізнішими оповіданнями самого о. Лаврецького (1909), він звернув увагу на те, що кінець парохіального лану на Залукв'янській височині непридатний до використання, завалений руїнами якоїсь будівлі з тесаного каменю, серед якого траплялися фрагменти різьби на камені» [24, с. 44]. Згідно з інформацією А. Петрушевича, в 1882 році Л. Лаврецький знайшов на Спаському церквищі чотирикутний камінь від карнизу сакральної споруди. У повній гармонії з його здогадками злилися думки, викладені професором І. Шараневичем у двох наукових працях за 1880 рік [40; 41].

Із галицької преси Л. Лаврецький довідався, що будучи в Кракові, професор І. Шараневич представив членам польської Академії Наук малюнок із наближенням планом стародавньої церкви, фундамент якої знаходиться на порожньому полі, далеко від Галича, в межиріччі Лукви і Лімниці. «Тріумф доктора Шараневича був тим більший, що у своїй праці з року 1880, – захоплено писав аматор археології із Залукви, – на підставі історичних і топографічних студій, зі всією точністю показав місце, і навіть майже пункт,



План фундаментів Спаської церкви та архітектурні деталі з розкопок Л. Лаврецького та І. Шараневича 1882 р.



Арабські монети IX – X ст., знайдені в районі Спаського городища



Перстень княжої доби,  
виявлений біля ротонди

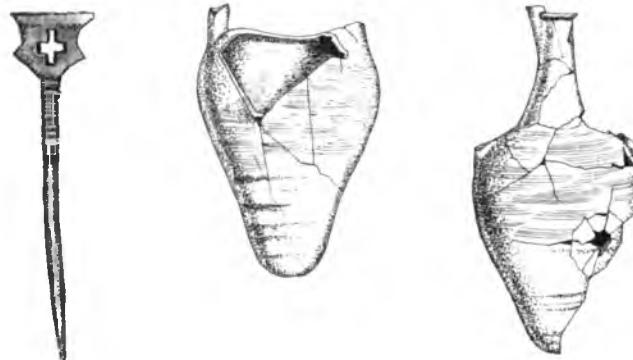


Мармуровий хрестик XII  
ст. Спаське церквище

на якому знаходився повний фундамент колишньої церкви св. Спаса» [19, с.143].

За власні кошти отець Л. Лаврецький найняв робітника, який почав копати на горбку Карпиця земельну ділянку, зарослу травою і густими корчами. Пошукові роботи розпочалися з середини квітня 1882 року через декілька днів невтомної праці, а це сталося 18 квітня, священикові стало зрозуміло, що він знайшов східну частину фундаментів старовинної церкви. В світлі цього відкриття, для нього стало очевидним, що князь Галич мав би в давнину знаходитися в межиріччі Лукви і Лімниці. Вже в недалекому майбутньому Л. Лаврецький сподівався знайти там «інші руїни княжого періоду, боярські палати та руїни резиденції галицько-руських князів», адже «резиденція, за свідченнями історії знаходилася недалеко від церкви св. Спаса» [19, с. 143]. Як бачимо, саме Л. Лаврецькому, першому серед дослідників Галича, належала концепція про місцезнаходження найранішого княждвору столиці Галицького князівства. Шкода, але до цієї геніальної думки ніхто тоді, ані пізніше серйозно не прислухався.

До честі самобутнього галицького вченого-самоука треба додати, що він був талановитим археологом. Природна інтуїція дала йому змогу запровадити таку власну методику дослідження архітектурних пам'яток, що за досконалістю вона не



Бронзове писало і гончарний імпорт з Північного Причорномор'я та Візантії, виявлені  
біля Спаської церкви. Приватна колекція в м. Галичі



Натільний хрестик XII ст.  
Спаське городище



Давньоруська іконка із зображенням  
Богородиці і декоративна прикраса XII ст.  
Спаське церквище



Декоративна лопаточка від  
давньоруського писала



Давньоруська жіноча прикраса, знайдена,  
біля церкви-ротонди



Срібний змійовик XII ст., виявлений біля фундаментів Спаського храму



Давньоруські привісні печатки, знайдені в мікрорайоні фундаментів Спаського храму і ротонди «Полігон»



Археологічні знахідки сакрального характеру, виявлені в процесі розкопок Л. Лаврецького та І. Шараневича 1882 р. на Спаському церквиці

поступається сучасним. Це не важко зрозуміти із плану східної частини храму з його трьом апсидами, намальованого Л. Лаврецьким [19, с. 143]. Після того, як робітник докопався до однometрової глибини залягання фундаменту, викладеного з добірних річняків на розчині з вапна і глини, священик заливчив до розкопок ще більшу кількість селян із Залукви. Впродовж 18–19 квітня вони розчистили ще кілька метрів поздовжніх фундаментів. Найчастіше на розкопі їм стали траплятися трикутні плитки, покриті поливою різних кольорів, а також фрагменти штукатурки із синіми та жовтими фресками. Відтоді і до кінця досліджень Л. Лаврецький ні на мить не віходив від своїх робітників, аби вони «чого не зіпсували» [19, с. 144].

На запрошення, висловлене Л. Лаврецьким А. Петрушевичу та І. Шараневичу, першим відгукнувся професор Львівського університету. До Залукви він приїхав у понеділок, на зелені Свята. Оглянувши фундамент, дослідник констатував, що храм було збудовано в романо-візантійському стилі, десь в XI ст. Разом з тим, техніка мурування фундаментів (ріняки, пов'язані розчином з вапна, гіпсу, товченої цегли і піску), їх планувальне вирішення, зближували пам'ятку з київськими церквами княжої доби. Щодо окремих знахідок, то інтерес вченого був найбільше привернутий до різьблених архітектурних деталей, мідних хрестиків



Давньоруські хрести-енколпіони. Знахідки із Залукв'янських височин

візантійского походження, середньовічних монет, оздоби від старовинної книги та уламку порфіру від плити з престолу [42, с. 176]. Мотивуючи свій висновок невеликими розмірами храму (9 сажнів ширини і 10 сажнів довжини), І. Шараневич визначив, «що це була тільки княжа каплиця, а не дім Божий, призначений для загального вжитку» [42, с. 176].

Дуже багато сторін від такої багатогранної події, якою стали розкопки Лаврецького-Шараневича, розпочаті на Залукв'янських височинах, пройшли повз увагу дослідників. Фактично, більшість науковців, котрих цікавила динаміка археологічних вивчень Галича, зосередилася виключно на результатах розкопок. Тільки в окремих випадках порушувалася проблема впливу відкриттів на розвиток історичної науки в Галичині.

Наприкінці XIX ст. найвищою інституцією в Західній Україні з питань збереження спадщини минулого вважалась управа Крайового Відділу Комісії з питань збереження історичних та мистецьких пам'яток у Львові. Тому коли І. Шараневич звернувся до управи з проханням виділити кошти на проведення розкопок у княжому Галичі, то йому було надано дозвіл на фінансування археологічних досліджень в Галичі в сумі 2 тис. злотих [36].

Однак, кошти неможливо було отримати без резолюції головного консерватора Галичини. Цю посаду з 1880 р. обіймав Войцех Дідушицький (1848–1909) – відомий історик, політик і літератор. Він вважав українського історика недостатньо компетентним у галузі археології і запропонував залучити дослідників з Krakowa. На цю пропозицію І. Шараневич не погодився, що негативно вплинуло на фінансування розкопок [6, с. 311].

Консерватор доручив професорові історії укладти план проведення досліджень, який йому було представлено без жодних зволікань. І. Шараневич



Іконка давньоруського часу із зображенням святого



Привісні печатки, знайдені в мікрорайоні ротонди «Полігон» і Спаської церкви. Внизу – печатка галицького князя Володимира Воладаревича

більшу користь. Дослідник, який в той час на власні кошти вів розкопки вздовж р. Лімниці, запропонував головному консерватору новий проект і свої умови, які було прийнято. І. Шараневич був призначений куратором археологічних знахідок з Галича» [2, с. 152].

Ми маємо свій погляд на постать європейського масштабу в науці XIX ст. – графа В. Дідушицького. Значуща його роль у відкритті археологічних пам’яток на території Галичини, у поверненні із забуття і популяризації творів старого українського сакрального мистецтва. Тому ми розцінювали його позицію щодо розкопок на Залукв’янській височині, як наслідок особистих непорозумінь. З іншого боку, не підлягають виправданню намагання В. Дідушицького зірвати з’їзд вчених, призначений на 13 липня 1883 р., на який мали приїхати світила галицької археології – І. Шараневич, А. Петрушевич, Ю. Захарієвич, Л. Цвіклінський, а також відомі дослідники з Кракова [6, с. 311]. Він за всяку ціну хотів добитися, щоб розкопки в Галичі не отримали міжнародного визнан-



Нумізматика Спаського городища (римські, візантійські і чеські монети). Івано-Франківська приватна колекція. Мал. В. Павлуся

передбачив вивчення таких об’єктів і місцевостей, як: фундамент давньоруських церков, могильник у лісі Діброва, Карповий Гай, берег Дністра від устя Лімниці до устя Лукви, Залукву, Крилос та їх околиці [4, с. 14]. Знаючи непохітний характер І. Шараневича, В. Дідушицький поставив перед ним ще одну неприйнятну вимогу – щоби всі знайдені на розкопках предмети старовини були передані до «крайових музеїв» [37], тобто до німецьких і польських історико-культурних закладів.

«Українська громадськість в особі Ради Руського Народного Дому звернулася до І. Шараневича з проханням посприяти тому, щоби знайдені у Галичі археологічні знахідки поступили до музею Народного Дому у Львові, – оцінює тодішню ситуацію сучасна дослідниця Наталія Білас, – в якому їм гарантували безпечне зберігання і де б вони приносили най-

ня. Однак, його зусилля нашкодити молодій українській археологічній науці виявилися марними, про сенсаційні відкриття в Галичі почули навіть на Великій Україні, звідки до берегів Дністра на запрошення Ставропігійського інституту у Львові прибув професор історії Київського університету Володимир Антонович (1834–1908), щоби оглянути відкриті пам’ятки сакральної архітектури.

Бачучи безперспективність у налагодженні діалогу між польськими владними чинниками і професором І. Шараневичем, у справу втрутилася українська національна свідома аристократія. Власник маєтків в с-х Вікні, Товстому і Чернігівцях на Поділлі поміщик Владислав Федорович Огінський став меценатом розкопок у Галичі [5, с. 145]. На знак вдячності і поваги І. Шараневич при- святив В. Огінському свою працю «Три істо- ричні описи міста Галича з року 1860, 1880 і 1882» (Львів, 1883).

Не тільки наукова громадськість Галичини виявила зацікавленість до археологічних відкриттів Л. Лаврецького. До подій, що розгорталися весною 1882 року на Залукв’янських височинах, були прикуті погляди широких верств населення.

Сьогодні не заслужено забутий письменник, а в 1882 році викладач Станиславівської гімназії Костянтин Бобикевич (1855–1884), залишив чудовий опис мандрівки станиславівської інтелігенції на розкопки Л. Лаврецького. Очевидно, що звідкись вони довідалися про приїзд І. Шараневича до Галича, бо вже наступного дня після того, у вівторок на Зелені свята, гуртом вирушили із Станиславова. З головного гостинця мандрівники звернули лісовою дорогою до Вікторова, а вже звідти рушили шляхом, викладеним камінням у невеликій долині Лукви, до села Залукви. Місцеві жителі із знанням справи, детально пояснювали їм, як зручніше дістатися до поля Єжова, де проходять археологічні розкопки. При тому уточнювали, що кожного дня допомогти отцю Л. Лаврецькому туди біжить вся молодь з їхнього села. Коли гості з Станиславова прийшли до місця розкопів, то побачили розтягнуте на палях велике шатро, а біля нього велику юрбу сільських хлопців і дівчат. «Під шатром, на вузькій лавці сидів наш багато заслужений професор др. Шараневич, та розмовляючи з отцем Лаврецьким, близкучим оком поглядав на пильну роботу завзятих робітників», – розповідав



Дорогичинські пломби – свідчення активної торгівлі княжого Галича з країнами Заходньої Європи



Давньоруські прикраси XII ст.



Сфрагістичні пам'ятки давньоруського часу, виявлені на території Спаського городища



Давньоруська лунніця з хрестом

Колекція сакральних давньоруських речей, знайдених на території між ротондою і храмом св. Пантелеймона



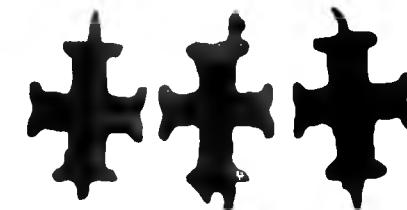
Давньоруські іконки із зображенням Юрія-Змієборця. Спаське церквище



Ювелірні формочки, знайдені на горі Карпіца – підтвердження існування тут давньоруської майстерні



Давньоруські натільні хрестики. Спаське церквище

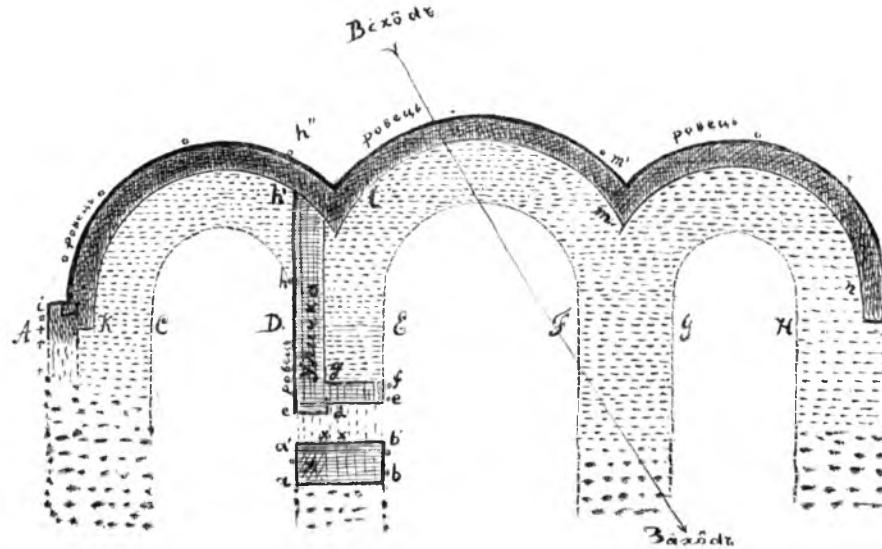




Рідкісний ключ XII ст. від релікварія

в газетній статті К. Бобикович. – На обличчі його ясніла радість, і в ньому перебувало те високе внутрішнє задоволення, яким нагородити може лише перемога, здобута в довгірчих дослідах посеред сумлінних і неустанних трудів над своїми противниками. І справді, світла та перемога!» [3, с. 191].

Професор І. Шараневич розповів гостям про історичну топографію Галича. На його думку, руїни розкопуваної ними Спаської церкви – це свідки епохи Ростиславичів, храм святого Пантелеймона – доба Романа Мстиславича, нинішній Галич розвинувся за польської займанщини, а Крилос відображає літовський період в історії України. «Пишний був ти колись, городе, а який нужденний нині» [3, с. 191], – завершує цими словами опис подорожі до Залукви К. Бобикович. Майже в унісон з рядками, поміщеними на шпалтах львівської газети «Зоря», з уст німецького історика А. Зауера прозвучали роздуми про минувшину Галича для шанувальників історії всієї Австро-Угорської імперії. Його статтю в «Загаль-



Ювелірні формочки, знайдені на горі Карпеця – підтвердження існування тут давньоруської майстерні

ній газеті» переклав і зробив доповнення І. Шараневич [44]. Зокрема, німецький дослідник пише: «Нині місто незначне, повне жидів і бруду, сумом огортає подорожнього, що знаючи його давню славу й силу, стає на найсвятішому місці могутньої колись Русі» [44].

Неоціненну допомогу надав свого часу І. Шараневичу і Л. Лаврецькому професор Львівської політехніки Юліан Захаревич (1837–1889). Саме завдяки його описам ми маємо можливість знати про всю палітру археологічних знахідок з розкопок фундаментів Спаської церкви. Науковець поділив їх на декілька груп. До першої групи львівський архітектор відносив різнофігурні керамічні плитки, покриті ясною зеленою, коричневою, майже чорною, сірою і білуватою поливою [51, с. 152].

До другої групи належали залізні вироби. Здебільшого, це були короткі цвяхи з плоскими і рівними головками, які могли служити для скріplення керамічних плиток.

Хрести-енколпіони, всередині яких зберігали-

ся реліквії, складали третю групу знахідок. Два хрести, вилиті з бронзи, належать до підгрупи рельєфно-інкрустованих реліквій. На нижній стулці, в центрі одного з них, знаходився інкрустований сріблом шестиконечний хрест з променями. Всі перекладини центрального хреста на кінцях роздвоюються. На кінцях обох перекладин енколпіона є медальйони з написами і титулами: на горизонтальній «НИ», «КА» на вертикальній «ІС ХС». Хрест, написи, обводи в медальйонах виконані способом інкрустації. Частково збереглася в заглиблених лініях чорна з голубим відблиском емаль. На хрестах є сліди позолоти. Дослідниця Г. Корзухіна датує такого типу енколпіони другою половиною XII ст. [16, с. 133].

До слухніх оцінок прийшов Ю. Захарієвич при вивчені іншого релікварія. Він вважав, що «спосіб зображення розп'ятого Христова, який сто-



Привісна печатка  
галицького князя  
Володимира Володаревича  
(1141 – 1153 pp.). Крилоцький  
історичний музей



Привісна давньоруська печатка



Привісна печатка  
Великого київського князя  
Ізяслава-Пантелеїмона  
Мстиславича-Федоровича.  
Крилоцький історичний музей



Привісна печатка  
галицького князя  
Володимира Володаревича  
(1141 – 1153 р.)

їть на подушці і одягнутий в ризи, свідчить про його стародавність» [51, с. 153].

Композиційно-іконографічна основа хреста-релікварія – тип Розп’яття з трьома святыми в медальйонах. Хрестне дерево не виділено на лицевій стороні, а тільки позначене узголів’я та підніжжя. Тіло Христа зображене майже прямим. Більшість науковців датують такого роду енколпіони також другою половиною XII століття [17, с. 61].

Численні архітектурні деталі від декоративного оздоблення храму – уламки витих та гранчастих тесаних колонок, блок зі ступінчастим орнаментом – представляють п’яту групу знахідок [51, с. 153].

До шостої групи відносяться предмети внутрішньої інфраструктури церкви. Це частина кам’яної хрестильниці, фрагмент кам’яної плити із зеленого мармуру, уламки від хороса-панікадила. А. Петрушевич доповнив перелік предметів, знайдених на Спаських румовищах. Серед виробів з благородних металів він виділив позолочену бляшку, призначену для окуття іконки та середньовічні польські монети, а також частину панікадила з написом «СНСЛА ЦРКИА». Перше слово дослідників не вдалося розшифрувати, а друге він прочитав, як «царська» [26, с. 9]. В румовищах храму було знайдено олов’яну печатку галицького єпископа Косми. «З таких дрібних уламків іноді знавець може прочитати рівень освіченості і культури минулих часів» [51, с. 153], – робить висновок професор Ю. Захарієвич. Трохи згодом, на основі порівняння плану Спаської церкви з храмом святого Пантелеймона, він остаточно утвердився з припущенням, що «ця будівля була старшою» [12, с. 338].

Остаточне уявлення про пам’ятку галицької архітектурної школи дали повторні розкопки фундаментів, які проводив у 1980 році російський археолог Олег Іоанніян. Фундаменти церкви промальовують в плані чотиристовпну триапсидну церкву, побудовану на основі квадрату зі стороною 17 м. Загальна довжина храму з апсидами становить 19,60 м [13, с. 252–253].

Важливою особливістю храму, вважає львівський археолог Ю. Лукомський, є суцільні внутрішні стрічки фундаментів, що розділяють споруду на три поздовжні нави. Такий спосіб влаштування основи підкупольних столів вказує на архаїчність пам’ятки, відносно інших сакральних будівель княжого Галича. Вчений датує церкву першою половиною XII ст. [21, с. 6]. Таким чином, весь комплекс археологічних знахідок, виявлений при розкопках фундаментів Спаської церкви, належить до середини – другої половини XII ст.

Не можна не згадати про ще одне відкриття, зроблене в процесі розкопок Спаської церкви. Історик С. Борчук переконаний, що кам’яну труну було знайдено при досліженні валу, що оточував давньоруський храм. Її виявили на півтораметровій глибині. Коли віко було піднесено, то виявилось, що тлінні рештки хтось раніше осквернив, адже кости покійника лежали в безладі. У труні знайшли розбиту чарку, фрагмент тканини і металеву пряжку [5, с. 145]. Ю. Лукомський пов’язує знахідку білокамінного саркофага з похованням Володимира Володаревича [21, с. 6]. Можна сподіватися, що обидва автори мають на увазі саркофаг, який було віднайдено біля фундаментів Спаської церкви в 1883 р. Даючи характеристику кам’яній усипальні, І. Шараневич зауважує, що домовина є подібною до труни руських князів у Києві, а саме до саркофагу Ярослава Мудрого. Київських володарів хоронили в мармурових саркофагах, а галицьких – у трунах, виготовлених із зернистого піскового каменю [45, с. 2].

У романі С. Пушки «Галицька брама» історія із відкриттям саркофага набрала несподіваного повороту. Автор книги дорікає І. Шараневичу і Л. Лаврецькому за «зроблену ними непоправну помилку», бо вони «залишили знахідку без охорони», а злодії «саркофаг добули із землі, розбили його або втопили в Лімниці» [31, с. 193]. Нам не вдалося в жодній із книг чи статей І. Шараневича, Л. Лаврецького, А. Петрушевича знайти підтвердження цій інформації.

Стверджуючи, що відкриті руїни є залишками двірської церкви князя Володимира Володаревича, І. Шараневич базував гіпотезу на тому, що з цього місця дуже добре видно село Бовшів, де за розповідями Іпатіївського літопису, заночував, вийавши від галицького князя посол Ізяслава Київського Петро Бориславич [52, с. 163].



Привісна печатка галицького  
князя Ігоря-Івана Васильовича  
(1124 – 1141 рр.). На  
аверсі – зображення Йоана  
Златоустого, на реверсі – св.  
Василія Великого. Івано-  
Франківська приватна  
колекція



Привісна печатка галицького князя Володимирка Володаревича.  
На аверсі – зображення Йоана Хрестителя, на реверсі – св. Василія Великого. Івано-Франківська приватна колекція

У посіяній плутанині, спричиненій небажанням прислуховуватися до об'єктивної і логічної аргументації своїх опонентів, наступні покоління дослідників взагалі забули про княжий палац, який треба було шукати біля розкопаних Л. Лаврецьким фундаментів храму Спаса. Бо якщо в давнину тут знаходилася церква, то дослідник зобов'язаний з'ясувати, а хто ж були ті люди, що молилися в ній.

Автор тієї частини Київського літопису, де розповідається про смерть галицького князя Володимирка, ймовірно був очевидцем подій, що розгорнулися на Залук'янській височині. Після того, як переговори київського боярина Петра Бориславича від Ізяслава Київського з володарем Галича завершилися повною невдачею: «Петро з'їхав із княжого двора, а Володимир пішов до божниці, до святого Спаса, на вечерню. А коли саме був він на переходах до божниці і тут побачив Петра, який ішав, то поглузував: «Поїхав муж руський, схопивши всі

Якщо у процесі розв'язання певної наукової проблеми народжується здорована дискусія і вона простягає шлях до пізнання істини, то така полеміка – найвірніший помічник науці. Однак археологія Галича знає також цілком протилежні тенденції. Мистецтвознавець Й. Пеленський (1879–1957), який приступив до вивчення минулого княжого Галича на початку ХХ ст., заперечив концепцію І. Шараневича, мотивуючи начебто функціонуванням у Галичі за княжих часів двох Спаських церков [50, с. 73], а під впливом археологічних обстежень, зроблених у Крилосі в 1909 і 1911 роках, категорично розміщував княжий палац на Золотому Тоці [50, с. 103–108].

Образно перефразовуючи, можна сказати, що виливаючи воду з ночов, в якій мили дитину, вилили й саму дитину. Ще більше підлив дъогтю в бочку меду А. Петрушевич у черговому доповненному перевиданні своєї книги «Про соборну Богородичну церкву в Галичі з першої половини XII ст.» (Львів, 1904). Розкритикувавши положення наукової гіпотези І. Шараневича, він без будь-яких матеріальних доказів стверджував, що на Замковій горі в сучасному Галичі знаходився «княжий двір, де на переходах до Спаської божниці, що стояла нижче від нього, звідки князь Володимирко міг зручно спостерігати за київським послом Петром Бориславичем, за рікою Дністром, що віддалявся у напрямку до сусіднього Бовшева на нічліг» [29, с. 34–35].

волості». І, це сказавши, він пішов на хори. А одспівавши вечерню, Володимир таки пішов із божниці. І коли він на тім місці, на сходах, де ото поглузував над Петром, він сказав: «Ой! Се хтось мене вдарив у плече!» І не міг він із того місця ні трохи поступити, і став падати» [20, с. 257].

А тим часом Петро Бориславич, перевчившись через Дністер, заночував у Бовшеві. Перед самим ранком, княжі слуги примчали з Галича сюди і попросили посла зачекати. Після обіду він повернувся до княжої резиденції, де довідався особисто від Ярослава Осмомисла про смерть його батька, князя Володимирка Володаревича [20, с. 258].

Не лише це повідомлення з Іпатіївського літопису ясно вказує на розміщення княжого двору в Галичі. В одній із публікацій І. Шараневич уточнює, що в процесі розкопок, розпочатих весною 1882 р.: «Межи св. Станіславом і Спаською руйною, дослідили фундаменти якоїсь штучної кам'яної будівлі, може бути самого княжого двору» [43, с. 304].

Археологічна епопея Ярослава Пастернака на Крилоській горі, яка увінчалася відкриттям фундаментів Успенського катедрального собору в 1936 р., повністю затмарила пам'ять про розкопи на Спасському церкви. А окрім науковими успіхами, талановитий дослідник взявся шукати місце, де був княжий палац. Здійснивши глибокий аналіз тексту Іпатіївського літопису від 1153 р., вчений приходить до висновку, що: «Княжий двір був десь нагорі і з нього з'їжджали в долину. Зовсім недалеко від нього була придворна церква св. Спаса, яка була переходами (галереєю) сполучена з цим двором: на них переходили ступенями (східцями) і ними (переходами) йшли просто на церковні хори, так, наче б церква стояла значно (поверх) нижче від терему. Княжий терем був поверховий (горниця – кімната нагорі), при чому мешканні кімнати, між ними й купальня з ванною, були нагорі, а в долині були репрезентації кімнат, де відбувалася «дума» – княжа рада, де й приймали закордонних послів і визначних купців та де справляли бенкети» [23, с. 7].

Перші розкопки, які провів Я. Пастернак у 1938 р. і продовжував їх на Золотому Тоці до 1940 р. включно, дали йому підстави сподіватися, що останки галицького княжого терему та придворної церкви Спаса можна знайти тільки в цьому урочищі. До кінця прожитих днів він залишався вірним науковому кредо, що тільки на Золотому Тоці треба шукати «цілого княждвору, а в ньому



Привісна печатка перемишляського князя Ігоря Васильовича (1088 - 1124 рр.). На аверсі - зображення Йоана Хрестителя, на реверсі - Оранти-Богородиці. Івано-Франківська приватна колекція.



Привісна печатка галицького князя Володимирка Володаревича.  
Івано-Франківська приватна колекція



Твори декоративно-прикладного мистецтва галицьких ювелірів – стилос-писало і фрагмент лампадки

останків палати галицьких володарів та їхньої двірської Спаської церкви» [24, с. 211]. Відомі краєзнавці Я. Хмілевський і Л. Чачковський вказали у своїй книжці «Княжий Галич» на світлині Золотого Току стрілкою місце, де саме знаходився княждвір [38, с. 32].

Хоча в радянський час українські археологи не мали права посилатися на праці Я. Пастернака, його гіпотеза про розміщення княждвору на Золотому Тоці залишалася домінуючою в спеціальній науковій літературі. Наприклад, провідний дослідник київського інституту археології інтерпретував результати розкопок Я. Пастернака в 1940–1941 роках, як однозначне відкриття княжого палацу на Золотому Тоці [7, с. 224].

Однак вже в працях львівських дослідників Вітольда Ауліха [1, с. 133–150] та Олени Джеджори [11, с. 292–303], присвяченим розв’язанню вузлових проблем історичної топографії давнього Галича, ми не знайдемо конкретної відповіді щодо локалізації місцезнаходження княждвору.

Майже через 100 років ленінградський археолог О. Іоннісян здійснив повторні розкопки Спаської церкви, остаточно ідентифікувавши її з літописним храмом, причому дослідник наполегливо ставить завдання, що «палац треба шукати поблизу розкопаної ним і Л. Лаврецьким церкви» [14, с. 39]. На його думку, Спаський храм знаходився в заміській резиденції князя Володимирка Володаревича. Подібні заміські княжі резиденції відомі в інших містах Давньої Русі (Кідекша під Суздалем, Боголюбово під Володимиром, Рюрикове городище біля Новгорода, Смядинъ коло Смоленська). На особливостях історичної топографії Галича, а саме винесення княжої резиденції за межі міста, на височині вздовж р. Лімниці, вважав російський вчений Михайло Каргер, позначилася боротьба княжої влади з місцевим міським боярством [15, с. 17].

Авторитетні думки М. Каргера та О. Іоннісяна підтримали у своїх монографічних дослідженнях професор М. Фіголь [35, с. 14] і львівський археолог Ю.



Привісна печатка галицького князя Володимира Володаревича. Крилоський історичний музей

наймонументальнішому дослідженням, присвяченому сфрагістиці княжої доби і зробленому російським академіком Валентином Яніним, згадуються тільки дві печатки, знайдені свого часу на території Галицької Русі, причому їх можна приналежнювати до певної історичної особи. Одна з них була виявлена в Крилосі – давньому Галичі, друга в селі Зеленчі – княжій Теребовлі. На обох аналогічних буллах зображено Йоана Предтечу і святого Василія Великого. В. Янін припустив, що печатка №227 могла належати синові теребовлянського князя Василька Ростиславича – Іванові Васильковичу, який згадується в літописах під 1140 роком [47, с. 129]. З моменту першої згадки до смерті в 1141 р. Іван Василькович був галицьким князем [20, с. 193].

Ще одна галицька княжа печатка належить до іншого сфрагістичного типу. Її було знайдено наприкінці XIX ст. в Звенигороді. На реверсі булли розміщено доброзичливий напис «Господи, помози рабу своему Васили...». На аверсі зображено класичний іконографічний образ Василія Великого. Академік Михайло Грушевський, який ввів пам'ятку в наукову літературу, приналежнював печатку Василькові Теребовлянському [10, с. 106]. В. Янін переглянув припущення М. Грушевського, вважаючи найімовірнішим володарем звенигородської пам'ятки Володимира-Василія Всеолодовича Мономаху [47, с. 70].

Лукомський [21, с. 2–6]. Базуючись на результатах власних багаторічних археологічних досліджень, абсолютно новий модерний погляд на історичну топографію давнього Галича сформулював у своїх наукових працях іванофранківський археолог Богдан Томенчук. Літописне Спаське городище, на його думку, можна вважати справді за княжий двір Володимира Володаревича, а можливо, ще Івана Васильковича [34, с. 532].

За останні роки все частіше на сайтах Інтернету стали з'являтися електронні репродукції рідкісних археологічних джерел, які не тільки змушують ще раз повернутися до наукової доктрини Лаврецького-Шараневича, а вирисовують небувалі перспективи історичного вивчення Спаського городища. Ще до недавнього часу українська археологія майже нічого не знала про привісні печатки галицьких князів – невеличкі олов'яні кружечки із зображеннями святих та написами, які суттєво доповнюють наші знання про господарсько-економічні зв'язки Галицького князівства, сферу дипломатичних взаємин, є цінним джерелом до вивчення давньоруської іконографії. У

Ще з кінця XIX ст. науковцям стали відомими печатки із зображенням Богородиці в канонічному образі «Знамення-Втілення», на аверсі яких Богоматір із піднятими до небес руками молиться за весь християнський люд, а на грудях у неї, на круглому щиті-медальйоні викарбуваний маленький Христос-Еммануїл, що євангеліст Матей тлумачив як вираз – «З нами Бог». На реверсі печатки зображені Василія Кесарійського в святительських ризах. Як і в попередньому випадку, першу таку молібдобулу було знайдено також у літописному Звенигороді, і її ввів до наукового обігу фахівець із спеціальних історичних дисциплін М. Грушевський [8, с. 21].

Аналогічну буллу трохи згодом було виявлено на Пліснеському городищі, що на Львівщині. На ній також наявні іконографічний образ Василія Великого і погрудне зображення Богоматері – «Непорушна стіна» [46, с. 222]. М. Грушевський, а слідом за ним російські вчені М. Ліхачов і М. Тихоміров припускали, що зображенням святого Василія користувався знову ж таки теребовлянський князь Василько Ростиславич (помер 1124 р.), якого осліпив волинський князь Давид Ігоревич у 1097 р. в час міжусобних війн [8, с. 22].

Львівський археолог В. Шеломенцев-Терський, який у 1963 р. знайшов у Звенигороді ще одну ідентичну печатку, не дав власної хронологічної та іменної атрибуції сфрагістичної пам'ятки, дотримуючись поглядів своїх великих попередників [46, с. 163–167].

Дослідник давньоруської сфрагістики В. Янін намагався бачити власником печаток із Пліснеська і Звенигорода когось із володимир-волинських або галицьких єпископів, що були сучасниками відповідно володимир-волинського чи галицького князя Василія. Однак відомості про християнські імена таких князів у XII ст. вкрай неповні. Тому можливо, що згадані печатки пов'язані з однією із південних єпархій, що була під владною Володимиру-Василію Мономаху (1113–1125). Ідентифікувати печатки з князюванням Василька Теребовлянського немає жодних підстав, адже в його володінні не було єпископської катедри [47, с. 149].

Після публікації зведеного каталогу давньоруських печаток у 1970 р. минуло вже понад чотири десятиліття. Протягом останніх років у джерельних ресурсах Інтернету опубліковано повідомлення про десятки відкритих аналогічних сфрагістичних пам'яток, виявлених у різних населених пунктах Західної України, пов'язаних з давньоруською історичною традицією [32].



Галицька сфрагістична пам'ятка XII ст.

З урахуванням об'єктивних реалій у нагромадженні сфрагістичних джерел виникла, на наш погляд, необхідність переглянути наявні гіпотези і концепції, що стосуються печаток із Пліснеська і Звенигорода, і встановити правдиву приналежність цього типу давньоруських молібдобр. Оскільки всі відомі нам пам'ятки з іконографічним зображенням Богородиці-Знамення географічно, практично «лягають» на історичну територію Галицького князівства, а найбільше їх виявлено в давньому Галичі, то, безумовно, вони належали комусь із відомих галицьких князів. Московський вчений-сфрагіст Ігор Жуков відніс печатки цього типу князю Васильку Теребовлянському (1092–1124).

На жаль, відомий дослідник із Москви не врахував, що найбільша кількість таких молібдобр походить із дворища галицького князя Володимира Володаревича поблизу фундаментів літописної Спаської церкви. Отже, вони аж ніяк не могли належати Васильку Теребовлянському, оскільки княжий двір тут почав формуватися після 1141 року. Також жоден із попередніх дослідників не звертав уваги на те, що зображення Богородиці на печатці абсолютно тотожне зображеню на буллах першого Галицького єпископа Косми (Кузьми), відомого з давньоруських літописів між 1157 і 1165 роками.

Нагадаємо, що вже перший дослідник печаток єпископа Косми з грецьким написом професор М. Грушевський припустив, що образ Божої Матері з малолітнім Христом був патрональним образом галицького катедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці [9, с. 2]. Археолог Я. Пастернак зазначав, що цей патрональний образ був вмурований у середуницу апсиду крилощікії Успенської церкви, спорудженої в XVI ст. з каменя старої княжої катедри.

Після того, як Успенський катедральний собор у княжому Галичі, що його зруйнували татари-монголи у 1241 р. почав занепадати, біля місця захоронення князя Ярослава Осмомисла (1153–1187) на спомин про фундатора храму крилощани спорудили у XVI–XVII ст. муровану каплицю святого Василія. Львівський дослідник В. Петрик встановив, що у XVIII ст. каплиця служила ченцям-vasilіянам, а в її вівтарі була чудотворна ікона Богородиці, яку перенесли сюди з монастиря в Соколі. Відтоді вмуровані апсиди каплиці зберегли сліди підрубування кам'яних алебастрових блоків під прямокутну раму вівтаря з чудотворною іконою Богородиці-Одигітрії, поверх якої на засуві був образ святого Василія Великого [25, с. 11].

Ми вважаємо, що саме князь Ярослав Осмомисл носив християнське ім'я Василій, і саме йому належали печатки із зображенням Святого Отця Східної Церкви й галицьким патрональним образом Божої Матері.

Не менш складною і заплутаною виявилася історія з ідентифікацією ще одного типу давньоруських печаток, на яких є зображення Василія Великого. Дві однотипні молібдобр з Галича-Крилоса та літописної Теребовлі (№227), на яких, з одного боку є зображення Василія Кесарійського (на повний зріст) та Йоана Предтечі (на повний зріст з хрестом у лівій руці), В. Янін гіпотетично

приписував їх теребовлянському князеві Івану Васильковичу, синові Василька Ростиславича (блізько 1140–1141 рр.) [47, с. 211].

В останні роки завдяки «промислу» незмірно поповнились багато зарубіжних, особливо російських приватних колекцій печатками давньоруського часу, знайденими на території Західної України, на яких прочитується принаймні три підтипи молібдобр із зображенням Василія Великого та Йоана Предтечі (на повний зріст і погрудні образи). Про це ми довідалися з Інтернет-сторінок відомих російських дослідників давньої сфрагістики Валентина Яніна та Петра Гайдукова, які зареєстрували у своїх каталогах княжі печатки з 1997–2001 років, 2003, 2004, 2005 рр. [48].

Дослідник із Росії Р. Саввов, проаналізувавши багатство типів та підтипів молібдобр із зображенням патрональних святих Василія і Йоана Хрестителя, виявлених в останній час на західних територіях України, дійшовши висновку, що їх власником міг бути творець об'єданого Галицького князівства в 1141 р. Володимирко Володаревич. У його батька Володаря Ростиславича було хрестне ім'я Іван, а поховали князя в соборі Йоана Хрестителя в Перемишлі (він і збудував цей храм). Так само, як і Володимира Великого та Володимира Мономаха, Володимирка хрестили іменем Василій. Київський історик Андрій Плахотін більше схиляється до думки, що все ж таки ці печатки могли належати теребовлянській династії Васильковичів [30, с. 260–264].

А ось що з цього приводу каже сучасний дослідник І. Жуков: «Другому синові Володаря Ростиславича – Галицькому князю Володимиру Володаревичу можна віднести достатньо поширену групу привісних печаток: св. Василія в зріст, св. Йоана Предтечі в зріст. Діаметр – 23–26 мм. Ця сфрагістична група печаток має велику кількість типів і підтипів. Топографія їх знахідок розкидана по всій Західній Україні, а кількість зареєстрованих на сьогоднішній день печаток можна співставити лише з печатками Київського князя Володимира Мономаха. У зв'язку з цим сумнівно виглядає атрибуція В. Л. Яніна печаток №227 – Теребовлянському князю Ігорю (Івану) Васильковичу. Дрібний удільний князь не міг виробити таке багатство печаток, з великою кількістю штемпельних пар, окремі з яких відрізняються високохудожнім виконанням і великим розміром матриць (до 30 мм). Тому очевидно, що ця група печаток може належати тільки Звенигородському, Перемишлянському, Галицькому князю Володимиру Володаревичу (1104–1153), який об'єднав довкола себе Галицькі князівства і фактично відособився від Києва».

Зазначимо, що на місці княжої канцелярії в Галичі біля руїн Спаської церкви знайдено понад 30 печаток із зображенням Василія Великого та Йоана Предтечі. Отже, під товщею землі знаходяться руїни державної канцелярії Галицької землі середини XII ст. Але найважливішим є той факт, що ідентичні молібдобр у непоодиноко віднаходяться на північно-східних рубежах Галицького князівства [49], де, як ми знаємо з літопису, в середині XII ст. розгорілася боротьба

між Володимирком Володаревичем і великим князем Київським Ізяславом Мстиславичем (1146–1154) за так звані «Погоринські землі».

Нам вдалося розшифрувати іконографічний зміст однієї із печаток з колекції Крилоського історичного музею «Давній Галич» і довести її принадлежність Ізяславу-Пантелеїмону Мстиславичу-Федоровичу. Свого часу її було виявлено на літописному Спаському городищі. У літописному сюжеті, коли єдиний раз згадується княждвр Володимирка, розповідається саме про посольство від київського володаря Ізяслава Мстиславича. Про цю подію дуже влучно висловився археолог Б. Томенчук: «Володимирко Володаревич і Ізяслав-Пантелеїмон – це була одна епоха, яка звела цих двох князів великих українських земель найбільше, найтісніше, але, на жаль, ворогами» [33, с. 27].

Таким чином, сфрагістичні джерела дали змогу встановити, що два визначні своїми державними справами галицькі князі Володимирко Володаревич і Ярослав Осмомисл, успадкувавши київську великоцняжну традицію, носили християнське ім'я святого Василія.

Концентрація печаток в окремих мікрорайонах княжого Галича може бути підказкою при здійсненні майбутніх археологічних відкриттів. У цьому контексті надзвичайно спокусливими видаються пошуки державної канцелярії галицького князя Володимирка Володаревича поблизу фундаментів Спаської церкви, а можливо, й самого палацу...

1. Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 133–150.
2. Білас Н. М. І. І. Шараневич та його внесок у розвиток археологічної науки // Археологія. – 2002. – №3. – С. 152–156.
3. Бобикевич К. На розкопах під Галичем // Зоря. – 1882. – Ч. 12. – 15 червня. – С. 190–191.
4. Борчук С. Галицькі землі в археологічних студіях Ісидора Шараневича // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1998. – Вип. I. – С. 13–21.
5. Борчук С. М. Громадсько-культурна та наукова діяльність І. І. Шараневича (1829–1901 pp.). – Івано-Франківськ, 2009. – 212 с.
6. Булик Н. Формування української археології в Галичині: у XIX столітті: Ісидор Шараневич (1829–1901) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 307–321.
7. Гончаров В. Галич // Археологія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. III. – С. 222–229.
8. Грушевський М. Звенигород Галицький. Історично-археологіна розвідка // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1896. – Т. XXXI–XXXII. – С. 1–28.
9. Грушевський М. Печатки з околиць Галича // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1900. – Т. XXXIII. – Кн. VI. – С. 1–4.
10. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ; Львів, 1913. – 524 с.
11. Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1991. – Т. ХХСІІ. – С. 292–303.

12. Захарієвич І. Розкопы під Галичем // Зоря. – 1882. – Ч. 24. – 15 грудня.
13. Іоаннісян О. М. Раскопки церкви Спаса в окрестностях Галича // Археологические открытия 1980 года. – М.:Наука, 1981. – С. 252–253.
14. Іоаннісян О. М. О раннем этапе развития галицкого зодчества // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1981. – Вып. 164. – С. 35–47.
15. Каргер М. К. Зодчество Галицко-Волынской Руси в XII–XIII вв. // Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР. – М., 1940. Вып. III. – С. 14–21.
16. Корзухина Г. Ф. О памятниках «корсунского дела» на Руси // Византийский временник. – 1958. – Т. 14. – С. 129–137.
17. Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – 342 с.
18. Королько А. З. Стародавній Галич в історико-краєзнавчих студіях А. Петрушевича // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2000. – Вип. III. – С. 159–165.
19. Лаврецький Л. Розкопы під Галичем // Зоря. – 1882. – Ч. 9. – С. 142–143.
20. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с.
21. Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича. – Галич, 1991. – 39 с.
22. Нагірний В. Два Галича: Історія однієї дискусії XIX століття // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 19. – С. 92–96.
23. ПаSTERNak Я. Перші розкопи на «Золотому Тоці» у Крилосі // Сьогочасне і минуле. Вісник українознавства. – 1939. – №1. – С. 5–15.
24. ПаSTERNak Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.
25. Петрик В. Крилоський кафедральний монастир XVI–XVIII століть // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2008. – №2. – С. 8–17.
26. Петрушевич А. Археологіческі находки близь города Галича // Вестник Народного Дома. – Львов, 1882–1884.
27. Петрушевич А. О городе Галиче за Луквою // Вестник Народного Дома. – Львов, 1884–1887.
28. Петрушевич А. Краткое описание старинных предметов открытых на залуковецких полях близ города Галича // Вестник Народного Дома. – Львов, 1888.
29. Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви в Галиче изъ первой половины XII века. Львов, 1904. – 446 с.
30. Плахотин А. Некоторые наблюдения над символикой сфрагистических памятников галицких Ростиславовичей // Ритеніка. – К., 2006. – Т. V. – С. 260–267.
31. Пушик С. Галицька брама. – Ужгород: Карпати, 1389. – 411 с.
32. Саввов Р. В. Древнерусские вислые печати // <http://http.russianchandge.narod.ru>
33. Томенчук Б. П. Дві галицькі церкви – дві людські долі // Галицько-буковинський хронограф. – 1996. – №1. – С. 23–28.
34. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006. – Івано-Франківськ, 2008. – 698 с.
35. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К.: Мистецтво, 1997. – 224 с.
36. Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф.146. – Оп. 51а. – Спр. 1030. Арк. 3.
37. Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф.146. – Оп.51а. Спр. 1030. – Арк. 120.
38. Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич. – Станіславів, 1938. – 77 с.

39. Шараневичъ И. К. Стародавній Галичъ / «Зоря Галицкая» яко альбумъ на 1860. – Львів, 1860. – С. 295–335.
40. Шараневичъ И. Старорускій княжій городъ Галичъ. – Львів, 1880. – 57 с.
41. Шараневичъ И. На котромъ мѣстце стоявъ Галичъ // Зоря. – 1880. – Ч. 10–13.
42. Шараневичъ И. Розкопы в околици Галича // Зоря. – 1882. – Ч.ІІ. 1 червня.
43. Шараневичъ И. Разкопы старинного Галича // Зоря. – 1882. – Ч.19. – 1 жовтня.
44. Шараневичъ И. Воскреслій княжій городъ // Діло. – 1883. – Ч. 95–97. – 24, 25, 27 серпня.
45. Шараневичъ И. Ізвѣстіе о результать изслѣдовательныхъ роскопокъ въ рубежахъ древле-княжеского порода Галича предпринятыхъ въ гг. 1886–1887. – Львовъ, 1888. – 8 с.
46. Шеломенцевъ-Терский В. Новые находки печатей из летописного Звенигорода // Нумизматика и сфрагистика. – 1968. – Т.ІІІ. – С. 163–167.
47. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – М.: Наука, 1970. – Т. 1. – 326 с.
48. Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Древнерусские печати, зарегистрированные в 1997–2001 гг. //<http://russianchange.narod.ru>
49. Янін В. Л., Гайдуков П. Г. Свод древнерусских вислых печатей, зарегистрированих в 1997–2007 гг. – №227, 227Aa, 227Aaa, 230aaa, 236 Aa.
50. Pelenski J. Halicz w Iriach sztuki sredniowiecznej. – Krakow, 1914. – 207 s.
51. Zacharjewicz J. Wykopaliska w Zalukwi nad Dnistrem //Dzwicnia. – 1882. Nr.10. – S.152–154.
52. Szaroniewicz I. Trzy opisy Halicza. – Lwow, 1883. – 232 s.

ЗОЛОТА ДОБА  
ГАЛИЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ  
ПРОДОВЖИТЬСЯ  
НА ЗОЛОТОМУ ТОЦІ





Скляні давньоруські браслети XII-XIII ст.

В історії досліджень княжого Галича можна виділити три вузлові проблеми, над розв'язанням яких були зосереджені пошуки всіх без винятку поколінь археологів. Перша, це локалізація місцезнаходження самої столиці Галицького князівства. Друга стосується майже сторічних розшуків фундаментів Успенського катедрального собору. Якщо дві перші проблеми з успіхом вирішив дослідник Я. Пастернак у процесі розкопок на Крилоському городищі в 1934–1943 роках, то третя проблема дісталася тільки гіпотетичні накреслення різними археологами. Мова йде про княжий терем галицьких володарів. Ми вже говорили про концепції А. Петрушевича, В. Лущкевича та І. Шараневича. У цьому розділі книги спробуємо довести, що раціональні зерна назбирав у тривалому пошуку також Я. Пастернак, коли наприкінці своїх польових досліджень на Крилоській горі зосередився на вивченні Золотого Току. У своєму магістральному напрямі пошуків він мав двох великих попередників – Олександра Чоловського і Йосифа Пеленського, які згадувалися, що дерев'яний княжий двір міг стояти лише на Золотому Тоці.

Простір на північ від Успенської церкви, який має підтрикутну форму, розміром приблизно 150 на 200 м, що зберіг майже рівну поверхню, піднесену над рядами терас, належав у 30-і роки ХХ ст. крилоським селянам Семку Шляхтичу, Василеві Шляхтичу й Степанові Бобрису [5, с. 59].

Від кожного з них Я. Пастернак довідувався про знайдені тут археологічні пам'ятки (алебастрові плитки, брили тесаного каменю). Особливо інтригуючими були розповіді крилоських газдів про «підземні льохи» і те, що «в декотрих місцях Золотого Току під ударом твердих предметів дуднить під землею» [5, с. 59]. Під враженням цих легендарних спогадів дружина великого археолога, письменниця Марія Стецик-Пастернакова написала оповідання для старших дошкільнят «Золотий Тік». Головний герой легенди маленький Данилко збирав ягоди ожини в яру Мозолевого потоку. Аж раптом у гущавині кущів хлопчик побачив залишні двері, зарослі мохом та присипані землею. В цю мить надлетіла золотопера пташка, яка відкрила золотим ключиком двері, і повела хлопчину таємним ходом під землею.

Несподівано, на місці пташки з'явилася красуня-княжна в дорогому шовковому платті і з тканим золотом чільцем на голові. Данилко добавив лицаря-вартового, вдягненого в панцир та з шоломом на голові, озброєний списом і щитом. Воїн впустив двох мандрівників на велике подвір'я.

«Це «Золотий Тік», садиба великого князя», – пояснила княжна Данилкові. А він широко розкритими очима водив довкола. Таке тут усе було дивне і гарне,



Аверс давньоруського хреста-енколпіона з Розп'яттям.  
Золотий Тік



Привісна олов'яна печатка Великого київського князя Володимира-Василія  
Мономаха (1113 – 1125 pp.). Золотий Тік



Привісна олов'яна печатка Великого київського князя Мстислава-Федора  
Володимировича (1125 – 1132 pp.). Золотий Тік



як у справжній казці. Нараз побачив, як із-за валу, що окружав Золотий Тік, в'їздilo на подвір'я княже військо. Усі були на буланих конях. Тільки старшина попереду на сивому коні. Зупинились...

У цій хвилині, срібним гомоном загули з двірської церкви дзвони. На довгій галереї, що сполучала княжу палату з церквою, з'явився князь, а біля нього княгиня. У золотих коронах на голові, у довгих, шовком і самоцвітами нашиваних вбраннях. За ними йшли бояри, в кожного меч при боці. Ішли всі до церкви Богу молитись... »

На прощання з Данилком, княжна повісила йому на шию золотий хрестик, щоби люди повірили в те, що дитя буде їм розповідати [22, с. 50–52].

Дослідник підземного архіву Галича звернув також увагу й на природу знахідок, виявлених на Золотому Тоці Й. Пеленським. Це були предмети сакрального призначення, бо до них належали фрагменти керамічних плиток, покритих жовтою емаллю, уламок гладкої колони від храмової споруди і привісна олов'яна печатка єпископа Іларіона.

Отже, перш, ніж ми перейдемо до аналізу розкопок Я. Пастернака, з'ясуємо етимологію топоніму Золотий Тік. «Щодо самої назви, то вона й досі не ясна, до того вона в околицях старого Галича не єдина, – писав у першому звіті з розкопок науковець. – Свого часу показували А. Петрушевичеві «Галицький Золотий Тік» на правому березі Лімниці, проти села Темирівців. У недалекому селі Брині оповідали Л. Чачковському про «Золотий Тік» у парохіяльних лазах, де забавлявся король Данило. Біля Старих Богородчан є «Мідний Тік», а біля с. Межигірців – «Божий Тік». Нарід згадується, що «Золотий Тік» був колись вистелений золотою бляхою, а на думку А. Петрушевича, було це місце, де відбувалися лицарські двобої-турніри» [17, с. 9].

Систематичні дослідження розпочалися на кирилоському Золотому Тоці влітку 1938 р., після того, як їх фінансування здійснило «Товариство Прихильників музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові». Наприкінці того року Я. Пастернак інформував читачів найпопулярнішого в Галичині українського часопису «Життя і знання», що вся територія Золотого Току виявилася густо заселеною від X до середини XIII ст. Сліди забудов і господарських комплексів учених віднаходив, розкопуючи площу дитинця, у вигляді залишків вогнищ, кухонних печей, зернових ям і наземних жител [16, с. 352].



Давньоруські привісні печатки із зображеннями Богородиці-Оранти і християнського святого. Золотий Тік.



Печатка XII ст. з образом святого Андрія та ангела



Печатка з написом: «Господи помози рабу своему Йоану». Знайдка із Золотого Току



Печатки двох різних типів, які належали галицькому князю Володимирку Володаревичу (1141 – 1153 рр.). Золотий Тік у Крилосі. Знайдки 2012 р.

Розкопана площа (1600 кв. м) на городі С. Бобриса показала, що Золотий Тік заселили приблизно в 1000 – 830-х роках до Народження Христа колонізатори-фракійці. Вони залишили сліди на всьому просторі урочища. Після того, як племена фракійського гальштату покинули Крильську гору, то вогнище людської діяльності погасло тут на 1800 років. Воно розгорілося щойно на початку княжої доби.

«Першою журбою князя, який походив, мабуть, із родини Ростиславичів, – вказував Я. Пастернак, – було – укріпити цілий город, і зокрема, княжий двір на «Золотому Тоці» [17, с. 10].

Археолог відкрив сліди оборонного валу, скріплених при підошві задля міцності кам'яним муром. Про його існування не здогадувалися попередні дослідники Галича. Я. Пастернак розшукував давню фортифікацію у південно-східному куті Золотого Току. За знахідкою бронзового «есоватого» ковтка в земляному насипі, науковець встановив точну дату спорудження валу з деревинним оборонним укріпленням – XI століття.

Стартовий археологічний сезон, проведений на Золотому Тоці показав, що це був один із найгустозаселеніших мікрорайонів княжого Галича. За конструктивними ознаками давні житла належали до наземних і поділялися на два основні типи: стовпові та зрубні. Печі в житлах – глинобитні, вимурувані на дерев'яному каркасі. В оселях знайдено господарські і побутові речі, знаряддя праці, прикраси. Поруч з житловими будівлями виявлено десятки зернових ям, викопаних у



Давньоруські привісні печатки, знайдені в 2011 – 2012 рр. на Золотому Тоці в Крилосі, із зображенням християнської символіки та образами святих



материковому лесі. Стінки їх обмазані глиною і добре випалені, щоби вберегти врожай зернових від вологи і гризунів.

Численні знахідки холодної зброї (великий спис, стремена, стріли, сокири, фрагмент стопленої вогнем кольчуги) вказують на проживання тут представників з княжого оточення. Давніше місцеві жителі виорали на Золотому Тоці довгий меч.

До предметів аристократичного побуту слід віднести й знахідку трубчастого замка. Він мав циліндричну форму з висунутою дужкою, яка заходила одним кінцем у циліндр, а другим – у додатковий відсік на циліндрі. Замок відкривали і закривали знизу за допомогою ключів, нерідко з дуже складним рисунком. Виготовлення таких замків вимагало великої майстерності. Як вважає Б. Рибаков, замки руських майстрів мали значний попит не тільки серед населення давньої Русі, але й в сусідніх країнах. У Центральній Європі в середні віки їх називали «руськими замками», про що згадують чеські джерела XIV ст. [25, с. 114].

Аналогічні замки використовувалися від давен аж до ХХ ст., як колодки до дверей старовинних галицьких церков, зокрема в місті ремісників – Потеличі, що на Львівщині.

Далі ми простежимо, на основі чого базувалося переконання Я. Пастернака, що саме на Золотому Тоці знаходився княжий двір галицьких володарів.

1. На території урочища археологи неодноразово відкривали сліди від монументальної будівлі, спорудженої в епоху правління князя Ярослава Осмомисла (1153 – 1187). У процесі розкопок 1940 р. в обмурівці чи стійці печі було знайдено вжитий вже як будівельний матеріал фрагмент бази вапнякового пілястра з романською «жабкою» на одному розі, а біля нього другий великий тесаний камінь з якоїсь кам’яної будівлі [21, с. 223].

«Різьблені камені, – робить висновок сучасний дослідник О. Іоанніян, – які походять із Золотого Току, відносяться скоріш за все до міського палацу, побудованого вже Ярославом Осмомислом» [9, с. 39]. Російський археолог



Печатка угорського короля Бели IV – свата короля Данила Галицького. Пам'ятка II половини XIII ст., знайдена на Золотому Тоці



Печатка київських митрополитів XII ст. Золотий Тік княжого Галича



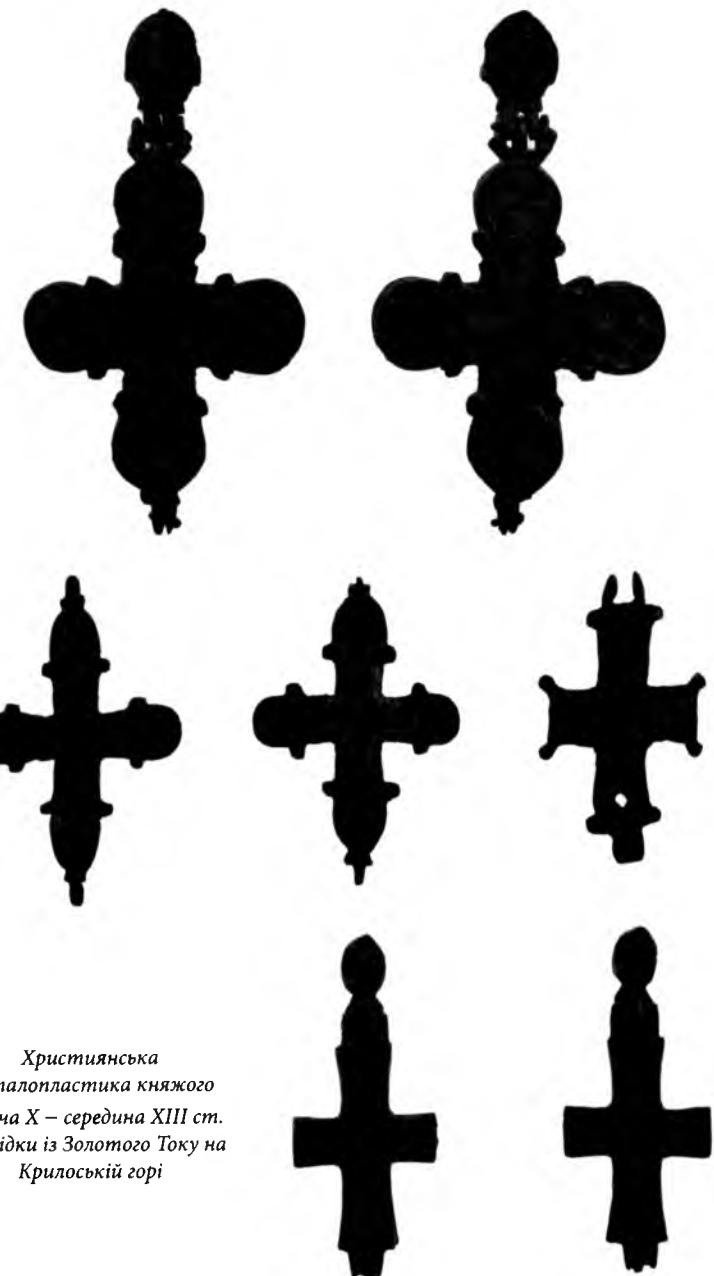
звернув увагу і на стилістичну спорідненість окремих різьблених архітектурних деталей із Золотого Току з камінням Успенського собору [9, с. 41].

У своїй узагальнюючій монографії «Старий Галич», Я. Пастернак опублікував три керамічні плитки із зображеннями грифона. Він справедливо пов'язував ці шедеври давньоруського декоративно-прикладного мистецтва з епохою Ярослава Осмомисла [21, с. 229].

«Скупчення керамічних плиток з християнською символікою, якими прикрашали швидше за все вертикальний інтер'єр церкви, знайдено лише в Галичі і в одному місті (на Золотому Тоці), – підсумовує наш сучасник, відомий археолог Тарас Ткачук. – Тому слід вважати, що артіль майстрів, яка їх виготовила, добре зналася на візантійській символіці та іконографії, була не місцевою, а прийшла з сусідніх земель. Ця артіль виконала одноразове замовлення, викликане розбудовою Галича у зв'язку з перенесенням до нього столиці князівства, що відбулося в 40-х роках XII ст. Можливо, її діяльність була пов'язана із заснуванням в кінці 50-х років XII ст. у Галичі єпископату» [26, с. 36].

У 50-і роки ХХ ст. на теренах княжого Галича досить плідно працювала археологічна експедиція, очолювана ленінградським професором М. Каргером. На Золотому Тоці російські дослідники натрапили на велике «скупчення керамічних плиток». За шифрувальними текстами на зворотній стороні плиток, які зберігаються у фондах Криловського історичного музею, можна встановити, що унікальні знахідки траплялися археологам з Росії двічі – у 1955 та 1959 роках. Київський вченій В. Гончаров називає ще й третю дату щодо відкриття пам'ятки – 1963 рік [7, с. 224].

Однак у жодній із публікацій М. Каргера ми не знайдемо бодай слова, сказаного про рідкісні раритети старого галицького сакрального мистецтва, а тим більше, про місце знаходження археологічного об'єкта. Що це – стареча забудькуватість чи величезна наукова заклопотаність вченого? Очевидно, в контексті тогочасної політики Радянської влади, комуністичні ортодокси заборонили дослідникам оприлюднювати матеріали про значне археологічне



Християнська металопластика княжого Галича X – середина XIII ст. Знахідки із Золотого Току на Криловській горі

відкриття, щоби воно не розбуджувало в українського населення Галичини інтересу до своєї славної національної історії. Тому перша ґрунтова публікація про галицькі керамічні плитки з'явилася аж у 1978 р., коли ленінградські археологи П. Раппопорт і М. Малевская, вивчивши матеріали з розкопок М. Каргера на Золотому Тоці, здійснили їх класифікацію на два основні типи і відповідні підтипи [14, с. 87–97].

2. Зв'язок висококультурного середовища місцевого княждвора з іншими політичними і духовними центрами Київської Русі підтверджують рідкісні археологічні матеріали, які належали, безсумнівно, верхівці княжого міста.

3. Сліди державного життя зафіксовано у таких археологічних джерелах, як привісні печатки галицьких єпископів та інших духовних осіб; прилад для виготовлення торговельних пломб дорогичинського типу; візантійські, німецькі, чеські, угорські монети; коштовні прикраси (золотий емальований колт), що належали княжій родині.

4. Відкриття черепів тура і зубра на одному з вогнищ підтвердили правдивість літописних відомостей, що галицькі князі любили полювати на цих тварин і до них на мисливські розваги приїжджали члени візантійського імператорського двору. Разом з тим знахідка черепа зубра з обома рогами стала матеріальним доказом до «Повчання дітям» Великого київського князя Володимира Мономаха (1113–1125) про те, що українські князі залюбки займались полюванням. Як зізнається автор літературно-дидактичного твору, у своєму буревіному житті він полював на диких коней, оленів, вепрів, ведмедів, а одного разу на ловах «два тури на рогах підкидали мене з конем» [13, с. 461].

5. Розкопи 1941 р. відкрили залишки прямокутного дерев'яного будинку (178 х 225 см). На південному боці житла археологи виявили круглу яму, яка залягала в материк на півметра. Серед різних знахідок на надзвичайну увагу заслуговує кістка більшої птиці, всередині якої знаходилося близько 23 грамів живосрібла (ртуті). Хімічна речовина була надійно закрита матеріалом, просякнутим живицею.

«Знахід живосрібла, – констатував Я. Пастернак, – до якого не знаємо аналогії з усіх українських земель, сьогодні надзвичайно цінний, бо є першим і єдиним свідком факту, ще на дворі Ярослава Осмомисла був, згідно з загально поширеним тоді звичаем європейських володарів, і свій власний альхемік, якому живосрібло було потрібне для актуальних тоді дослідів над перетворенням неблагородних металів у благородні» [21, с. 229].

На жаль, довести до логічного завершення свою концепцію щодо локалізації княжої резиденції Галича – проблеми, яка й донині залишається невирішеною у спектрі питань з історичної топографії міста, вченому перешкодила Друга світова війна. Археолог зберіг до останніх хвилин життя віру, що тільки на Золотому Тоці можна віднайти останки княжої палати та двірської церкви святого Спаса з похованням князя Володимирка, батька Ярослава Осмомисла. Про це він

чітко говорить в останній статті з великого серіалу наукових праць, присвячених археології княжого Галича [19, с. 11].

Рівночасно ж хочемо відзначити, що в сучасній археологічній науці існують й інші погляди щодо Золотого Тоцю. Так, відомий дослідник давнього Галича Б. Томенчук сформулював власну концепцію історичної топографії княжої столиці. «Тут був укріплений катедральний (єпископський) монастир із церквою, єпископським палацом та церковно-господарським комплексом, – приходить до таких висновків вчений. – Археологічним дослідженням на Золотому Тоці виявлено і відповідний матеріал з великою кількістю речей культового призначення» [27, с. 501].

У другій половині ХХ ст. археологічні розвідки і незнані розкопки на Золотому Тоці проводили дослідники В. Ауліх, В. Гончаров, П. Каргер, Б. Томенчук, О. Мельничук. Правда, ними не було виявлено якихось вражаючих матеріалів. Виняток становлять розкопки 1972 р., проведені Галицькою експедицією під керівництвом В. Ауліха. В уроцищі Під Золотим Током в залишках житлових і господарських об'єктів археологи відкрили бронзову гирку, залізний стилос-пісало, бронзову книжкову застібку, велику ажурну намистину київського типу, виготовлену із срібла [1, с. 26]. Тоді ж на східному схилі Золотого Тоцю, на дні рова, було знайдено унікальний золотий виріб, оздоблений перегородчастими емалями, медальйон має діаметр 42 мм. Він складається з двох опуклих круглих золотих пластинок, з'єднаних дужкою, викарбуваною у вигляді ряду дрібнєсенських кульок, дужку завершує подвійне вушко. На лицьовій бляшці зображене дерево життя [2, с. 82].

Знахідка золотої підвіски до намиста, як і відкриті Я. Пастернаком «художньо виконані бронзові хрести-енколпіони, дрібні золоті й срібні прикраси, широкий асортимент залізних виробів», впевнили археолога В. Ауліха, що вони були власністю представників заможних прошарків населення, а то й вельмож» [3, с. 147].

Сьогодні назріла пора по-новому інтерпретувати концепцію Я. Пастернака щодо соціальної структури Золотого Тоцю в княжу добу. Нагромадилася така кількість археологічних матеріалів, яка дозволяє утвержувати про функціонування в тій частині міста якогось важливого державного механізму столиці Галицького князівства.

Власник Крилоської колекції №2 виявив на Золотому Тоці верхній фрагмент свинцевої печатки, яка належала угорському королю Белі IV (1235–1270). Ця знахідка – рідкісна і унікальна. Наприклад, нам невідомі випадки, коли б у практиці давньоруської археології були відкриті сферістичні пам'ятки володарів західноєвропейських країн середньовічної епохи.

Парафна печатка короля Белі IV мала форму диска із заглибленням, зробленим за допомогою пайки двох круглих тиснених золотих пластин і однієї довгої стрілкоподібної пластини. Володар Угорського королівства зображений в уроци-



Матеріальні свідчення участі Золотого Току в міжнародній торгівлі – дорогининські пломби



Ювелірна гирка і формаматриця для відливання прикрас – докази участі Золотого Току в ремісничому виробництві княжого Галича

стій позі на тронному кріслі. Символи влади – жезл і сфера з хрестом знаходяться в руках короля, майже симетрично до вертикального розміщення тіла. Легенда з написом дає визначення його титулу: «Король Лодомерії і Куманії». Герб у формі подвійного хреста на зворотній стороні булли є першим у своєму роді, встановлений на щиті у печатці за часів правління Арпадів. В історії королівських відзнак це був важливий крок. Бо в роки правління Бели IV подвійний хрест з'являється на фронтальній стороні денарія, напис якого включає «Бела король», і має всі палеографічні риси угорського письма XIII ст.

Печатка, знайдена на Золотому Тоці, належить до наступного етапу сфрагістичної традиції в королівській канцелярії Бели IV. Вона має прямі аналогії серед давніх археологічних пам'яток Будапешта і Естергома [30, с. 122–123]. На угорській буллі ліва рука короля Бели зі сферию в долоні дещо витягнута більше до внутрішнього краю легенді.

Значення цієї знахідки полягає в тому, що вона підтверджує наявність на Золотому Тоці якоїсь важливої державної установи в 30-і роки XIII ст., саме на передодні татаро-монгольського нашестя.

Виявлено на Золотому Тоці мідна позолочена пластина із геральдичним зображенням знаменитої французької лілії пригадала нам один з епізодів угорської історії на початку XIV ст. Наприкінці XIII ст. – на початку XIV ст. Угорщина розпалась на ряд самостійних володінь. Після смерті Ендре III (1290–1301) розгорілася боротьба за угорську корону. Королем було проголошено

Карла I Роберта (1301–1342), – представника Анжуйської династії. Протягом двох десятиліть йому довелося утримувати свою владу, поборюючи інших претендентів на королівський престол. Був навіть момент, коли угорська опозиція запрошуvalа на королівський престол галицько-волинського князя Юрія Львовича і його брата Андрія Львовича [10, с. 893–894].

До цієї сторінки з великої історії галицько-угорських дипломатичних взаємин слід також віднести мідну литу фігурку Божої Матері, виконану в класичній манері романського мистецтва. Її було знайдено в одному археологічному комплексі з позолоченою підвіскою. До пам'яток візантійсько-угорського сакрального мистецтва, на нашу думку, належить й рельєфне зображення Євангеліста Йоана з геральдичним символом орла напроти нього. У давньоруському мистецтві не було таких високих рельєфів, як в імпортованій із Заходу барельєфній композиції.

Під впливом угорських королівських печаток сформувалися символи державної влади в період правління Юрія I Львовича (1301–1315). На його печатці князь зображений сидячи на престолі, в мантії, застіблений ланцюжком, з короною на голові та жезлом у правій руці. У лівій руці в нього немає «держави» (кулі з хрестом). Рука лежить на ланцюжку. Легенда на обвідку печатки містить напис: «Печатка володаря Георгія короля Русі». На зворотній стороні печатки Юрія I зображений вершник, який тримає у правій руці смугастий прапор, а на лівому рамені – щит. На щиті зображене лева, зверненої вправо [12, с. 153–155]. Таким чином печатка Юрія I Львовича майже у всіх елементах наслідує булли угорських королів. Ще на початку ХХ ст. визначний дослідник А. Лаппо-Данилевський вивчав західноєвропейські впливи на руську сфрагістику. Він зіставляв галицько-волинські печатки із сферістичними матеріалами всієї середньовічної Європи, Візантії, Флоренції, монетами королів Кіпру. Серед них він віднаходив геральдичні лінії запозичень, впливів і наслідувань [6, с. 88].

Знахідка молібдебули угорського короля Бели IV на Золотому Тоці дає підстави припустити, що тут у княжі часи знаходилася службова резиденція відповідальної посадової особи – печатника. Ця посада була поширена в королівських дворах Західної Європи, а на Русі – вона відома лише з літопису Галича [13, с. 399].

Печатник зберігав і охороняв княжу печатку, був начальником княжої канцелярії. Він використовував княжу печатку до важливих документів, оскільки це робили західні канцлери. Печатник складав тексти грамот або керував їх складанням. Грамоти писав окремий писар-писець. З Галицько-Волинського літопису дізнаємося, що князь Володимир «повелів писцю своєму Федорцю писати грамоти» [13, с. 439].

Відтискання і прикріплення печаток до документів в канцеляріях доручали найдовіренішій посадовій особі – булатору, до котрого в багатьох тогочасних канцеляріях висувалася вимога бути повністю безграмотним, обумовлена необ-



Візантійський та романський імпорт в художній культурі старого Галича: зліва вгорі – іконка із зображенням євангеліста Йоана; справа вгорі – фрагмент іконки із зображенням Богоматері; внизу – фрагмент бронзового водолія з головою чудовиська. Золотий Тік

хідністю збереження таємниці. Збереження і нагляд за використанням матриць чи зміні типу печатки покладали також на охоронця печатки – печатника [11, с. 17].

У підсумку вивчення сфрагістичних матеріалів, зібраних у Крилоській колекції №2, можна впевнено констатувати, що територія Золотого Току в княжому Галичі належить до тих, де знайдено найбільшу кількість давньоруських привісних печаток.

Із археологічних старожитностей Крилоської гори ще з рубежу XIX–XX століть стали потрапляти до наукової літератури репродукції та описи давньоруських привісних печаток, виготовлених з олова і свинцю. Як правило, вони мали з лицевого боку зображення Ісуса Христа, Богородиці чи якогось християнського святого, а з другого боку напис, що вказує на особу власника і автора письма. Крім згадуваних печаток єпископа Косми, особливу цінність має олов'яна молібдобра з написом, виконаним у двох стовпчиках грецькими літерами «ΟΦΕСΔΟCΙΟC», розміщеним обабіч зображення бородатого святого з німбом довкола голови. Руки його піднесені до висоти грудей і звернені долонями перед собою. На іншому боці печатки міститься образок Богородиці-Знамення.

До церковних печаток можна віднести буллу, яку Я. Пастернак відкрив у 1940 р. на Золотому Тоці, і на одній її стороні збереглося зображення Богоматері в німбі з Дитятком перед собою (22 x 23 мм). В сучасній українській сіглографії вона вважається однією з ранніх печаток київського митрополита Константина II. В наш час ще два види молібдобра з іменем Константина було знайдено на Качкові і Золотому Тоці. Всі вони засвідчують активний діалог вищих церковних ієрархів Києва і Галича в середині та другій половині XII ст. Причому він був налагоджений за сто років перед тим, адже в 1911 р. Й. Пеленський відкрив на Золотому Тоці олов'яну печатку єпископа Іларіона з грецьким написом: «СФРАГІС ІЛАР! ИНОУ! Е! ПІСКОПУ!» [29, с. 113].

Серед давньоруських сфрагістичних пам'яток існує помітна група булл із своїм художнім оформленням. Титульне сторона таких печаток була зайніята зображенням святого, шестикирного ангела чи Богоматері, а на зворотній стороні знаходиться напис «ДЬНЬСЛОВО», виконаний великими буквами і поділений на два, частіше – на три рядки. Вони являють собою досить складне і таємниче джерело історії, адже не містять якихось ознак, котрі б дозволили їх віднести до певного інституту державної влади. Однією із найскладніших проблем взагалі є проблема відшукування тотожності власників таких печаток, які до нас промовляють своїми християнськими іменами, але з літописів вони відомі виключно за язичницькими.

Не меншою загадкою є особливою прикметою цих документальних свідчень є дивна формула «ДБНЬСЛОВА», яка є служить типовою ознакою для всієї сфрагістичної групи. Перша спроба дати лінгвістичне тлумачення належала російському вченому Миколі Лихачову, який вважав, що печатки з формулою «Д-



Давньоруський бронзовий перстень із зображенням хреста, в середині якого вмонтовано дорогоцінний камінь.

Золотий Тік

[8, с. 27]. З тих пір були з таємничим написом були виявлені в Белзі, Дорогичині, Новогрудку. Дві печатки такого типу виявив на розкопках княжого Галича археолог Я. Пастернак. На аверсі однієї, знайденої на Золотому Тоці, розміщено погрудне зображення благословляючого Ісуса Христа, а на зворотній стороні – напис «ДЬНЬСЛОВО», розміщений в три рядки [21, с. 251].

Надзвичайно цікава друга молібдобра, яка має діаметр 20 x 21 мм. Її словесний вираз «ДЕНЕСТОВО», який не має більше аналогій в давньоруській сфрагістиці, немовби запрошує скріплений печаткою документ, бо, як вказує науковець В. Янін: «Слово в середині, розгорни і читай» [28, с. 85].

На аверсі печатки зображено Йоана Предтечу з німбом, який тримає в лівій руці триаремний хрест-жезл, а права рука спочиває долонею на грудях. Академік В. Янін відносив цю печатку до власності волинського князя Ярослава Ізяславича (1100–1118) [28, с. 184–185]. В світлі найновіших археологічних відкриттів, ми маємо всі підстави стверджувати, що, очевидно, ця печатка використовувалась галицьким князем Володимирком Володаревичем для секретної дипломатичної служби. Київська дослідниця Рада Михайлова відзначала прикметність обрання руськими князями своїм патроном святого Йоана Предтечу – аскета і праведника. Його праведне життя і висока духовна ідеологія були підпорядковані закликам до народів покаятись і охреститись, цілковито очиститись перед наближенням Царства Небесного (Євангеліє від Матея 3, 1–10; від Марка 1, 4–7; від Луки 1, 80).

Насамкінець, хочемо навести висновок, до якого прийшов у результаті лінгвістичного вивчення печаток з написом «ДЬНЬСЛОВО»

«ДЬНЬСЛОВО» вказували на чиєсь «слово», тобто княже розпорядження чи наказ. Інший російський археолог та історик Борис Рибаков відносив такі печатки до розряду засекреченої, таємного листування і кореспонденції. Зазначимо, що жоден із дослідників цього типу молібдобра (С. Кілієвич, М. Лихачов, Б. Рибаков, М. Сагайдак) не сумнівався в їх княжій принадлежності.

Печатки з написом «ДЬНЬСЛОВО» з території Галицько-Волинської Русі стали відомі археологічній науці на початку ХХ ст. Олов'яну буллу, знайдену в с. Янчині (тепер Іванівка Перемишлянського району Львівської області) опублікував у 1915 р. молодий і перспективний археолог Володимир Гребеняк



Твори дрібної галицької пластики – металічні іконки XII – XIII ст.

визначний український мовознавець, професор Василь Німчук: «Буллою «ДЬНЬСЛОВО» скріплювалося записане мовлення посла, який мав дослівно передати висловлювання адресанта, особливо таємне його повідомлення» [15, с. 42]. Привісні печатки такого типу вживалися в дипломатичній службі княжої Русі від кінця XI до XIII ст.

Справжній дослідник зrozуміє нашу радість, коли ми побачили серед сфрагістичних пам'яток Крилоської колекції №2 печатку «ДЬНЬСЛОВО». На її реверсії зображене святого Федора на повний ріст.

Святий воїн тримає в гравій руці список, а в лівій – щит. По-перше, це вже була третя печатка, повністю ідентична з молібдобулами, виявленими нещодавно на Спаському Городищі і ремісничо-торговому посаді княжого Галича. Як і попередні, печатка із Золотого Тоцю має діаметр 23 x 24 мм. По-друге, печатки такого типу бездоганно класифікував В. Янін, вважаючи їх власником новгородського князя Мстислава Володимировича (1096–1113). І справді, печатки під №80 та №81, найдені у Новгороді, можна пов'язувати з «новгородським періодом» правління сина Володимира Мономаха. По-третє, розкопуючи впродовж 1935–1938 років княжий Белз, археолог Ярослав Пастернак знайшов на міському дитинці – «Замочку» олов'яну печатку-молібдобулу того типу, який був привішуваний у давньоруські часи до важливих пергаментних документів для засвідчення їхньої ідентичності.



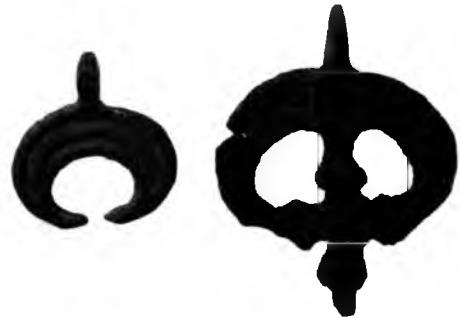
Бронзова іконка іконографічного типу «Богородиця-Оранта», знайдена на Золотому Тоці



*Основні типи натільних хрестиків, які носили рядові міцані Галича в XI – XIII ст., знайдені на Золотому Тоці*

«На печатці було барельєфне зображення Федора Стратилата, – описував знахідку дослідник, – у військовій формі, з грецьким написом обабіч, що вказував на походження печатки» [20, с. 71].

Із спеціального дослідження Ярослава Пастернака, присвяченого і привісним печаткам княжої доби, нам приємно було довідатися, що висновки українського вченого на 25 років випередили узагальнення В. Яніна, але вони повністю збігаються. Автор наукової розвідки каже, що князем Федором міг бути переяславський князь Ярослав-Федір (1190–1216), але, на його думку, печатка все ж таки належала великому київському князю Мстиславу-Федору (1125–1132) найстаршому синові Володимира Мономаха, що прислав якийсь



*Пам'ятки епохи «галицького двоєвір'я» – бронзова лунниця і лунниця з хрестом. II половина XII ст.*

важливий документ белзькому князеві [18, с. 14, табл. IV, 8].

Враховуючи, що більша частина печаток з написом «ДЬНЬСЛОВО» належить до бурхливої епохи князювання Святополка Ізяславича (1093–1113), «коли справді життя вимагало великої кількості таємних контактів», дослідник підтримав свого колегу Б. Рибакова в тому, що вони скріплювали документи таємного, секретного листування. А оськльки в епоху правління на київському столі Святополка Ізяславича був тільки один новгородський намісник, який мав християнське ім'я Федір, то, безумовно, печатка належала Мстиславу Володимировичу [28, с. 82]. Вже коли Мстислав-Федір став великим київським князем, він модифікував свою печатку. Три велиокняжі печатки в Галичі – вражаюче свідчення інтенсивних міждерявних взаємин Київського і Галицького князівств у 20–30-і роки XII ст.

Якщо молібдобра Мстислава-Федора збереглася в такому прекрасному стані, ніби її щойно винесли з княжої канцелярії, то інших понад два десятки печаток, виявлених за останні роки на Золотому Тоці, в край нездовільному стані. Публікуючи їхню іконографію, ми сподіваємося, що знавці давньоруської сфрагістики розшифрують імена власників булл. Не дивлячись на це, ми вже маємо право твердити, що найбільше печаток належали галицькому князеві Володимиру Володаревичу. На переважній більшості молібдобул святий Йоан Предтеча і Василій Великий зображені погрудно, а на одній – на повен зріст. Про тривалі і стійкі дипломатичні відносини Києва і Галича в першій половині XII ст. засвідчує печатка великого київського князя Володимира Мономаха (1123–1125), яких знайдено найбільше зі всієї території Київської Русі. На аверсі міститься зображення святого Василія Великого, а на реверсі – п'ятирядковий напис з формулою «Господи, помози». Цілий ряд молібдобул мають княжі знаки Рюриковичів у різних художніх модифікаціях.

На Золотому Тоці зібрано також велику колекцію дорогичинських пломб. В археологічній науці цей унікальний вид джерел до вивчення господарсько-економічної історії середньовічної Європи став відомим з другої половини XIX ст., коли їх сотнями одиницею було виявлено в прикордонному давньоруському місті Дорогичині. У княжі часи Дорогичин виконував роль перевалочного пункту на великому торговому шляху, що з'єднував Ганзу з північно-західною та південною Руссю. У Дорогичині товари перевантажували з водного транспорту на сухопутний, під час цієї операції пломби навмисно чи випадково відривали від тюків



*Коштовні прикраси знатних галицьких жінок XII ст. – сережка київського типу і кульчик есовидної форми. Золотий Тік*



*Перстені галицької знаті (зліва) і рядових городян давньоруського часу, знайдені на Золотому Тоці*

і сувоїв з товарами. Можливо, після цього купецький вантаж по-новому переопломбовувався. Застосування пломб мало велику практичну вагу, у випадку загублення товарів під час перевезень, крадіжок і аварій купецьких суден вони служили надійним засобом при відшукуванні власника майна. На дорогичинських пломбах, виготовлених із свинцю, зустрічаються зображення: геометричних ліній різних накреслень; однобічні пластини з буквами, різного роду фігурами і родовими знаками; двосторонні кружки з нанесеними зображеннями людей, звірів, птахів тощо; букви на лицевому і зворотному боці; родові знаки на обох боках; букви на аверсі і фігури на реверсі; літери на лицевій стороні і родові знаки на звороті, з фігурами (аверс) і родовими знаками (реверс).

Другу групу за кількістю та історичною вартістю становлять знахідки великих хрестів-енколпіонів із Золотого Тоцу. Найпоширеніший тип хреста в Давній Русі відкрив тут у свій час Я. Пастернак [21, с. 233, рис. 69; 6, 8]. З останніх досліджень нам відомо принаймні 10 релікваріїв такого типу. Прикметно, що в трьох випадках – на території сучасного Галича, на Галицькому Підгородді і, нарешті, знову на Золотому Тоці знайдено три ціліх хрести і збереженим вмістом у них тлінних рештків якогось святого.

На лицевому боці складня (6,5 x 3,5 см) зображено рельєфне розп'яття Христа з двома фігурами предстоячими, очевидно Богородиці та Йоана Богослова. Фігура Христа майже пряма, голова схиlena вправо, руки в ліктях та ноги в колінах ледь зігнуті. Над головою зображений німб з перехрестям та монограмами «ІС» та «ХС». На енколпіонах такого типу обабіч постаті Христа розміщені написи, які читаються: «Хрест нам похвала» або «Хрест нам утіха». У верхньому та нижньому медальйонах є поясні зображення святих. Святий у верхньому медальйоні тримає у лівій руці закриту книгу, а правою благословляє. По обидва боки від фігури



*Дрібні фрагменти від галицьких хрестів-енколпіонів княжої доби*



*Уламки бронзового хороса-панікарадила – яскраві свідчення про функціонування церкви XII ст. на Золотому Тоці*

є напис, який читається за двома літерами «Н» і «К», вважаємо, що на медальйоні зображені свято Миколая. У нижньому медальйоні, на подібному медальйоні з Мстиславця (Білорусь) дуже чітко прочитувалося зображення святого Георгія.

На зворотному боці зображена Богородиця в повний зріст, в позі моління, з двома предстоячими фігурами. Богоматір одягнена в хітон та мафорій. Зверху та знизу – два поясних зображення святих. Зверху – святий Петро (напис поруч «ПЕТРЬ»), знизу – святий Василій (напис поруч «ВАСИЛ»). Обидві половинки хреста прикріплена за допомогою шарніра до біконічного вушка-ворворці. Медальйони обрамлені рельєфною лінією, на якій збереглися насічки. Хрест вилитий з бронзи, рівнораменний, з медальйонами та парними виступами – «слізками» на кінцях, з дзеркальним написом «Пресвята Богородиця, помагай».

Час появи енколпіонів даного типу звичайно датують першою половиною XIII ст. Тривалий час місцем їх виготовлення вважався Київ, де неподалік Десятинної церкви були знайдені кам'яні формочки для їхнього виробництва. На думку Б. Рибакова, енколпіони з дзеркальними давньоруськими написами з'явилися в 1239–1240 роках, після того, як татаро-монгольська орда окупувала північно-східні землі Русі. Молитовне звернення «Пресвята Богородиця, помагай» мало зберегти мешканців західних руських князівств від знищення.

Енколпіони цього типу були розповсюджені на всій території Русі. Аналогічні хрести-складні відкриті в Києві, Галичі, Гродно, Дорогобужі, Мстиславці, Старій Рязані, Саранську, на Райковецькому городищі. Всього їх знайдено понад 80 екземплярів. На даний час за публікаціями і неопублікованими матеріалами відомо про понад 80 давньоруських мощовиків вказаного різновиду, відкритих археологами на території Болгарії, Угорщини, Італії, Польщі, Румунії, Туреччини,



Бронзові прикраси до одягу давніх галичан, виконані в техніці віймчастої емалі

Бурштиновий хрестик – культова пам'ятка XII ст.

Чехії, Словаччини, Швеції, Сербії та Прибалтики. Досліджаючи знахідки давньоруських енколпіонів, виявлених на території колишньої Югославії, дослідником В. Перхавко зроблено висновок, що провідну роль у залагодженні релігійних зв'язків Русі з Сербією і Хорватією відігравали Галицько-Волинські землі [23, с. 217]. Більше того, автор дослідження висловлює припущення, що різновидність складуваних хрестів з написом «Пресвята Богородиця, помагай» могла виготовлятись галицькими майстрами [23, с. 208]. Наші докази щодо виробництва такого типу хреста-енколпіона в галицькій ювелірній майстерні XII ст., відкритій В. Ауліком у 1981 р. повністю збігаються з авторитетною думкою відомого московського дослідника. У порівнянні з київськими релікваріями з дзеркальним написом, для галицьких є характерним невисока якість літва, поверхневе додаткове доопрацювання відлитих хрестів, а також значне переважання периферійних знахідок над оригіналами, що походили з метрополії. Від часу публікації статті В. Перхавко проминуло майже чверть століття. За цей час значно розширилась географія знахідок вказаного типу енколпіонів. Вони походять з таких населених пунктів: літописної Теребовлі (с. Зеленче Теребовлянського району на Тернопіллі), села Мельниці-Подільської Тернопільської області, села Устя на Борщівщині, села Жукова на Бережанщині та з Буковини.

Станом на початок 2013 р., з публікацій та музеїчних збірок відомо про більше, ніж 40 енколпіонів цього типу з 21 місцевості Галицько-Волинської Русі, причому найбільші колекції походять з Галича, Перемишлия, Володимира і Червена. Всі наявні факти дають підстави стверджувати, що столиця Галицько-Волинської держави належала до одного з найбільших центрів Давньої Русі з виробництва хрестів-енколпіонів. Разом з тим, необхідно підкреслити, що поширюючи культові християнські святощі свого виготовлення в сусідні європейські країни, Галич сприяв зміцненню міжнародних зв'язків Русі та її



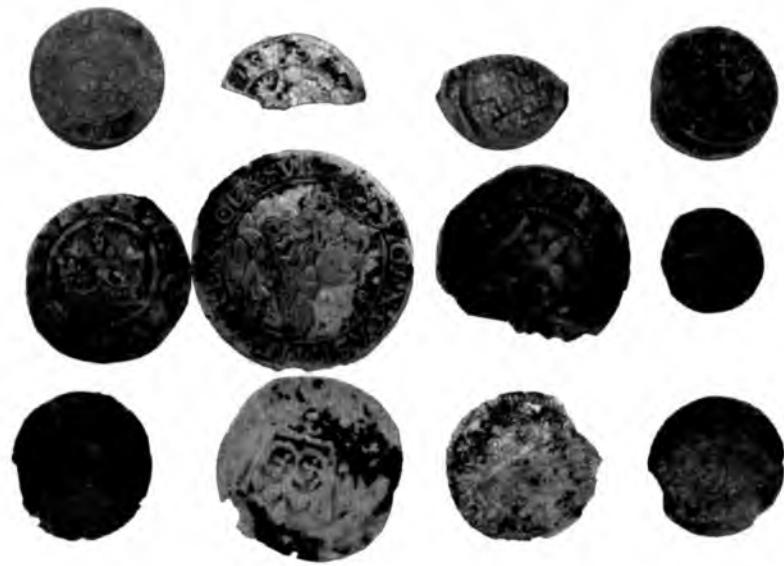
Бронзовий топірець – символ слов'янського бога Перуна і язичницька символіка на бронзовому браслеті – вияви старої поганської релігії в християнську добу княжого Галича. Знахідки із Золотого Току

Церкви. В такому контексті досить привабливим виглядає припущення про участь когось з давніх галичан у проповідуванні християнських цінностей в столиці Золотої Орди – Новому Сараї. Енколпіон, якому притаманний «галицький» художній почерк, було знайдено саме там у процесі розкопок О. Терещенка [24, с. 56]. Цей релікварій зберігається в одному з найбагатших музеїв світу – в Ермітажі.

Галицькі майстри-ювеліри не тільки досконало знали всі іконографічні композиції, які використовувалися на Русі при виробництві різноманітних типів енколпіонів, вони дуже часто послуговувалися надзвичайно складними техніками для виготовлення творів дрібної металопластики. Наприклад, на двох стулках від хрестів, знайдених на Золотому Тоці, шестиконечні хрести з променями інкрустовано сріблом, а в багатьох елементах християнської символіки збереглися заповнення черні темно-сіруватого кольору. На медальйонах горизонтальної перекладини іншого хреста інкрустовані сріблом зображення святих. Із монастирських ювелірних майстерень Галича складні з «шетиковечними хрестами» експортувалися до Чехії і Болгарії. Вчені дискутують про хронологічні рамки виготовлення і побутування таких енколпіонів. Знахідки із Золотого Току із впевненістю дають підстави датувати ці сакральні пам'ятки серединою XII ст., адже два аналогічні хрести в 1882 р. були відкриті при розкопках фундаментів Спаської церкви.

А ще галицькі хрести-енколпіони володіють властивостями розповідати дивовижні історії про те, як проходив процес поширення Христової віри в княжу добу. Маленький срібний хрестик, знайдений на Золотому Тоці є живим свідком величного епізоду – прийняття християнства нашими предками-язичниками. Ми вже зустрічалися з аналогічним релікварієм в колекції Романа Білика. Він походить з літописного Василева, що знаходиться в Заставнівському районі Чернівецької області. Його величина – 3,5 x 2 см. Проводячи археологічні розкопки у Василеві, професор Борис Тимощук відкрив ідентичний хрестик, правда виготовлений з мідного сплаву і виконаний в техніці ліття, різби та черні. Знахідки з іконографією мініатюрного хреста із Розп'яттям і Богоматір'ю-Орантою датуються XI – першою половиною XII ст. Під час розкопок на Золотому Тоці в Крилосі (1940–1941) Я. Пастернак віднайшов два мініатюрних енколпіони такого ж типу (3,6 x 2,6 см). На обох стулках є чернені зображення, виконані в низькому рельєфі з подальшим проробленням різцем.

Центральною фігурою на лицьовій стулці є розп'ятий Ісус Христос. Відповідно, на нижній стулці головне місце відведено образу Богородиці, зображеної на повний зріст з розкритими перед грудьми долонями. Мати Божа зодягнута в хітон і мафорій. По краях стулок хрестів знаходиться оздоба у вигляді коротких, скісно-штрихованих рисок, обмежених із внутрішньої сторони ритою лінією, яка повторює обриси хрестограми [21, с. 233, рис. 69; 1,3]. Зовсім тотожний за іконографією, є одностулковий, двосторонній хрестик, опублікований в каталогі збирки Б. І. та Б. М. Ханенків «Древности Русские. Кресты и образки» (табл.1, с. 25).



Середньовічна нумізматика Золотого Току – серія княжого Галича

«Склалося так, що вивченю хрестів, їх типів та іконографії в українському мистецтвознавстві приділялося якщо не другорядне, то принаймні не таке важливе значення, як дослідженю іконопису чи, наприклад, гравюри, – справедливо відзначає львівська дослідниця Софія Боньковська. – У той час, як саме вони, і, насамперед, сховані під ношею місіонерів та паломників, нагрудні хрестики були тими християнськими відзнаками, які сприяли найранішій, хай на перших порах і спорадичній християнізації населення, що заселяло східнослов'янські, в тому числі й тепер, українські землі» [4, с. 408].

Залучивши широкий іконографічний матеріал, знавець старої української металопластики С. Боньковська віднаходить аналогії до зображення Богородиці на галицьких і василівських хрестах на монеті візантійського імператора Лева Мудрого (кінець IX – початок X ст.), мозаїці Софії Солунської (IX ст.), в образі Діви Марії, зображені на дензях двох скляних чаш, віднайдених у римських катакомбах (друга половина IV ст.) , в сакральних сюжетах базиліки святої Сабіни в Римі, в катакомбі Каліста (III ст.), на мармуровій плиті в крипті церкви святого Максиміана вProvансі (V ст.), що у південній Франції. Жіноча постать Оранти була однією з найраніших античних образів, засвоєних ранньохристиянською художньою ідеологією. Яскравим свідченням сказаного є знахідки нагрудних бронзових іконок із зображенням Богородиці-Заступниці, віднайдених під час дослідження поганських капищ в урочищі Звенигород біля

с. Крутілова Гусятинського району та городищі княжої доби біля с. Капустянців Чортківського району на Тернопіллі. Таку ж іконку, з прекрасною якістю виконання і збереженості, знайдено й на Золотому Тоці.

Як і образ Богородиці-Оранти, дуже давні іконографічні традиції має образ Розп'яття Ісуса на галицьких і василівських хрестиках «сирійсько-палестинського» типу. Фігура Спасителя на Розп'ятті з оголеними грудьми зображена на релікварії, датованого 400-430 роками, на дверях церкви святої Сабіни в Римі (430), золотих та срібних релікваріях, що походять з Франції. Таким чином, вважає С. Боньковська, е всі підстави припустити, що хрестики з Галицької землі з оголеним тілом на Розп'ятті є порівняно раніші від великоморавських і виконані, найімовірніше, під впливом дороманської західноєвропейської іконографії.

Історичне значення крилоської знахідки на Золотому Тоці, як і всіх інших, раніше знайдених мініатюрних хрестиків, ще більше зростає, якщо вдуматися у висновки, зроблені С. Боньковською: «Отже, на основі типологічних аналогів та генезису іконографічних образів є всі підстави вважати, що «галицькі» хрестики із зображенням мужньої, з оголеними грудьми фігури розп'ятого Ісуса Христа на лицевій стороні і Пречистої Діви Марії в образі Оранти на протилежній, могли появитися на західноукраїнських землях, зокрема, й серед мешканців «догалицького» поселення та літописного Василева вже на початку IX ст. А в другій половині IX, протягом X ст. і пізніше побутували у вигляді творів місцевої традиційної металопластики. Це, у свою чергу, дає можливість припустити, що населення, яке заселяло ці землі, вже на початку IX ст. було прилучене до тогочасної західноєвропейської християнської культури. Отже, зовсім ймовірно, що християнізація давніх західноукраїнських, зокрема галицьких, земель розпочалася ще задовго до Володимирового хрещення Київської Русі» [4, с. 414]. Цікаво, що хрестики з такою іконографією мали поширення серед північних сусідів мешканців Галицької землі, зокрема їх знайдено в Швеції та у Фінляндії.

Крім того, на Золотому Тоці виявлено речі, які доказують, що багато жителів цього елітарного мікрорайону міста користувалися писемністю. Про це свідчать металічні писала з різними формами щитків і загостrenoю робочою частиною для нанесення написів на воскових дощечках і бересті. Тут же виявлені бронзові книжкові застібки у вигляді мініатюрних мечів і ліроподібних пряжок, елементи оправи. Більшість кінджалоподібних застібок мають отвори в лезі. Такі знахідки дають підстави припускати, що господарі садиб на Золотому Тоці володіли дорогими, гарно прикрашеними книгами, а можливо, й цілими бібліотеками.

У самісінському центрі столиці Галицького князівства слід очікувати на відкриття слідів ювелірної майстерні, бо тут знайдено ливарну формочку, виготовлену з каменю, яка має 5 секцій для виготовлення прикрас. Численні знахідки маленьких натільних хрестиків, іконок, голівка дикого звіра, виконана з бронзи, лунниці з хрестиками, сокирка-амулет, перстені, мідні браслети, дзвоники, все



Чужоземна монета, виявлено на Золотому Тоці. – пам'ятка золотоордынського поневолення

Бронзовий дзвіночок XII ст.

це разом засвідчує цілу індустрію виробництва ювелірних шедеврів на Золотому Тоці.

Як бачимо, в результаті майже столітнього вивчення дитинця княжого Галича на Золотому Тоці нагромадився значний і різноманітний археологічний матеріал. Процес формування території княжого дитинця і перетворення його в адміністративний і політичний центр в роки правління Ярослава Осмомисла (1153–1187) був тісно пов'язаний з соціально-економічним і державним розвитком Русі. Найдавніше городище виникло тут, згідно з археологічними джерелами, приблизно в X–XI ст.

Починаючи з середини XII ст., коли Ярослав Осмомисл переносить резиденцію із Спаського городища на Крилоську гору, стародавній «град» став дитинцем Галича. Величезні соціально-економічні зрушення, які відбулися в Галицькому князівстві в другій половині XII ст., мали вплив на ріст і забудову княжого Галича. «Місто Ярослава» збільшило свою площину і було оточене новими оборонними укріплennями. Ми поки що не знаємо, яким був архітектурний ансамбль княждвору на Золотому Тоці, але численні архітектурні деталі, виявлені тут Б. Пеленським і Я. Пастернаком, свідчать про монументальність споруд. Десять тут треба шукати і резиденцію Ярослава Осмомисла.

Житло ремісників і челяді, яка обслуговувала княжий двір, а також майстерні що були задіяні до будівництва палацу, розміщувались у найближчому сусістві і на схилах-терасах. Знахідки ювелірних прикрас із дорогоцінних металів, дорогі вироби з кістки, скла, широкий асортимент ковальського ремесла свідчать про різноманіття придворного вотчинного виробництва.

У 1240 р. Галич зазнав спустошення від татаро-монгольської орди. Жорстокі бої відбувалися на території Золотого Току. Розповіді про це лихоліття донесли нам розкопані археологами житла із загиблими в них мешканцями та декілька братських могил. Від цього часу дитинець починає втрачати значення політичного й адміністративного центру княжого Галича.

Археологічні дослідження Золотого Току ще дуже далекі до свого завершення. На головні питання, які поставив у свій час Ярослав Пастернак, археоло-

гія поки що не дала відповідей. Проаналізований нами комплекс знахідок однозначно вказує, що повну картину на Золотому Тоці можна реконструювати лише широкомасштабними дослідженнями всієї території княжого дитинця.

1. Аулік В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1972 р. – Львів, 1972. – 27 с.
2. Аулік В. В., Фіголь М. П. Перегородчасті емалі давнього Галича // Народна творчість та етнографія. – 1984. – №3. – С. 81–83.
3. Аулік В. Княжий Галич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-ліття з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 139–153.
4. Боньковська С. «Галицькі» енколпіони: до питання генезису іконографічних типів // Народознавчі зошити. – Львів, 1998. – №4. – С. 408–414.
5. Гавдяк М. Княжий Галич. – Галич, 1938. – 63 с.
6. Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії. – К.: Наукова думка, 1977. – 167 с.
7. Гончаров В. К. Галич // Археологія Української РСР. – Т. III. – К.:Наукова думка, 1975. – С. 222–229.
8. Гребеняк В. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1915. – Т. 102. – С. 27–30.
9. Йоаннісян О. М. О раннем этапе развития галицкого зодчества // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1981. – Вып. 164. – С. 35–42.
10. Кипаренко Г. Угорщина // Довідник з історії України (А–Я). – К.: Генеза, 2001. – с. 892–896.
11. Климанов Л. Г. «Византийские отражения» в сфрагистике. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 350.
12. Кріп'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – 219 с.
13. Літопис Руський. За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1990. –
14. Малевская М. В., Раппопорт П.А. Декоративные керамические плитки древнего Галича // Slavenska archeologica. – 1978. – XXVI–I. – С. 87–97.
15. Німчук В. В. Давньоруські печатки «ДЬНЬСЛОВО» // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С. 34–42.
16. ПаSTERnak Я. «Золотий Тік» промовив // Життя і знання. – Львів, 1938. – Ч. 12. – С. 352.
17. Перші розкопи на «Золотому Тоці» у Крилосі // Сьогочасне й минуле. Вісник українознавства. – Львів, 1939. – Т. I. – С. 5–15.
18. ПаSTERnak Я. Привісні печатки княжої доби на Україні // Рід і знамено. – 1947. – Ч. 4. – С. 10–20.
19. ПаSTERnak Я. Старий Галич // Ми і світ. – 1858. – Ч. 5I. – С. 6–13.
20. ПаSTERnak Я. Мої зустрічі зі старовиною // Український історик. – 1878. – Ч.4. – С. 64–82.
21. ПаSTERnak Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.
22. ПаSTERnakova M. «Золотий Тік» // Українське дошкілля. – Львів, 1939. – Кн. 2. – С. 50–52.
23. Перхавко В. В. Находки энколпионов на территории Югославии // Советская археология. – Москва, 1978. – №4. – С. 206–219.
24. Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде. – М.: Наука, 1978. – 133 с.
25. Рибаков Б. А. Городское ремесло // История культуры Древней Руси. – М.:, Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 78–181.
26. Ткачук Т. М., Тимус К.Л. Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма. Каталог, – Галич, 1997. – 60 с.
27. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали дослідження 1976–2006, – Івано-Франківськ, 2008. – 696 с.
28. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – М.: Наука, 1970. – Т. I. – 326 с.
29. Pelenski J. Halicz w dziecjach sztuki średniowiecznej. – Krakow, 1914. – 207 s.
30. Takács I. Az Arpád-házi királyok pecsétjei. – Budapest, 2012. – 192 c.

РЕМІСНИЧО-ТОРГОВИЙ ПОДІЛ  
КНЯЖОГО ГАЛИЧА



**О**дним із найскладніших соціально-економічних організмів давнього Галича був його ремісничо-торговий поділ. Хоча ремесло і торгівля залишалися основними заняттями місцевого населення, численні знахідки рал, наральників, чересел, лемешів, кіс, серпів, заступів, виявленіх на території галицького Підгороддя, вказують, що воно не поривало свого господарського зв'язку з хліборобством. Галичани вирощували пшеницю, жито, ячмінь, просо, гречку, горох, боби, льон, коноплю. Зберігали зерно в глибоких обпалених ямах. Мололи його на ручних жорнах, які також є досить поширеною археологічною знахідкою. Із садово-городніх культур, як засвідчують артефакти, то вони вирощували яблука, груші, сливи, вишні, грецький горіх, виноград, огірки та мак. Городяни Галича, утримуючи домашню худобу, займались ще мисливством, рибальством, бортництвом і лісовим збиральництвом.

Відомі дослідники княжого Галича Я. Хмілевський і Л. Чачковський, які відреставрували за збереженими в пам'яті народу прадавніми назвами мозаїку історичної топографії давньої столиці, вважали, що відтворити образ ремісничо-торгового посаду можна за локалізацією головних доріг, вулиць та вуличок Підгороддя. Із галицької твердині на Крилос-горі до подолу вели два шляхи. Обидва з них збереглися до наших днів. Дорогою Погарице можна було дістатися на Підгороддя західним схилом Крилоської гори, де в середній частині знаходилися ворота. Вони належали до системи міських оборонних укріплень. Походження її назви слід пов'язувати з Батиєвим нашестям на Галич весною 1241р. На це вказує й текст історичної балади, яку ми записали в 70-і роки ХХ ст. в крилоського старожила Івана Федорняка.



Давньоруські печатки XII – XIII ст., знайдені на території галицького Підгороддя

На цій горі, на Крилосі,  
Попід вали,  
Буйний вітер свище,  
Тут, де була Руська слава,  
Стало Погаріще.  
Наші діди та прадіди  
Тут кров проливали,  
Та за свою, рідну землю,  
Голови поклали,  
А татари, верблудами, поверхи топтали,  
І рік-річно, на цю гору,  
На це Погаріще,  
Люди ся з'їжджають.  
Ta про давню Руську славу  
Й досі споминають.

Ще одна дорога вела східним схилом Крильської гори, паралельно до долини Мозолевого потоку. Вона виходила біля південного заїзду до Золотого Току, огинала його, а дальше терасами спадала до тієї точки, де сьогодні сільська вулиця «Вивози» виривається на рівнинне плато Царинки з поміж двох скелястих горбів. Назва «Вивози» перегукується з давньоруським терміном «увіз». На думку Я. Хмілевського і Л. Чачковського, ця дорога злучувала «верхній город» з монастирями на протилежному березі Мозолевого потоку. В світлі найновіших археологічних джерел, її призначення полягало також у сполученні дитинця княжого Галича з господарсько-економічним районом на Царинці і здовж правого берега Лукви.

Власне, відтворення мережі доріг на галицькому Підгородді, дало змогу дослідникам Я. Хмілевському і Л. Чачковському встановити площа всюго ремісничо-торгового посаду. У своїй спільній науковій праці вони пишуть: «Найбільша частина галицької столиці була розбудована на Залукв'янській височині, на просторі між Дністром і лісом Дібровою, там, де сьогодні бачимо розлогі поля та розвинені села: Залукву, св. Станіслав із Гробиськими, Підгороддя та його наймолодшу оселю Четверки... То було галицьке Підгороддя, замешкане боярами, купцями, ре-



Трубчастий замок – виріб галицьких ремісників XII – XIII ст., який користувався великим попитом у середньовічній Європі

місниками, білим і чорним духовенством» [20, с. 46–47].

Від появи першого видання книги названих нами авторів (1938) промінє рівно 70 років і на світ Божий прийде монографія сучасного науковця Богдана Томенчука «Археологія городищ Галицької землі», який в контексті найсвіжіших археологічних досліджень стверджуватиме: «Внизу, біля дитинця княжого Галича, здовж р. Лукви був розміщений великий (близько 30 га) посад міста. Його основу становили численні боярські садиби-двори. Галицькі бояри були нащадками родо-племінної знаті Хорватії, яка здавна осідала тут біля князівського замку. Цікаво, що в Галичі і в його околицях нами не виявлено жодних феодальних замків. Галич став місцем концентрації більшої, якщо не всієї частини галицького боярства. Така концентрація тут численної боярської олігархії передбачала її надзвичайну політико-економічну могутність у системі як Галича, так і всього Галицького князівства» [19, с. 501].

Ми повністю солідарні із цими висновками відомого прикарпатського археолога. Майже половина привісних печаток, виявлених на рубежі ХХ–ХХІ століть на території княжого Галича, походять з ремісничо-торгового посаду. Причому мова йде не про одиниці, а про сотні знахідок. Немає жодного сумніву, що в основній масі княжі булли адресувалися з відповідними письмовими документами заможній верстві населення Галича – боярам, які проживали на галицькому Підгородді. Для археологічної науки важливо, що за місцезнаходженням печаток можна встановити конкретне розміщення боярських садиб, побут



Західно-європейський художній імпорт XII ст., виконаний в техніці перегородчастої емалі



Шиферні пряслиця: готова продукція і напівфабрикати



Колекція виробів галицьких ремісників – поясних пряжок



Срібні колти, виготовлені в техніці штампування в ювелірних майстернях Галича



Мідна матриця із зображеннями двох грифонів – доказ виробництва колтів у Галичі

на якій вміщено зображення лева. Наблизено така ж, а може ще й багатшою, відкриється археологічна картина в майбутньому в кожному із досліджуваних жителі галицьких бояр.

Досить тривалий час ми не могли дати пояснення щодо призначення невеличкого предмету, виготовленого з міді, із заглибленим зображенням святого воїна, який тримає в лівій руці меч, а в правій – щит. Розгадка прийшла після того, як російські археологи опублікували матеріали про відкриття Новгородської експедиції, зроблені нею влітку 2011 р. Тоді було знайдено давньоруський буллотирій – інструмент для виготовлення привісних печаток. Отже, знахідка, виявлена в районі Четверок, – це мідна матриця для відискання печаток. Дано сферестична пам’ятка з княжого Галича дала можливість відтворити весь процес виготовлення давньоруських олов’яних і свинцевих привісних печаток.

і діяльність їхніх господарів, характер внутрішніх і міжнародних зв’язків тогочасної галицької аристократії.

Наразі лише київському досліднику В. Гончарову вдалося відкрити і повністю розкопати боярське житло в давньому Галичі. Залишки великого згорілого дерев’яного будинку були виявлені ним на Підгородді, на правому березі р. Лукви в урочищі Царинка, розташованому в трикутнику між р. Луквою, Мозолевим потоком і Кирильською горою [8, с. 227]. Дерев’яна оселя була двоповерхова: верхнє приміщення слугувало за житло, а нижнє призначалося для господарських і виробничих потреб. Уцілілій керамічний посуд і фрагменти горщиків, корчаг для збереження зерна, амфор, глеків було виявлено археологами в процесі розкопок будинку. Із металічних предметів там було знайдено цвяхи, два заступи, куски обручів до дерев’яних відер, трубчастий висячий замок, ключ від замка, пута для коней, косу і ості для биття риби. Крім того, в житлі знайдено бронзову книжкову застібку у вигляді давньоруського меча, скляні жіночі прикраси, шиферне пряслице [6, с. 67–69]. Елітарною річчю і разом з тим взірцем високохудожнього ремесла можна вважати кришку кам’яної шкатулки із світлого сланцю,

Як ми вже вказували, привісні металічні печатки були призначені для правового посвідчення автентичності публічних і приватних документів, ратифікації різних договорів, надання урочистого характеру пергаментним грамотам. У княжому Галичі, як і в інших містах Давньої Русі, привісні печатки стали регалією державних інститутів.

Процес виготовлення печатки починається з того, що майстер вирізував матрицю різцем та іншими інструментами, однак у деяких круглих матрицях не вдавалося ліквідувати всі сліди, де вписувалися написи (легенди). Застосовували і більш динамічний і не такий дорогий, як ручне гравіювання, спосіб виготовлення матриці. Ліпили модель з воску, після чого відливали матрицю, а потім різцем допрацьовували погрішності літва. Далі пунсоном виробляли округлі заглиблення, які при відтисканні утворювали обвідку із крапочок-«перлинок».

Виготовленням матриць для печаток державної влади, церковних інститутів, великих феодальних власників займалися найбільш довірені ювеліри і гравери. У країнах Західної Європи статути цехів і ремісничих корпорацій містили конкретні вимоги, що стосувалися цього виду діяльності, і їх неухильно виконували. Правда, іноді матриці для печаток різьбили й інші ремісники та художники, створюючи надзвичайні шедеври.

Букви і знаки напису (легенди) на матриці часто вибивали пунсоном. Якщо уважно придивитися до них, то можна чітко розрізнати, що на багатьох печатках букви знаходяться одна від одної на різній відстані, вони нерівно вишикувані по горизонталі і вертикалі, мають різну висоту рельєфу [13, с. 17]. Протягом усього Середньовіччя початок напису позначався рівнораменным хрестом, що символізував заклик Ісуса Христа, а епіграфіка написів на буллах йшла в ногу з еволюцією палеографії документів.

Цілий ряд археологічних відкриттів, зроблених свого часу Я. Пастернаком [16, с. 207], В. Ауліхом [1, с. 25–26] і В. Гончаровим [5, с. 26] вказують на концентрацію виробництва з добування та обробки залізних руд і розміщення бронзоливарних та мідноливарних майстерень саме на території галицького Підгороддя. При виготовленні предметів з кольорових і благородних металів місцеві майстри застосовували техніки кування, літва, штампування, гравіювання, інкруса-



Унікальна археологічна знахідка з ремісничо-торгового посаду княжого Галича – висла печатка першого галицького єпископа Косми (1157 – 1165 рр.). Румовища Благовіщенської церкви



Срібні і мідні перстені галицьких князів і бояр XII – XIII ст. з їхньою особистою геральдичною символікою

282

тації, філігрань, зернь. Кожна з таких мистецьких технік представлена у приватних колекціях, утворених із археологічних знахідок, виявлених на ремісничо-торговому посаді Галича. Останні відкриття не лише підтверджують високий рівень майстерності галицьких ювелірів, але й точно встановлюють адреси майстерень, де виготовляли шедеври, що були досі безіменними в археології.

В новітній час київський дослідник В. Гончаров першим опублікував матеріали про срібний давньоруський колт з с. Личківців. Археолог вважав, що цей населений пункт знаходився на Львівщині [7, с. 387]. Львівський музеєзнавець Е. Зарубій, посилаючись на монографію польського археолога В. Антоневича (1928) встановила, що знахідка походить з Личківців – Городниці Гусятинського району на Тернопіллі [11, с. 72–73].

Колт складається з трьох частин. Дві трохи випуклі посередині, прикрашені плетінчастим орнаментом у вигляді зигзагоподібних ліній та кульок псевдозерні. Пластини обведені по контуру віночком маленьких напівкульок. Облямівка колта вузька, з тисненими напівкульками. Оздобу виконано в техніці тиснення-штампування, а датується вона рубежем XII – XIII ст. [12, с. 118–119]. Аналогічна жіноча прикраса з таким самим орнаментом входила до складу скарбу, знайдено в 20-і роки ХХ ст. в с. Вербові Бережанського району на Тернопіллі [14, с. 136].

Літописець лише один раз згадав про давніх галицьких ювелірів княжої доби. Тоді, коли в Холмі відкривалася нова сторінка в історії вітчизняної культури, де щойно заснованої столиці, як говорить автор Галицько-Волинського літопису, втікали «ковалі заліза, і міді, і срібла» [15, с. 418]. Саме археологічні наукі відведена роль щодо переміщення центру уваги із літературних джерел до матеріальних, аби наблизитися до раніше відомих свідчень з нової точки зору, виявити раніше невідомі засоби і методи, які підносили на більш високі щаблі ювелірне мистецтво Галицько-Волинської Русі. У 1999–2000 роках група польських археологів розкопала у Холмі матрицю XII ст., призначену для виготовлення золотих прикрас – колтів [3, с. 188–189]. Кинувши поглядом на зображення



Західно-європейська сфрагістика, нумізматика і геральдика, що походять з культурних шарів галицького Підгороддя

283



Твори декоративно-прикладного мистецтва ювелірів галицького подолу: ліворуч – прикраса з символом розквітлого хреста; в центрі – мідний браслет; праворуч – імітація сережки «кіївського типу». XII – XIII ст.

двох птахів, звернених головами один до одного та плетінчастий орнамент, що символізував «дерево життя», мимоволі згадуєш силует кам'яної формочки з ідентичним сюжетом, яку відкрив Я. Пастернак на згарищі ювелірної майстерні в урочищі Юрієвське (1940) [17, с. 206; рис. 60, 3]. Російські дослідники навіть висловили припущення, що їхній далекий співвігчизник Новгорода скопіював модель з галицької формочки, призначену для литва жіночих прикрас. Два колти, виготовлені із олов'янисто-свинцевого сплаву, були виявлені в археологічних шарах Новгорода, що датуються 70-ми роками XII ст. – першою половиною XIII ст. [18, с. 19–21]. По їхніх краях, подібно до колтів з Личківців і Вербова, розміщені кульки, які обнизують прикрасу своєрідними псевдоперлинками.

І ось, несподівано-неочікувано, ми виявляємо в Крилоській приватній колекції №1 декілька розламаних фрагментів, які складають повну аналогію срібним колтам з Личківців і Вербова. Але найважливіше, що в цьому ж комплексі давньої ювелірної майстерності знайдено і мідну матрицю, на якій штампували жіночі прикраси із зигзагоподібним малюнком. Таким чином, і цю орнаментальну новацію можемо впевнено долучати до скарбниці старого галицького ювелірного мистецтва.

Здійснюючи археологічні розвідки на ланах галицького Підгороддя, ми що раз, то все більше впевнюємося, якими значними були успіхи місцевих умільців-гончарів і у виробництві самобутніх творів декоративно-вжиткового мистецтва, і у виготовленні посуду. Археологи відкрили в Галичі вже декілька гончарних майстерень. Найчисленнішу групу посуду становили горщики, глечики з низьким вертикальним горлом і жбані. Дослідниця давньоруського гончарного ремесла М. Малевська у своїй науковій праці наголошувала на «яскравій своєрідності кераміки Галицької землі XII – першої половини XIII ст., можливо, навіть більш самобутньої, ніж кераміка інших регіонів Давньої Русі. Важливу роль стосовно цього могли відіграти зв'язки Галицького князівства із західними землями – Польщею, Чехією та Угорчиною» [16, с. 14].



Вироби давніх галицьких зброярів – булави. виявлені на Подолі княжого Галича

Ще розкопки Я.Пастернака (1940), проведені в урочищі Юрієвське показали, що галицькі умільці засвоїли секрети одного з найскладніших давньоруських ремесел – склоробства. Цікаву інформацію знаходимо в дослідженнях науковця М. Безбородова: «У 1952 р. Інститут археології Української РСР під керівництвом В. Довженка проводив розкопки поблизу давнього Галича, – пише вчений. – Неподалік від нього, біля села «Вікторів-І», яке місцеві жителі ще називають «Цегельня на толоці», і другого села «Вікторів-ІІ», відомого під назвою «Кочерганка», були виявлені залишки склоробних майстерень XI–XIII ст., де віднайшлися куски скла, уламки склоливарних тигельків, скляні кульки і «крапельки»-кусочки металічного свинцю та інші метали склоробного виробництва» [2, с. 72].

На Підгородді в поті чола трудилися дереводіли, ковалі, гончарі, ювеліри, косторізи, кожум'яки, зброярі, майстри емальєрних і черневих справ. Щоденно вони забезпечували свою столицю і всю велетенську Галицьку країну необхідною ремісничою продукцією. Слава про мистецькі вироби працелюбів-чарівників Галича громіла на Сході і Заході, на Півночі і на Балканах. Переконливим свідченням цьому є мисочкуваті мідні угорські монети, срібні арабські дірхеми, фризійські пфенінги, золоті візантійські соліди, чеські срібні гроши, які віднаходяться на галицькому Подолі. Наскільки грандіозною постане панорама економічних зв'язків Галича з країнами Західної і Центральної Європи, якщо нарешті буде розшифровано походження дорогичинських пломб. У приватних колекціях їх вже назирається декілька сотень одиниць, кожна з яких має свій неповторний і таємничий знак-символ. На своїх дослідників також чекають пам'ятки європейської середньовічної сфрагістики і гераль-



Дорогичинські торгові пломби – свідчення торгівлі княжого Галича з містами Центральної Європи

дики, відкриті на Підгородді. Маємо звідти також декілька іконок – сакральних шедеврів католицької дрібної пластики з латинськими написами, розміщеними довкола християнських святих.

На ремісничо-торговому Подолі в XII–XIII ст. функціонувало принаймі шість церковних комплексів. Чотири з них вивчені в повному археологічному об’ємі. До них належить Благовіщенський, Воскресенський та Святоіванівський храми, фундаменти церкви святої Анни. Очевидно, що їх замовниками були місцеві ремісничо-торгові корпорації. Ще не досліджені румовища білого тесаного каменю, вони, як і неподінокі знахідки предметів церковного вжитку (хороси, панікадила, лампади), пророчисто натякають, – на Підгородді будуть відкриті фундаменти давніх храмів.

Немає значення, який ми термін вживавмо: «околичні райони Галича» чи «селища і городища в околицях міста» [10, с. 12–13], але любителі археології продовжують віднаходити сакральні предмети старовини в урочищах Штепанівка, Юріївське, Даниловське, Іванівське, в Прокалиєвому саді, у Вікторові, Брині, Сапогові, Пітричі, в Шевченковому, в урочищі Гробиська, що на захід від Залукви. Разом з цими, добре відомими в археології пам’ятками, розширяється географія навколошніх поселень княжого Галича. Рідкісні хрести-енколпіони нещодавно були виявлені в селах Сільці та Козині Тисменицького району. Все це дає нам підстави констатувати, що в майбутньому археологічному вивченні столиці Галицько-Волинської держави найбільш перспективною територією видається Підгороддя з десятками сусідніх городищ і селищ, з досі не розкопаними фундаментами колишніх монастирів і храмів.

1. Ауліх В. В., Могитич И. Р., Петегирич В. М., Чугайда И. Д. Галичская экспедиция / В. В. Ауліх // Археологические открытия 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 240–243.
2. Безбородов М. А. Древнерусские стекла и огнеупорные изделия / М.А. Безбородов // Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР. – М., 1956. – Вып. 62. – С. 68–82.
3. Буко А., Дзеньковський Р., Голуб С. Холм доби Данила Романовича у світлі результатів найновіших розкопок / Галичина та Волинь у добу середньовіччя // А. Буко. – Львів, 2001. – С. 187–190.
4. Гайдуков П. Г., Олейников О. М. Новгородский буллотирий / П. Г. Гайдуков // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Новгород, 2012. – Вып. 26. – С. 48–56.
5. Гончаров В. К. Археологічні дослідження давнього Галича / В. К. Гончаров // Археологічні пам’ятки УРСР. – К., 1955. – Т. 5. – С. 22–31.
6. Гончаров В. К. Давній Галич / В. К. Гончаров // Вісник АН УРСР. – К., 1956. – №1. – С. 61–69.
7. Гончаров В. К. Художні ремесла / В. К. Гончаров // Історія українського мистецтва в шести томах. – К., 1966. – Т. I. – С. 357–392.
8. Гончаров В. К. Галич / В. К. Гончаров // Археологія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. III. – С. 222–229.
9. Гупало К. Н. Подол в древнем Киеве / К. Н. Гупало. – К.: Наукова думка, 1982. – 128 с.
10. Довженок В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича / В. И. Довженок // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – К., 1955. – Вып. 4. – С. 12–13.
11. Зарубій Е. Срібні прикраси головного убору княжої доби / Е. Зарубій // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2006. – Вип. XI. – С. 71–83.
12. Зарубій Е. Золоті та срібні прикраси княжої доби / Е. Зарубій. – Львів, 2009. – 144 с.
13. Климанов Л. Г. «Византийские» отражения в сфрагистике // Г. Климанов. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1999. – 350 с.
14. Корзухина Г. Ф. Русские клады XI–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – 156 с.
15. Літопис Руський. За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець / Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – 591с.
16. Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. / М. В. Малевская // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1969. – Вып. 120. – С. 3–14.
17. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр. / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.
18. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (Х–ХV вв.) / М. В. Седова. – М.: Наука, 1981. – 195 с.
19. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі: Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали дослідження 1976–2006 рр. / Б. Томенчук. – Івано-Франківськ, 2008. – 696 с.
20. Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич / Л. Чачковський. – Чикаго, 1959. – 94 с.

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКА  
ДІЯЛЬНІСТЬ МОНАСТИРІВ  
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСІ  
XI-XIII СТОЛІТЬ



**У** цьому розділі нашої книги ми спробуємо показати картину художнього життя і мистецько-ремісничої діяльності галицьких монастирів у XI–XIII ст. В археологічній біографії Я. Пастернака, як відомо, трапився унікальний епізод. Розкопуючи в 1939–1941 рр. урочище Юрієвське, дослідник натрапив, за його власним висловлюванням, на «промисловий комбінат», до складу якого в княжу епоху входила ювелірна, бронзоливарна, бляхарська, ковальська, склоробна та гончарна майстерні [25, с. 202–208].

Під завісу свого життя археолог кардинально змінив, висновки, сформовані ним сорок років тому, на зроблене колись наукове відкриття. У 1962–1969 роках ірландські археологи виявили точну аналогію до галицьких монастирських майстерень біля катедрального собору в м. Дубліні. «Це означає, – констатував вчений, – що був такий звичай у середньовічній Європі, що монахи, попри релігійні й виховні завдання та літописання, причинялися деякою мірою до піднесення економічного рівня населення столиці та власних потреб» [24, с.80]. Якраз ці думки великого науковця спонукали нас проаналізувати ремісничу і культурно-мистецьку діяльність монахів Галицько-Волинської Русі. Наш інтерес до проблеми тим більше зростав, чим частіше ми натрапляли у приватних колекціях на не рядові, а здебільшого, справжні досягнення християнського духу, втілені в матеріальні сакральні предмети.

До найдавніших часів чернечих обителей належать печерні монастири. У літописній Бакоті, в урочищі Монастириське, професор Київського університету Володимир Антонович (1834–1908) дослідив у високих скелях лівого берега Дністра залишки давньоруського монастиря. Під час розкопок виявлено кам'яні брили із залишками штукатурки з рештками фрескового розпису, на якому було зображене християнських святих. Очевидно, це залишки давньої печерної монастирської церкви. Біля входу до скельного монастиря вибито давньоруський напис: «Благослови, Христос, Григорія ігумена, давшего силу святому Михаилу», а поруч з ним – інший: «Григорий воздвиг место се». Російський академік



Фрагмент декорованого хороса-панікадила.



Привісна княжа печатка з Благовіщенського монастирища



Основна деталь булаторія – приладу для виготовлення привісних печаток



*Медальйон із зображенням проквітлого хреста*



*Рідкісний тип іконки давньоруського часу із зображенням Юрія-Змієборця*



*Образ Ісуса Христа.  
Фрагмент окладу із Євангелія давньоруської доби*

Михайло Тіхоміров (1893–1965) встановив за палеографічними особливостями текстів, що монастирський комплекс функціонував з XI по XIII ст. [7, с. 392–393]. Підземні монастирі, видовбані у твердих породах скель давніми українськими монахами, були для археолога Я. Пастернака «одними з найстаріших пам'яток християнства у нас та першими свідками повного аскетичного самовідречення в ім'я Христової релігії в Україні» [20, с. 50].

Сучасний дослідник середньовічних монастирів Галичини Роман Берестдовів, що печерні монастирські комплекси функціонували в Бубнищі, Галичі, Крехові, Лядовій, Міжгір'ї, Розгірчі, Страдчі та інших місцевостях [12, с. 7].

Монастири Галицької землі – це прадавні центри духовності, культури, мистецтва, науки і освіти нашого народу. Вони є визначними архітектурними ансамблями. Дослідник українських осідків чернецтва Віктор Вечерський дає таке їм визначення: «Монастир – це окремі поселення, в яких мешкають монахи, або ченці, тобто люди, які зrekлися радощів і спокус земного життя і присвятили своє життя служінню Богові. Монастир може розташовуватись у місті, і навіть у центрі великого міста, а може стояти у лісовій гущавині за багато кілометрів від найближчого села. Але в обох випадках це особлива громада, відділена монастирським муром від довколишнього світу, яка живе за власними законами. Слова монастир і монах запозиченні з давньогрецької мови і означають: монастир – відлюдне житло або місце; монах – самітник-одинак. Українські слова чернець і черниця походять від чорного кольору одягу, який носять насельники монастирів» [6, с. 12].

Монастирі відомі не лише в християнстві, а й в інших релігіях – буддизмі та ісламі.

У християнстві батьківщиною чернецтва і монастирів вважається Єгипет, де з III ст. поширився рух анахоретів (відлюдників), які зrikалися світу і селилися



*Вироби монастирських майстерень княжого Галича: фрагменти церковних дзвонів, хросів-панікадил, світильників і лампад*

в неосвоєних, диких місцях уздовж берегів річки Нілу, у пустелях Північної Африки, Сирії та Малої Азії.

Первісно пустельники жили в цілковитій самотності у пещерах, землянках і навіть у могилах або замикалися в клітках. Найвищою мірою аскези вважалося стовпництво, – коли аскет роками стояв на високому стовпі в безперервній молитві. Найвідомішим із пустельників був Антоній Великий. «Чернецтво, – наголошував митрополит Іларіон (Іван Огіенко), – це добровільне зれчення від цього світу зі всіма його марнотами, це добровільна смерть для світу заради вічного спасіння» [121, с. 50].

Ініціатором спільногого життя пустельників став святий Пахомій, який у 320–325 роках організував у єгипетському селі Табеннізі перший християнський монастир. Поступово монастирський рух переходить через Палестину до Сирії, охоплює весь Близький Схід і Південно-Східне Середземномор'я. Щоби регламентувати життя монастирів, то чіткі правила, які охоплювали духовну сторону і їхню мирську діяльність, сформували у своїх працях перші Отці Церкви або Три Святителі: Василій Великий (330–379), Григорій Нисський (335–399) та Григорій Назіанзин-Богослов (329–390). Близько 362 року Василій Кесарійський (Великий) упорядкував два «устави», правила яких торкалися всіх сфер чернечого життя.

В епоху Середньовіччя розвиток монастирів у Католицькій Церкві відбувався на основі взаємодії двох основних чернечих орденів: бенедиктинського і цистеріанського.

Українське чернецтво, як свідчать літописи, розпочало своє організаційне життя з Володимирового хрещення Київської Русі (988). Але монахи на території нашої Батьківщини з'явилися дуже рано.



Ювелірний шедевр галицьких монахів-ремісників: ікона

XII – XIII ст.  
«Благовіщення».  
Ліворуч – архангел  
Гавриїл, праворуч –  
Пресвята Діва Марія

Серед найвидоміших нам монастирів Галицько-Волинського князівства – заснований 1268 р. Данилом Галицьким монастир в Угромську [19, с. 427]; монастир Апостолів [19, с. 439, 447] та Архістратига Михаїла [19, с. 427] у Володимир-Волинському; монастир святого Григорія [19, с. 424], (заснований ігуменом Григорієм при князеві Василькові); монастир на р. Німані [19, с. 424], (заснований литовським князем Войшелком, який прийняв православ'я); монастир святого Федора [19, с. 418], (в якому жила сестра князя Данила, Федора); монастир в Лелесові [19, с. 373]; монастир Пресвятої Богородиці в Синевідську під Карпатами [19, с. 398]; монастир святого Миколая Жидичинського поблизу Луцька [19, с. 383]; святого Юра у Львові (блізько 1280 р.); Спаський біля Старого Самбора на Львівщині. Крім того, «Житіє святого Петра» згадує щедро монастир над річкою Ратою [29, с. 325], звідки походив митрополит Київський і Галицький Петро Ратенський. Києво-печерський патерик вказує на монастир Святої гори у Володимири (заснований на честь Афрону). Ймовірно, вважає мистецтвознавець Олег Чуйко, князями або церковними ієрархами Галицько-Волинської держави були закладені Унівський монастир біля літописного Звенигородка та Лаврівський на Бойківщині, в якому зберігалася частка мощів святого Онуфрія [36, с. 16]. Як бачимо, більшість галицьких монастирів була пов'язана з велиокнязівською владою.

З-поміж усіх чернечих обителей Галицько-Волинської Русі особливе місце належало монастирям княжого Галича. «Як золотоверхий Київ, так і наш княжий

особиста діяльність двох духовних подвижників, святих Антонія і Феодосія Печерських заклали основи Києво-Печерського монастиря й усього чернецтва на Русі. Вони його заснували в 1051 р. в печерних лабірінтах Київської Свято-Успенської Лаври. Визначний український історик Михайло Грушевський відзначив роль монастирів у становленні духовного християнського життя Київської Русі: «Після безконечних, тяжких, грубих, кривавих усобиць, у яких наростала Київська держава, відчуvalася потреба в чімсь новім, моральнім, чистім, що відсвіжуvalо б атмосферу й ублагородняло б життя. В сам час приходить релігія не від миру цього, з ідеалами самовідречення й аскетизму. Чернецтво приймається з великою симпатією: князі й найвизначніші бояри не тільки фундують монастири, а й самі кидають двір, багатство, владу і йдуть у монастир на тяжче омертвлення тіла, пости, безконечні молитви і безсонні ночі» [9, с. 30].

Серед найвидоміших нам монастирів Галицько-Волинського князівства – заснований 1268 р. Данилом Галицьким монастир в Угромську [19, с. 427]; монастир Апостолів [19, с. 439, 447] та Архістратига Михаїла [19, с. 427] у Володимир-Волинському; монастир святого Григорія [19, с. 424], (заснований ігуменом Григорієм при князеві Василькові); монастир на р. Німані [19, с. 424], (заснований литовським князем Войшелком, який прийняв православ'я); монастир святого Федора [19, с. 418], (в якому жила сестра князя Данила, Федора); монастир в Лелесові [19, с. 373]; монастир Пресвятої Богородиці в Синевідську під Карпатами [19, с. 398]; монастир святого Миколая Жидичинського поблизу Луцька [19, с. 383]; святого Юра у Львові (блізько 1280 р.); Спаський біля Старого Самбора на Львівщині. Крім того, «Житіє святого Петра» згадує щедро монастир над річкою Ратою [29, с. 325], звідки походив митрополит Київський і Галицький Петро Ратенський. Києво-печерський патерик вказує на монастир Святої гори у Володимири (заснований на честь Афрону). Ймовірно, вважає мистецтвознавець Олег Чуйко, князями або церковними ієрархами Галицько-Волинської держави були закладені Унівський монастир біля літописного Звенигородка та Лаврівський на Бойківщині, в якому зберігалася частка мощів святого Онуфрія [36, с. 16]. Як бачимо, більшість галицьких монастирів була пов'язана з велиокнязівською владою.

З-поміж усіх чернечих обителей Галицько-Волинської Русі особливе місце належало монастирям княжого Галича. «Як золотоверхий Київ, так і наш княжий



Фрагменти іконок – ювелірні вироби католицьких монахів XIII ст. Галицьке Підгірддя

Галич був засяяній монастирями, що датуються в ньому чи не від половини 12-го століття, – справедливо підкреслював отець Михайло Ваврик, – коли тут над Дністром почав творитися новий історичний осередок української землі. У самому центрі давньої наддністрянської столиці, у Крилосі, постають одна за однією княжі обителі, де зноситься в небо нічнодневна молитва за благо нашої землі та її володарів, процвітає наука, переписуються книги й потужнє церковне життя в різних видах своєї спасенної діяльності» [5, с. 15–16].

У Київському літописі під 1189 р. згадується монастир і церква Різдва Йоана Хрестителя [19, с. 342]. У княжій столиці діяли монастир з церквою святого Іллі, монастир святого Стефана, Греко-Католицький монастир, монастир Покрови Пресвятої Богородиці. Такі топоніми навколо Крилоської гори, як Данилівське, Іванівське, Юріївське, можуть бути підставою для локалізації в цих урочищах давніх монастирів. У Галичі також виникла своєрідна форма скельних монастирських комплексів, які входили до складу продуманої системи оборонних укріплень міста. До них належали монастирі, що знаходилися на території сучасних сіл Дорогова, Межигірців, Сокола, Шевченкового [33, с. 132]. Найвизначнішою чернечою обителлю Галича був катедральний монастир при Успенському катедральному соборі. «Початки Крилоського монастиря безпосередньо пов'язані із заснуванням в Галичі єпископського осередку. Це припадає на часи побудови в Галичі Успенського собору, завершеного близько 1157 року», – дотримується думки, висловленій свого часу Й. Пеленським, І. Крип'якевичем, Я. Пастернаком, сучасний науковець-архітектор Василь Петрик [27, с. 9]. На переконання католицького історика А. Пекара, протягом XII ст., в одному тільки Крилосі і його околицях, функціонувало принаймні 14 чернечих обителей [26, с. 80].

До своєрідних рис галицьких монастирів давньоруського часу, безперечно, слід віднести їх суспільно значущу діяльність. Цьому сприяла значна концентрація в духовних обителях високоосвічених людей. «Монастирське середовище, – пише релігі-



Заготовка для виготовлення давньоруського хреста



Мідна іконка «Юрій-Змієборець» XII – XIII ст.

На західноукраїнських землях вони вивчали також латинську і німецьку мови. Крім того, до програми навчання входили всесвітня історія, яку викладали за візантійськими хроніками грецьких монахів Малали та Амартоли, теоретичне знання з природи (переклад з грецького підручника «Фізіолог – популярна зоологія») та «Шестоднів», що пояснював шість днів творення світу. Найновіші відомості з географії подавала «Космографія» візантійського вченого VI ст. Косми Індікоплова. Доповнювали її подорожні нотатки з «Хождений» ігумена Данила та інших паломників. У ділянці філософії були відомі виписки з листів грецьких мислителів Сократа, Платона, Арістотеля та Епікура [23, с. 582].

Доброї слави на Русі зажила школа Ярослава Осмомисла (1157–1187), яка функціонувала при монастирі Успенського катедрального собору. За літописним свідченням, володар могутнього Галицького князівства розгорнув цілу шкільну політику, що полягала в залученні прибутків монастирів для організації та діяльності навчальних закладів і заохочення до навчання талановитих дітей [1, с. 42].

У скрипторії Успенського собору працювали величезний загін товмачів, переписувачів книг, художників, літописців. Коли здійснювали переклади цер-

знавець Валерій Климов, – генерувало мислителів і громадських діячів, митців і істориків, письменників і перекладачів, дипломатів і лікарів, і вже не лише для своїх, власне, релігійних потреб, а й для всього суспільства» [15, с. 14]. Київський релігієзнавець й історик Володимир Ричка ще глибше і колоритніше розвинув попереднє твердження: «Монастирі Київської Русі – не були, як це змальовується у тогочасній літературі, тихим пристановищем серед бурхливого моря життя. Монастирські ченці своєю інтелектуальною працею живили духовність давньоруського суспільства. Саме і воно зобов’язане виникненню писемної традиції відображення минулого, що знайшла своє втілення в такому яскравому і самобутньому жанрі, як літописання. Монастирі були визначними осередками освіти та культури – місцем, де зберігалися і примножувалися мистецько-художні цінності» [30, с. 53].

Перші школи в Галицькій Русі засновувались при єпископській катедрі і монастирях. Вчителями були священики і дяки, які якнайбільше спілкувалися з книжками і знали основи навчально-виховного процесу. Найздібніші діти здобували освіту в монастирських школах та в результаті індивідуального навчання з риторики, граматики і грецької мови.



Іконографічні твори, виконані в техніці металопластики. Галицька художня школа XII – XIII ст. Ліворуч – зображення Архангела Михаїла, в центрі – ажурна іконка «Юрій-Змієборець», праворуч – бронзова ікона «Святі Константин і Олена».

ковних книг з болгарської та сербської мови на давньоруську, уточнювали нові редакції Святого Письма, укладали всесвітній звід історії, переписували книги античних і візантійських істориків та літераторів, започатковували місцеве галицьке літописання. Про інтелектуальний потенціал школи Осмомисла свідчать безсмертні творіння її вихованців, шедеври вселюдського виміру – Галицьке Євангеліє 1144 р., Добрилове Євангеліє 1164 р., Христонопольський Апостол (XII ст.), «Повість про осліплення Василька», «Євангеліє-Апракос» (1266–1301).

Чи не найбільше пам’яток давньоруської книжкової писемності в новітній час подарував науковому світу василіанський монастир в с. Городищі, що на Львівщині. Разом з тим, чернеча обитель поставила перед вченими ще більше проблем і нерозшифрованих досі таємниць. Відомий український мовознавець Олександр Колесса (1867–1945), вивчаючи Христинопольський Апостол XII ст. і Бучацьке Євангеліє XIII ст., встановив за записами на полях окремих сторінок книг, що вони тривалий час зберігалися в монастирській бібліотеці в Успенській церкві с. Городища, розміщеного на історично-етнографічній межі Галичини з Волинню. До розуму уставленого лінгвіста не раз підкрадався сумнів, чи він має рацію, адже, як зазначав сам О. Колесса: «На широкому просторі України є велике число осель, що мають назву Городище» [16, с. 25]. Щоби переконатися у правильності свого припущення, то дослідник давньоруської літератури, маючи статус консерватора Віденської центральної комісії для зберігання пам’яток старовини, організував у 1902 р. палеографічну експедицію по василіанських монастирях Галичини: у Жовкві, Крехові і Христинополі. Напередодні археографічних пошуків на вченого очікували сенсаційні відкриття в монастирській бібліотеці у Лаврові, де в монастирській бібліотеці експедиція виявила фрагменти давньоруських пергаментних рукописів XI–XIII ст. Okremі старовинні предмети церковного вжитку, а особливо архаїчний образ Пресвятої Богородиці голосно провівляли, що вони були перенесені до нового городоського дерев’яного храму у



Давньоруська іконка-  
медальйон: на аверсі –  
зображення Богородиці, на  
реверсі – проквітлий хрест

XVIII ст. з давньої церкви. Із неї походить і Пом'яник XV ст., який О. Колесса виявив у старій примітивній дубовій скринці, що зберігалася в притворі городиської Успенської церкви. Фундаторами монастиря з храмом Успіння Пресвятої Богородиці були володарі Галицько-Волинської держави. Про це чітко сказано на першій сторінці Пом'янника, де їх названо «православними царями». Значення і слава Городиського монастиря на правому березі Західного Бугу неподалік літописного Белза доноситься із сторінок церковного рукопису, в яких вписана велика кількість визначних українських і неукраїнських родів з Волині та Львівщини, Литви та Молдавії, вищих православних достойників і єпископів [16, с. 28]. У 60-х роках XVIII ст. бібліотеку Городиського монастиря було перенесено до щойно заснованого чернечого осідку в Христинополі. Книги, вцілівші в христинопольській книгозбірні, стали найважливішим доказом існування в княжі часи на історичних кордонах Галичини з Волинню могутнього центру просвіти, писемності і культури взагалі.

Писемні та археологічні джерела дають неподінокі свідчення про те, як у монастирських келіях, збудованих «на зруб», кипіло мистецьке життя. Так, із «Житія святого Петра» довідуємося, що митрополит Петро Ратенський вже в семирічному віці був відданій батьками (Марією і Федором) навчатися грамоти. У 12 років хлопчика постригли в монахи. Спочатку він носив воду і дрова в монастир, працював у пекарні, але водночас, за власним бажанням навчався «школному письмені и бысть иконник чуден». Юний чернець малював ікони Спасителя і Богородиці, пророків і апостолів, мучеників і святих. На правому березі р. Рати, що протікає у рівнинній місцевості між Львовом і Белзом, неподалік містечка Великих Мостів, славний іконописець і богослов заснував власний монастир святого Спаса. Коли чернечу обитель над Ратою відвідав в час своєї подорожі до Константинополя митрополит Максим, то ігумен Петро подарував владиці намальований ним образ Пресвятої Діви Марії [29, с. 325].

У Москві, в Успенському соборі, знаходиться велика ікона майстерні Діонісія (80-і роки XV ст.) «Митрополит Петро з Житієм» (197 x 157 см). У клеймі ікони, де розгортається життєвий цикл, митрополит зображений за малюванням обличчного Спаса. На образі Спаса-Христа простежується немаловажна деталь, бо в іконографії твору Петро Ратенський звертається до художньої спадщини до-

монгольського часу, а в найбільшій мірі – до церковного мистецтва княжого Києва [20, с. 14–15].

За традицією або легендами, авторству митрополита Петра приписано в різний час такі ікони: «Петрівська Богородиця», «Новгородська Богородиця», «Володимирська Богородиця», «Переяславська Богородиця», «Мінська Богоматір». У московському Успенському соборі зберігається його ікона «Успіння Пресвятої Богородиці», саме та, яку він намалював, коли був ігуменом Спасского монастиря над р. Ратою. «Сам факт такого поширення творів Петра й придання їх головними руськими соборами як намісничих ікон, – ділиться своїми роздумами науковець Федір Уманцев, – підтверджує переказ про його надзвичайний художній хист і майстерність, велику внутрішню змістовність творів цього іконописця» [32, с. 50].

Давньоруська археологія, хоч і вкрай рідко, але все ж знає випадки, коли дослідники натрапляли в культурних шарах минулого на залишки іконописних майстерень монахів і священнослужителів. Російські вчені знайшли в Новгороді в 1973–1977 роках археологічний комплекс другої половини XII – початку XIII ст., пов’язаного, як розкрили тексти берестяних грамот, з діяльністю художника-іконографа Олексія Гречина [17, с. 114–156].

У 1938 р. в Києві експедиція М. Каргера виявила майстерню на території Золотоверхого Михайлівського монастиря, зруйновану в період татаро-монгольського погрому 1240 р. Майстер, який працював у ній, був ювеліром. Водночас він користувався фарбами, про що свідчать 14 відкритих у цій землянці невеличких глиняних горщиків із залишками фарб. На заняття київського умільця іконописом вказують і багаті знахідки у ваговому вимірі невеликих кусочків янтаря, необхідного для приготування оліфи. У «будинку художника», так археологи охрестили цю пам’ятку, знаходився й майже повний набір деревообробних інструментів. Все це разом доказує проживання в житлі і творчу діяльність в ньому монастирського іконописця [13, с. 66–67].

Середньовічні монахи взяли також на свої плечі відповідальну ношу архітекторів культових споруд. Засновник бернардинського чернечого ордену – святий Бернар – зробив з цистеріанського монастиря Маріїнське мистецтво (присвячене Пресвятій Діві Марії), неповторне мистецтво соборів. Жебруючі ордени домініканців і францисканців, які розгорнули свою місійну діяльність на теренах Галицько-Волинської Русі, створили такий тип міцної, пишної, з гарно підігнани-



Образ Архангела Гавриїла  
в ювелірному мистецтві  
галицьких ремісників-монахів  
XII ст.



Ювелірний прилад, знайдений на галицькому Підгірдді, призначений для плавлення благородних і кольорових металів



Матриця, призначена для виготовлення іконки «Святий пророк Ілля»

ми, тесаними, майстерно прикрашеними орнаментальними мотивами церкви, де здійснювалася як індивідуальна, так і загальна молитва, а кожній віруючій людині відкривалося найбожественніше в процесі відправлення Літургії.

Досліджуючи єдиний храм, створений майстрами галицької архітектурної школи наприкінці XII ст., який зберігся до наших днів, російський археолог і архітектор Олег Іоаннісян прийшов до глибоких за змістом висновків: «Джерела конструктивної системи церкви Пантелеймона слід шукати у знайомстві її зодчого з архітектурою цистеріанського ордену. Та впевненість, з якою цистеріанська конструкція була застосована для давньоруського зодчества у чотирьохстовному храмі (тип якого, безсумнівно, був обумовлений замовником), заставляє вважати, що знайомство це не було пасивним, і що зодчий Пантелеймонівського храму сам вийшов із кола майстрів, пов’язаних з цистеріанським будівництвом» [11, с. 52].

У нерозривному зв’язку з церковним будівництвом розвивалося монументальне майстерство. Найважливішими елементами оздоблення церков та інших споруд культового призначення були численні образи та сцени з біблійного життя. Більшість цих мистецьких творів, переважно фресок і мозаїк, загинуло в процесі руйнування храмів. Тому про монументальне майстерство Галицько-Волинської Русі можемо судити на підставі окремих уцілілих фрагментів, що збереглися, зокрема з Успенського катедрального собору в Галичі, на стінах ротонди в Горянах (Закарпаття), у творах середньовічного стінопису Львова і Лаврова. Польські хроністи залишили повідомлення про роботи українських майстрів-монументалістів у костелах Лисців, Krakova, Вислиці, Сандомира, Любліна і Гнезні.

Паралельно з Галичем, активним мистецьким осередком виступав Перемишль. Специфічну особливість його художньої ситуації визначала належність майстрів до середовища білого і чорного духовенства. Зокрема, виконавцем майстерських замовлень короля Владислава II Ягайла був перемишлянський священик Гайль. В нагороду за виконані мистецькі роботи в Krakівській, Сандомирській,

Серадзькій землях він отримав від володаря Польщі перемишлянську парафію Різдва Христового. Професор Львівського університету Володимир Александрович вважає, що Гайль був одним з авторів майстерських декорацій в Сандомирі та Васлиці. Так само він, вірогідно, мав бути у складі артілі майстрів майстра владики, що наприкінці XIV ст. працювала у Krakові та Лисогірському монастирі [12, с. 280–285].

Іконопис доби Середньовіччя був пов’язаний з багатьма ремісничими професіями. У творенні ікон приймали участь столярі, деревооброблювальники, фарбувальники тканин, майстри золотих і срібних справ, ювеліри, склороби, мініатюристи, пергаменщики, палітурники.

Спочатку різբярі та ливарники княжого Галича засвоїли мікроіконографічні візантійські традиції і викристалізували власну стилістику при виробництві сакральних творів дрібної пластики. Митці княжої столиці, а згодом і їхні послідовники по всій південно-західній території Давньої Русі, виготовляли металічні, кам’яні і глиняні іконки, вони розвинули свою творчість у рідному художньому середовищі, на ґрунті слов’янської християнської культури. Тому, за влучним висловлюванням французького дослідника Ж. Дюбі: «Мистецтво – це промова до Бога, як Літургія, як музика. Як і вони, вона силкується викинути зайве, очистити, абстрагувати глибокі цінності, сковані у гущавині природи та Святому Письмі» [9, с. 80]. Середньовічний художник намагається відобразити абсолют, а науковець ХХ ст. віднаходить енергетичні Гольфстріми, які дали змогу монастирям всіма фібрами художнього духу злагати церковне мистецтво. Ж. Дюбі завершує свої спостереження цікавою думкою: «Така мета відповідає покликанню чернечого середовища, де саме тоді народжується мистецький твір. Завдання монастиря не тільки в тому, щоб публічно й постійно славити Бога, а й у тому, щоби готовати сукупність людей до воскресіння. Ченці стають попереду. Вони вже полишили мирський світ. Монастир відокремлює їх від нього. Вже очищені за допомогою поміркованості, вони пройшли половину шляху. Вони сходять на гору, звідки невиразно видно крізь туман дива Ханаана. Усе мистецтво ченців нібито натхнене Божим бажанням» [9, с. 85].

У мистецтвознавчих спостереженнях Ж. Дюбі ми знайшли методологічну підтримку своїм здогадам, що галицькі ікони в XI–XIII століттях мусіли, в своїй основній масі, виготовляти в монашому ремісничому середовищі, де мистецтво стало молитвою, пошануванням і похованням Божественної слави.

За тим багатством і різноманітістю творів сакрального характеру (ікони, виготовлені з кольорових металів, каменю, кераміки і кістки), які були виявлені за останні роки на Крилоському городищі і в його околицях, ми переконалися, що Галич належав до найбільших центрів з виробництва дрібної пластики в Стародавній Русі.

Монастирські ремісники Галича, оволодівши різноманітними техніками виконання ікон (лиття, карбування, штампування, різблення), виробили власну



Церква Успіння Пресвятої Богородиці в с. Городищі на Львівщині, де зберігалися пам'ятки давньоруської писемності – «Бучацьке Євангеліє» і «Христинопольський Апостол» (за ілюстраціями з книг В. Слободяна та М. Драгана)

іконографічну концепцію, добре засвоїли принципи композиції дрібної пластики. Їхні вироби відрізняються пластичною завершеністю та образністю форм.

У металопластиці галицьких чернечих робітень улюбленим художнім образом став Юрій-Змієборець, якого зображували як на круглих медальйонах так і на прямокутних іконках. У XII–XIII ст. монахи-ювеліри виготовляли іконки з мідного сплаву, білону та свинцю. За формую вони поділялися на прямокутні чи квадратні та круглі монетоподібні. Особливо масового поширення в Галицькій Русі дістали прямокутні іконки із зображенням Богородиці-Оранти. На монетоподібних іконках-підвісках домінує мотив «розквітлого хреста». На розкопах міст Галицько-Волинської Русі археологам трапляються двосторонні іконки: на одному боці яких у техніці інкрустації виконано поясне зображення Ісуса Христа, а на зворотній – «розквітлий хрест». Для релігійного мистецтва Галича притаманним було звернення до військового подвигу в іконках «Юрій-Змієборець» та «Святі Борис і Гліб». Ювеліри княжої столиці облюбували найбільш типову форму для маленьких образочків: підквадратного кіотця з напівкруглим верхом, де фігури святих поміщені в рельєфну рамку з трьох валиків, або ж рамка обрамлена псевдозерною. До таких довершених творів металопластики належить іконка «Святий Георгій», на якій мученик тримає перед собою хрест у правій руці [32, с. 263].

Проблему заступництва християнські художники Галича інтерпретували, здебільшого, в образах Богоматері – Милування, Одигітрії, Оранти, Знамення і Покрови, рідше – святого Миколая.

У приватних колекціях нам пощастило зустріти шедеври галицької дрібної пластики – іконки «Архангел Гавріїл», «Святий Константин і Олена», «Святі Петро і Павло» та інші сакральні реліквії, фотопродукції яких поміщуємо в книзі для поглиблленого вивчення спеціалістами-мистецтвознавцями.



Христинопольський Апостол XII ст. – визначна пам'ятка галицької писемності. Бібліотека князя Ярослава Осмомисла (1153 – 1187 pp.)

Отже, можемо зробити висновок, що галицькі середньовічні монастирі не просто присвятили діяльність своїх населенників служінню Богові і пошуку шляхів для спасіння людських душ, вони стали важливими культурно-просвітницькими осередками, а в їх чернечих робітнях щоденно із іскристого металу виливались скарби художнього ремесла. «Заслуга монастирів утворенні української культури безконечно велика, – говорив з цього приводу митрополит Іларіон, – це вони, скромні українські монахи й монахині, Божі бджоли, створили нам усе те, що маємо найкращого в нашій духовній культурі і чим ми пишаємося й тепер» [19, с. 159].

Для забезпечення богослужбових обрядів кожна з церков княжого періоду потребувала літургійного начиння і, в першу чергу, євхаристійного посуду – потирів і дискосів. Львівський мистецтвознавець Софія Боньковська встановила, що найраніші типи богослужбового посуду, які застосовувались у місцевих храмах, мали чужоземне походження [3, с. 35].

В результаті слов'янських походів на Візантію (друга половина VI–VIII ст.) на Кримську гору потрапила грецька срібна позолочена чаша, яку виявили в складі багатого скарбу місцеві селяни в 1908 р. На внутрішній стороні чаші, в круглому медальйоні, заповненому рослинним орнаментом, знаходиться випукла розетка, яка утворена складним перетинанням квадрату з чотирилистником. В розетку вписаний позолочений круг з хрестом, виконаний в техніці черні [18, с. 194].



Ініціали з Христинопольського Апостола XII ст. з елементами рослинного орнаменту

У монастирських бронзоливарних майстернях княжого Галича виготовлялися панікадила-хороси, прикрашені чудовим плетивом узорів, міфічних тварин і велику кількість свічників. Фрагменти хоросів у різний час були виявлені археологами в процесі розкопок фундаментів Спаської церкви, храму святого Йоана Предтечі на Царинці, серед руїв Благовіщенської церкви. Аналогічні сакральні речі відомі з розкопок Звенигородського городища біля Львова та Олешківської ротонди на Покутті [34, с. 406–408].

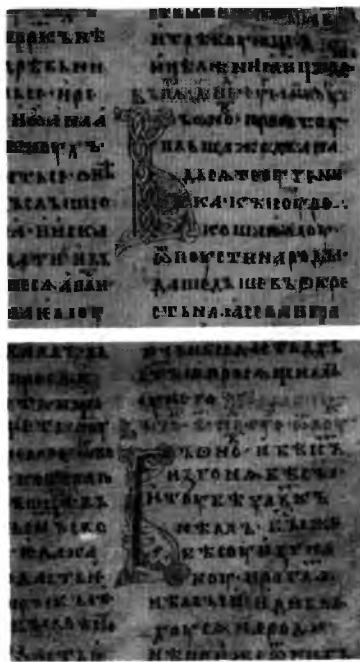
Галицькі монахи-умільці майстерно виливали за восковими моделями бронзові лампади. Такий сакральний виріб знайшов археолог Богдан Прищепа на розкопках «будівлі В» у літописному Дорогобужі [28, с. 75, рис. 78]. На його галицьке походження вказує ідентична знахідка верхньої частини лампади (шестипроменевої зірки), виявленої Я. Пастернаком на Золотому Тоці [24, с. 234, рис. 70, 15]. У монастирських майстернях княжої столиці бронзові панікадила виконувалися на замовлення для церков літописних міст Пліснеська і Василіва [31, с. 134, рис. 11, 8]. Про здійснення в галицьких церквах обряду причащення свідчать знайдені на давньоруських городищах Буковини ложечки-лжиці [31, с. 134, рис. 11, 11].



Пергаментний аркуш з Христинопольського Апостола XII ст.



Привісна печатка митрополита Київського і всієї Русі Петра Ратенського (1308 – 1326 pp.)



Ініціали з Бучацького Євангелія XIII ст.  
Національний Музей у Львові

ріох німбованих фігур. «Величезні голови і руки цих фігур, – пише про відкриття М. Каргер, – немічність у розміщенні, повне нерозуміння моделювання одягу, – все це свідчить про вкрай примітивне, але в той же час надзвичайно своєрідне мистецтво майстра, який відливав лампаду. У проміжках поміж фігурами до лампади прикріплена оформлені у вигляді масок кільця для підвісок. Поруч були знайдені фрагменти мідного ланцюжка, на який підвішувалася лампада» [14, с. 25]. У збірці Київського історичного музею існує другий екземпляр точно такої ж лампади. Вона була знайдена в похованні, розкопаному в 1874–1875 рр. біля містечка Тального на Уманщині.

Ще дві одинакові мідні лампади, які нагадують формулою мисочку, підвішено на трьох ланцюжках, відкрив на археологічних розкопах Раковецького городища науковець В. Гончаров. Корпус лампад зроблено ливарним способом, а потім доопрацьований різцем. На їхній зовнішній стороні виконано орнамент у вигляді трьох паралельних кругових ліній по верхньому краю і двох цілих – по нижньому [8, с. 110, табл. XVI, 7; табл. XXI, 4; табл. XXIII, 15, 16].

Досить неочікуваною сакральною пам'яткою для нас стала розірвана посередині, пом'ята важким предметом по боках гранчаста лампада, корпус якої розширяється знизу додори. Її виявив власник Крилоської колекції №1 в урочищі Юрієвське. Хоча багато дослідників, за історичним топонімом, ідентифікують цю місцину з одноіменним монастирем або літописним двором боярина Юрія Прокопійовича [19, с. 374], це є перша археологічна знахідка, яка промовисто говорить про існування тут у княжу добу церковно-монастирського комплексу. Як відомо, лампади належать до церковних світильників, тобто металевих посудин з елеем (олівою) і гнотом. Їх засвічували перед іконами під час Богослужіння. Особливо важливою в християнському храмі є вічна лампада, що не згорає над Царськими воротами в честь Сина Божого [4, с. 14].

Аналогічний за формою давньоруський світильник, виготовлений з міді, відкрив археолог М. Каргер у 1938 р. в «будинку художника». Він мав рельєфні зображення чотирьох німбованих фігур. «Величезні

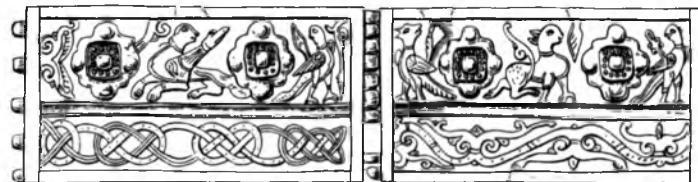
Церковний світильник з Галича більше подібний до київських лампад, але на його восьми чотирьохгранчастих площинах відсутні будь-які рельєфи чи прикраси.

Таким чином, археологічна наука доповнила наші знання про середньовічні монастирі Галицько-Волинської Русі. У багатій палітрі їх ремісничо-мистецьких функцій виявилася й досі маловідома сторінка, а саме, виробництво богослужбового посуду.

1. Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі / С. Д. Бабишин. – К.: Вища школа, 1973. – 88 с.
2. Берест Р. Середньовічні монастирі Галичини: житло та побут / Р. Берест. – Львів, 2011. – 332 с.
3. Боньковська С. Священний посуд княжої доби: тектоніка, іконографія, символіка / С. Боньковська // Мистецтвознавство. – Львів, 2003. – №2. – С. 35–50.
4. Боньковська С. Лампада / С. Боньковська // Словник українського сакрального мистецтва. – Львів, 2006. – С. 141.
5. Ваврик М. По василіанських монастирях / М. Ваврик. – Торонто, 1958. – 294 с.
6. Вечерський В. Українські монастирі / В. Вечерський. – К., 2008. – 400 с.
7. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль, 2005. – 480 с.
8. Гончаров В. К. Раковецьке городище / В. К. Гончаров. – К.: Ізд-во АН УССР, 1950. – 149 с.
9. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – Львів, 1925. – 304 с.
10. Дюбі Ж. Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980–1420 років. / Ж. Дюбі. – К.: Юніверс, 2003. – 320 с.
11. Йоаннісян О. М. Основные этапы развития галицкого зодчества / О. М. Йоаннісян // Древнерусское искусство. – М.: Наука, 1988. – С. 41–58.
12. Історія української культури: В 12 тт. / Під ред.. Патона Б. Е. / Б. Е. Патон. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2. – 1134 с.
13. Каргер М. К. Київ и монгольское завоевание / М. К. Каргер // Советская археология. – М. Л. : Ізд-во АН СССР, 1948. – Т. XI. – С. 55–102.
14. Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.) / М. К. Каргер. – К.: Ізд-во АН УССР, 1951. – 251с.
15. Климов В. православні монастири: terra incognita / В. Климов // Людина і світ. – 1994. – С. 11–17.
16. Колесса О. Південно-волинське городище і городянські рукописні пам'ятники XII–XIII в. / О. Колесса // Науковий збірник Українського університету в Празі. – Прага, 1923. – Т. I. – С. 23–65.
17. Колчин Б. А., Хорошев А. С., Янин В. Л. Усадьба новгородского художника XII в. / Б. А. Колчин. – М.: Наука, 1981. – 168 с.
18. Кропотkin B. B. Византийская чаша из Крылосского клада VIIв. / B. B. Кропоткин / Византийский временник. – М.: Наука, 1971. – Т. 31. – С. 194–195.
19. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець / Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с.

20. Овсійчук В. Митрополича і художня діяльність Петра Ратенського / В. Овсійчук // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспектива. – Львів, 2001. – С. 7–14.
21. Огієнко І. Українське монашество / І. Огієнко. – К., 2002. – 396 с.
22. Пастернак Я. Найстаріші християнські пам'ятки в Україні / Я. Пастернак // Логос. – Торонто, 1951. – Т. II. – Кн. I. – С. 43–51.
23. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. Пастернак. – Торонто, 1961. – 790 с.
24. Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною / Я. Пастернак // Український історик. – 1978. – Ч. 4. – С. 64–82.
25. Пастернак Я. Старий Галич. / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.
26. Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва / А. Пекар // Записки Чину Святого Василія Великого. – Рим, 1992. – Серія II. – Т. 48. – С. 70–93.
27. Петрик В. Крилоський кафедральний монастир XVI–XVIII століття / В. Петрик // Пам'ятки України: історія та культура. – 2008. – №2. – С. 8–17.
28. Прищепа Б. Дорогобуж на Горині X–XIII ст. / Б. Прищепа. – Рівне, 2011. – 249 с.
29. Прохоров Г. М. Петр / Г. М. Прохоров // Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая половина XVI в.). – Л.: Наука, 1987. – С. 323–329.
30. Ричка В. М. Повсякденне життя монастирів Київської Русі / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 1995. – №5. – С. 48–56.
31. Тимощук Б. А. Древнерусские города Северной Буковины / Б. А. Тимощук // Древнерусские города. – М.: Наука, 1981. – С. 116–136.
32. Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України / Ф.С. Уманцев. – К.: Либідь, 2002. – 328 с.
33. Федунків З. Галицький релігійний центр: проблеми і факти / З. Федунків. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. – 287 с.
34. Фіголь А., Фіголь О. Хороси-панікадила княжого Галича / А. Фіголь, О. Фіголь // Україна-Ватикан: державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи. Матеріали у Міжнародній наукової конференції. – Галич, 2011. – С. 404–410.
35. Фіголь М., Фіголь О. Випадкова знахідка з княжого Галича / М. Фіголь, О. Фіголь // Християнські міжконфесійні взаємини: загальноєвропейський та український досвіди. Матеріали Міжнародної наукової конференції, Галич, 11–12 травня 2012 року. – Галич, 2012. – С. 263–266.
36. Чуйко О. Монастири Галичини (середина XVI – початок XX століття) / О. Чуйко. – Івано-Франківськ, 2011. – 188 с.

## ЧОРТКІВСЬКИЙ СКАРБ 2013 РОКУ



**Д**авньоруський скрб виявлено було сучасними металошукачами археологічних старожитностей за підказкою місцевого знахаря на одному з орніх полів міста Чорткова на Тернопіллі. Перелік речей скарбу, знайденого влітку 2013 р., демонструє класичний загальноруський комплекс срібних прикрас, що на думку дослідниці Г. Піскової, сформувався до середини XII ст. і був характерним для знатної городянки княжої доби у другій половині XII – першій половині XIII ст. [8, с. 33].

За своїм складом Чортківський скарб є дуже подібний до скарбу XII з Ізяславського городища [8, с. 26. рис. 7]. Він цілковито вказує на культурну орієнтацію власників дорогоцінних прикрас тогочасного волинського міського середовища. Всі ювелірні пам'ятки скарбу можна класифікувати за такими однотипними групами і самостійними одиницями:

1. Срібний браслет, сплетений з чотирьох дротів з гладкими, ледь заокругленими кінцями, на яких знаходилися овальні, майже шестигранні отвори, призначені для їх зімкнення.



Скроневі кільця есовидного типу. Чортківський скарб      Срібний браслет з язичницькою символікою. Чортківський скарб

2. Срібний браслет, що має пластинчасту, зі звуженими кінцями, форму. Вибір прикрашено оштампованим орнаментом. Ідентичний орнамент мав браслет, виготовлений із бронзової бляхи, який знайшов археолог Я. Пастернак на Золотому Тоці в Давньому Галичі [7, с. 232; рис. 70, 26]. Дві скісні лінії, перехрещуючись у центрі чотирикутної площини, побудовані кількома рядами вертикальних смуг, утворюють «Андріївський хрест». Обабіч середхрестя розміщено чотири очка, які імітують майже рівнорамений хрест.

3. П'ять перснеподібних скроневих кілець, в яких один кінець тричі відігнутий по колу в протилежний бік і на краю скручений у трубочку. Виготовлений зі срібла в техніці волочіння дроту. Аналогічні ювелірні вироби відомі з давньоруських скарбів, знайдених у смт. Чернелиці Городенківського району на Івано-Франківщині [6, с. 61], в с. Теліжинцях Старосинявського району Хмельницької області [11, с. 94] та з розкопок городища літописного Ізяславля [8, с. 18,

рис. 1, 10–20]. Більшість дослідників мистецтва Давньої Русі, зокрема й відомий львівський музеєзнавець Є. Зарубій датують художні пам'ятки такого типу XII – першою половиною XIII ст. [2, с. 211, 219, 222].

4. Срібні тринастинні сережки, так званого «кіївського типу». Виконані в техніці волочіння дроту, тиснення, паяння, зерні і сканні. Тринастинні кульчики становлять найбільшу кількість ювелірних виробів у скарбах XII–XIV ст. На території Галицько-Волинської Русі їх знайдено близько 60 екземплярів. Науковці виділюють серед них декілька основних варіантів: 1) у вигляді ажурних намистин з подвійним сканним паском довкола округлених отворів і зернинами



Срібні сережки кіївського типу (перша половина XIII ст.). Чортківський скарб

поміж ними; 2) суцільні намистини з шести- або восьмипелюстковими розетками та прорізами всередині; 3) суцільні намистини з отворами в центрі кілець із напаяніми сканними нитками та зерні (поодинокі вкраплення); 4) циліндричні намистини із зернію, напаяною поверх дротяного каркасу; 5) з гладенькими суцільними намистинами.

Кожне скроневе кільце сережок Чортківського скарбу має три намистини. Каркас з округлого в перетині дроту, один кінець якого розклепаний, скрученій в трубочку й орнаментований чотирма жолобками, другий ромбоподібний, з округлим отвором. Намистини пустотілі, виготовлені з двох половинок, прикрашені кульками зерні та отворами, орнаментованими двома рядами сканного дроту.

Загальноприйнятым датуванням такого типу тринастинних сережок «кіївського типу» в сучасній археологічній науці вважається XII–XIII ст. [3, с. 116, 118].

5. Два срібні перстені із зображеннями галок на щитках. У княжий період перстені належали до найчисленніших категорій прирас, виготовлених у техніці

черні. Віддавен їх носили як жінки, так і чоловіки. За формуєю щитка перстені можна поділити на чотири типи: 1) круглі; 2) квадратні чи прямокутні; 3) шестикутні; 4) щитки у формі квадрифолія. За характером орнаментації перстені кожного з цих типів можна поділити на п'ять підтипов: 1 – з розеткою із кринів; 2 – з розетками геометричного рисунку; 3 – з плетивом лози; 4 – з княжим знаком; 5 – із зображенням звірів або птахів.

Один із перстенів Чортківського скарбу належить до першого типу. Як слідно зауважує російський археолог Т. Макарова, прикраси цього типу – з круглим (іноді овальним) щитком – небагаточисленні. У більшості випадків вони літі, але



Срібні колти, виготовлені в техніці черні. Чортківський скарб

є і ковані [5, с. 39]. Буде правильніше визначити, що чортківський перстень має комбіновану художню структуру, адже зображення птаха (5 підтип) з обернутою головою в сторону свого хвоста, не просто поміщене в круглий щиток, але його обрамлює ромбовидна геометрична фігура (2 підтип). Таємниця цієї простоти і разом з тим надзвичайно красивої комбінації захована в рівновазі частин та цілого, у суворості геометричної побудови.

Другий чортківський перстень також належить до першого типу. Художник змоделював фігуру галки у геральдичному стилі, повністю тотожному до зображення галки на галицьких перстенях і срібних браслетах-наручнях XII–XIII ст. Загальну високу тональність малюнку він підсилив розеткою із кринів (1 підтип) плетивом лози, поміщеним у шістьох секціях щитка (3 підтип).

Цілий ряд дослідників давньоруської металопластики вважають, що перстені з геральдичними звірами і птахами належали представникам боярських родів. Галка, поза всяким сумнівом, була геральдичною ідентифікацією галицького боярства.

6. Срібні колти (один – майже цілий і декілька фрагментів різної величини від парної прикраси жіночого головного убору), виконані в техніці черні. Тривалий час із території Західної України не було відомо археологічних пам'яток ана-



Срібні перстені першої половини XIII ст. з геральдичними символами птахів. Чортківський скарб



Срібний браслет, виготовлений із круглого дроту. Чортківський скарб

Крила його розпростерті» [5, с. 62].

Серед колтів, які дійшли до нас з подібним зображенням, є екземпляри, які були виготовлені одним майстром. Мова йде про дві пари колтів та про один колт із зrozдрібленою парою, знайдених у різних скарбах Києва. Вставки для них, очевидно, відтиснуті на одній матриці, а манера гравіювання ідентична. На інших копіях помітні деякі своєрідності у трактуванні звіра і додаванні таких мотивів, як плетінка.

логічного типу. Вперше черневий колт виявили археологи в літописному Дорогобужі Рівненської області. Він належав до складу давньоруського скарбу. На лицьовій стороні прикраси знаходиться зображення грифона, а на зворотній стороні геометричний орнамент у вигляді плетінки. Корпус срібного колта оточений рядом напаяних порожніх кульок. Пара колтів із зображеннями грифонів була також виявлена в с. Трепчому (Підкарпатське воєводство, Польща) [4, с.141].

Дослідниця Тамара Макарова за характером художньої конструкції колтів поділяла їх на чотири типи. Кожен із цих типів поділяється ще на підтипи – за застосуванням декоративних елементів та різноманітністю сюжетів.

Чортківські колти належали до 4 типу, де прикраси мають променеву оправу та вставний орнаментований щиток. Кожен промінь оправи обрамлений двома сканованими жгутами з двох сторін і з'єднаний рубленим дротом. Внаслідок цього, на відміну від трьох попередніх типів, чортківські колти мали двосторонню оправу. Такі ювелірні вироби до певної міри імітували золоті променеві колти зі вставками, прикрашеними перегородчастими емалями [5, с. 62]. Ще однією особливістю унікальних знахідок із Чорткова є виконання основного художнього зображення на черневому фоні. З цього природи Т. Макарова писала: «Жодна категорія срібних прикрас з чернью не дає такої переконливої серії виробів як колти цього варіанту. На обидвох вставках на них повторюється одне і те ж зображення – звір, який стоїть у профіль з піднятою передньою лапою.

У книзі Б. Рибакова опубліковано дві ливарні формочки для виготовлення срібних колтів у техніці черні [9, с. 16, рис. 12, 13]. Як відомо, їх виявила археологічна експедиція професора М. Каргера в тайнику Десятинної церкви.

Ще одну ливарну формочку, яка беззаперечно доводить виробництво в княжому Галичі черневих колтів, ми паспортизували в Крилоській колекції №.1. Її можна віднести до 1-го підтипу, для якого найістотнішим було зображувати на вставках колтів фантастичних звірів. Найкращою парою готових виробів цього підтипу є колти, які були знайдені на Княжій Горі. Вони відрізняються рідкісною формою – злегка грушевидною, а на обох боках прикраси – одна і та ж композиція із двох грифонів, які стоять спинами один до одного і повернутими до центру дзьобами. Її центральну вісь становить плетінка, утворена сплетеними хвостами обидвох птахів. Ще одна пара аналогічних за сюжетом і способом виконання колтів відома з рідкісного видання Б. І. та В. Н. Ханенків.

Дуже цікавою є й та обставина, що зображення на колтах композиція є близькою до рисунку на двох візантійських чашах XII ст. [1, с. 34, 62]. Грифони – найулюбленіший сюжет середньовічного прикладного мистецтва, їх зображували на тканинах, виробах зі срібла та на кераміці [1, с. 192, 193].

Крилоська знахідка ще раз доводить, що для масової продукції колтів найефективнішим виявився спосіб тиснення матриці. Матриці, вилиті із мідних сплавів, мали випуклу зовнішню поверхню і плоску внутрішню. На таку матрицю накладали срібну пластину і били молоточком по свинцевій прокладці до тих пір, поки контури малюнка на ньому не відтиснуться. Чернь, згідно з окремими рецептами із «Записок про різні ремесла Теофіла», які належать до XI–XII ст., готовувалися в процесі послідовного плавлення суміші зі срібла, міді, сірки, свинцю і додаванням до неї вугілля. Техніка черні полягала в тому, що на гравірований на сріблі рисунок виливали емалевий сплав чорно-бархатного або сріблясто-срібого кольору. Контрастне поєднання черні з сріблом давало чудовий художній ефект [11, с. 48].

Отже, знахідка матриці на галицькому Підгородді може служити також ілюстрацією до історії візантійсько-кіївсько-галицьких мистецьких контактів у XII–XIII ст.

Опубліковані нами прикраси з Чортківського скарбу мають широкі аналогії у багатьох скарбах Давньої Русі. Всі вони надійно датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст. Наукова цінність скарбу полягає в тому, що він розширює знання української археологічної науки про художнє ремесло Південно-Західної Русі. Разом з тим, він доповнює літописні розповіді про таку трагічну сторінку нашої вітчизняної історії, як Батиєве нашестя на Галицько-Волинські землі у 1240–1241 роках. Саме тоді його й було закопано неподалік сучасного Чорткова.

- Даркевич В. П. Светское искусство Византии / В. П. Даркевич. – М.: Искусство, 1975. – 350 с.
- Зарубій Е. І. Срібні скроневі кільця княжої доби в колекції Львівського історичного музею / Е. І. Зарубій // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2001. – Вип. 10. – С. 202–224.
- Зарубій Е. Золоті та срібні прикраси княжої доби з колекції Львівського історичного музею / Е. Зарубій. – К.: Вольф, 2009. – 144 с.: іл.
- Ливор Р., Хадух А. Колти Юго-Западной Руси / Р. Ливох, А. Хадух // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 140–142.
- Макарова Т. И. Черневое дело Древней Руси / Т. И. Макарова. – М.: Наука, 1986. – 156 с.
- Палійчук Н. Срібний скарб з Чернелиці / Н. Палійчук // Ямгорів. – Городенка, 2000. – Ч. 11–12. – С. 60–62.
- Пастернак Я. Старий Галич / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.
- Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяславля / Г. О. Піскова // Археологія. – 1988. – №61. – С. 16–36.
- Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X–XIII веков / Б. А. Рыбаков. – Л.: Аврора, 1970. – 127 с.
- Тищенко О. Р. Декоративно-прикладное мистецтво східних слов'ян і давньоруської народності / О. Р. Тищенко. – К., 1983. – 110 с.
- Якубовський В. І. Дослідження Болохівського феодального центру біля с. Теліжинців / В. І. Якубовський // Пиливецька битва 1648 року в історії України. – Стара синява, 1995. – С. 93–95.

## ВИСНОВКИ

Стародавній Галич відіграв яскраву і важливу роль в історії України та Східної Європи за доби середньовіччя. Великі сюжети минувшини княжого міста повсякчас привертали увагу дослідників до його пам'яток. Тому українська історична думка має як менш об'ємні, так і фундаментальні дослідження (В. Александрович, В. Ауліх, В. Грабовецький, І. Крип'якевич, Р. Михайлова, Я. Пастернак, Й. Пеленський, А. Петрушевич, М. Фіголь, І. Шараневич), присвячені проблемам археології, архітектури, іконографії, історії, культури і ремесел давнього Галича.

Маючи надійну природну захищеність і стратегічне географічне розміщення на перетині визначальних світів нашого континенту – арабського Сходу і європейського Заходу, цивілізацій Балтійського і Чорноморського регіонів, Галич пройшов складний шлях від невеличкої і надійної гавані для всіх наро-



Фрагмент хороса-панікадила з княжої Теребовлі. XII ст. Графічний рисунок В. Павлуся.  
Знайдено 2014 р.

дів-колонізаторів на Кирилоській горі, які мандрували до історичними дорогами Східної Європи, до городища-гіганта Великохорватської держави. У 1141 р. місто на берегах Лукви, Лімниці і Дністра обрала центром своїх консолідованих володінь галицька династія Ростиславичів, а в 1199 р. тут утвердив столицею об'єднаної Галицько-Волинської держави князь Роман Мстиславич. Галицькі правителі Володимирко Володаревич і його син Ярослав Осмомисл надійно укріплювали своє місто за найновішими технологічними новаціями військової справи, споруджували в ньому монументальні собори і храми, монастири і бібліотеки-скрипторії, школи і лікарні. Біля княжих палат виростали боярські двори, службові і ремісничі поселення, всюди славилася хліборобська праця галичан. Княжий Галич заслужено здобув собі у східнослов'янському світі роль одного з найпотужніших культурно-мистецьких і духовно-церковних центрів України-Русі.



Привісна печатка київського митрополита Константина, надіслана галицькому єпископу Космі близько 1157 – 1158 рр. Знайдена весною 2014 р. біля північної стіни Успенського кафедрального собору на Крилоській горі

княжої доби – літописній Настусі Чагр, князеві Володимирку Володаревичу, новгородському посадникові Мирославу Горятиничу, першому галицькому єпископові Космі, київському митрополиту Кирилу, угорському королю Белі IV.

Ми хотіли привернути увагу громадськості до проблеми охорони і збереження галицьких археологічних скарбів, а також показати їхню вагу у висвітленні маловідомих сторінок історії давньоруського часу.

Уже на завершальному етапі підготовки книги до друку, до наших рук потрапив повний комплект історико-етнографічного часопису «Літопис Бойківщини», який виходив у м. Самборі на Львівщині впродовж 30-х років ХХ ст. У ньому поміщено десятки статей лікаря за професією і покликанням, визначного українського краєзнавця та археолога-самоука Володимира Кобільника. Серед його численних суджень, думок і висновків, що ніколи не втратять своєї ні наукової, ні моральної вартості, є така прегарна теза, яка тільки прикрасить кінцівку нашого скромного дослідження: «*Археологічні докази, на яких можемо опертися щодо горо́дища Ступниці, є, як усе в дослідах до історичних і вчасноісторичних, над... скупі. Старі, травою порослі вали, рештки костей, ватр, черепки посудин та залишне знаряддя, роблене рукою чоловіка, є ключем до розв'язання найдавніших проблем культури і життя нашого народу в давнині за наших прарабатьків. А всіх тих доказів не найдемо на полічках старих бібліотек і на жовтих пергамено-ваних листках, лишишукремо за ними в землі заступом і находимо їх в її нутрі, які вона крила в собі сотки й тисячі літ. Заступ дає нам матеръяльного свідка, а розум чоловіка і логічне в'язання фактів дає цим знахідкам властиву форму і значення. Доказів давнини маємо мало на поверхні землі. Їх знищив час і несвідо-*

Звичайно, що у вирі трагічних подій, які в середині XIII ст. нависли над Галицько-Волинською Руссю, далеко не всі великі художні вироби, створені місцевими умільцями, пропали безслідно. На давніх церковиськах знаходять кам'яні колонки і капітельки з інтер'єрів старих галицьких церков, сучасні металошукаючі прилади за знахідками олов'яних і свинцевих печаток встановлюють місце знахідження княжих і владичих канцелярій. У такий спосіб любителі археології віднаходять цілі ювелірні майстерні, іконки із зображенням чудотворних образів Божої Матері, предмети, які належали конкретним історичним особам, що діяли в сценаріях історії

*містъ чи варварство чоловіка, ми шукаємо за ними в гробах і верствах матері-землі. Там хотимо найти і видобути звідтіля долю й злідні наших прарабатьків. З цих решток відгадуємо їх життєві потреби і погляди, пізнаємо культурно-духовний і мистецький їх рівень. Кожний камінь, кожний черепок, який давня рука переробила на знаряддя і лишила на ньому свій слід, говорить дуже багато й відслонює нам тайни давнини», – завершує свою чудову думку В. Кобільник [1, с. 205 – 206].*

У контексті цих слів розумієш значення цієї велетенської колекції, яка нагромадилася у хаосі останніх десятиліть з теренів княжого Галича і якимось дивом стала об'єктом нашого дослідження. Вона по-новому показує рівень давньоруської цивілізації, високий мистецький дух українського народу, його відданість вічним християнським цінностям.



Формочка-матриця – безсумнівний доказ галицького виробництва срібних браслетів-наручнів, виконаних в рідкісній техніці чорні. Друга половина XII ст., Галич. Золотий Тік

1. Кобільник В. З археольогічних дослідів на Бойківщині за рік 1931 – 1932 / В. Кобільник // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1933. – Ч. 2. – С. 205 – 251.

## ЗМІСТ

Вступ.....	3
Знахідки, що відчинили двері до храму чудотворних ікон.....	13
Таємниці галицьких ювелірів.....	39
Слідами візантійських імператорів у Галицькій землі.....	67
Визначна пам'ятка давньоруської писемності.....	87
Перегородчасті емалі княжого Галича.....	103
Походження назви давньоруського Галича та його геральдична символіка.....	121
Археологія про літописного Косму і напрями церковно-державного співробітництва княжого Галича в XII ст. ....	141
Крилоський скарб 2012 року.....	157
Золотий перстень літописної Настусі Чагр.....	173
Функціонування грошей в Русі-Україні.....	183
Галицьку Атлантиду шукайте на залукв'янських височинах.....	217
Золота доба галицької археології продовжиться на Золотому Тоці.....	245
Ремісничо-торговий поділ княжого Галича.....	275
Культурно-мистецька діяльність монастирів Галицько-Волинської Русі XI–XIII століть.....	289
Чортківський скарб 2013 року.....	309
Висновки.....	317

Наукове видання

*Коваль Ігор Михайлович  
Миронюк Іван Федорович*

**СУЧАСНА АРХЕОЛОГІЯ  
КНЯЖОГО ГАЛИЧА І ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ**

Монографія

*Редактор* М.І. Кіндрачук

*Комп'ютерний макет* В.В. Монастирецький

*Коректор* М.І. Кіндрачук



Видавництво „Нова Зоря“ м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5  
тел./факс (03422) 552-445; тел. 254-49 e-mail: nz@com.if.ua  
[www.nz.com.if.ua](http://www.nz.com.if.ua)

Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру суб'єкта видавничої справи  
серія ДК №402 від 04.04.2001 р.

Підписано до друку 5. 08. 2015. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.  
Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.  
Ум. друк. арк. 21,97. Зам. №74.

Віддруковано у друкарні видавництва „Нова Зоря“.  
м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5, тел. (03422) 254-49